

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

37. AASTAKÄIK 2025 NUMBER 3 (432)

LollMees ^{TM} taskus ja teisi muinasjutte sünteetilisest paradiisidest	<i>Tõnis Tootsen</i> 387
Luulet	<i>Niels Hav</i> ..... 400 <i>Tõlkinud Eva Velsker</i>
Vähitõrje radadel: Intervjuu Rahvusvahelise Vähi- uurimiskeskuse direktori Elisabete Weiderpassiga	<i>Mati Rahu</i> 405
Kolm lugu	<i>Lauri Pilter</i> 435
Fichte algupärane äratundmine	<i>Dieter Henrich</i> ..... 440 <i>Tõlkinud Märt Väljataga</i>
Dieter Henrich ja klassikalise saksa idealismi taassünd	<i>Märt Väljataga</i> 483
Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkoodeks Eestis	<i>Jaan Sootak</i> 494

<i>Arvustus: Rahvusvaheline õigus muutub ajas. Lauri Mälksoo. Rahvusvahelisest õigusest. (Eesti mõttelugu 175.)</i>	
Toimetanud Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 567 lk.	
<i>Merilin Kiviorg</i>	546
Abstracts	555
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXV	
<i>Herbert Normann</i>	563

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Tušijoonistused Tartu Kunstimuuseumi kogust

lk 399, 434, 493, 545, 562:

ERIK OBERMANN (1890–1911) õppis Tartu reaalkoolis, seejärel 1907–1908 Peterburis Nikolai Roerichi juures Kunstide Edendamise Seltsi koolis ning 1908–1909 Müncheni kunstiakadeemias. Seejärel tegutses Pariisis, õppides muuhulgas Viti eraakadeemias Montparnasse'il. Osales II Eesti kunstinäitusel Tartus 1909. a, tema illustratsioonid kaunistavad Noor-Eesti IV albumit (1912). Elu lõpul elas Lõuna-Prantsusmaal ja Alžiiris. Suri Marseille's.

LOLLMEES^{TM} TASKUS JA TEISI MUINASJUTTE SÜNTEETILISTEST PARADIISIDEST

Tõnis Tootsen

Efektsed näited suurte difusiooni- ja keelemudelite pildi- ja tekstiloomest on viimasel ajal ergutanud kujutlusi tulevikust, kus probleem nimega Elu on saamas lõplikku lahendust. Varsti on igal inimesel personaalne assistent ehk kratt, tark mees taskus, kes kõike korraldab. Paljud teadlased ragistavad juba praegu ajusid küsimuse kallal, mida sellises elüüsilises tööjärgses ühiskonnas üldse peale hakata, kus kõigil on lõputult vaba aega ja kõiki muid ressursse — nagu selline tulevik oleks juba midagi käegakatsutavat.

OHUTUS ENNEKÕIKE!

Paraku sünnivad need tehnoloogiad maailma, mida painavad sõjad ja kinnisideed — kultuurilised, religioossed, poliitilised, majanduslikud jne. Sinu personaalse assistendi lobotomiseerimiseks on palju põhjusi, aga turvalisus on käepide, mis sobib hästi nende kõigi külge. Agentsete operatsioonisüsteemide aegu, millega suheldakse loomulikus keeles, võib häkkimisega tegelda absoluutselt igauks, kel piisavalt libe keel. See tähendab, et kõike, mida me ütleme või isegi mõtleme (sest need süsteemid on astumas üha vahetumasse suhtlusseaju enesega), hakatakse paratamatult jälgima senisest veel suurema tähelepanuga, sest iga üksiku inimese tegudel on potentsiaalselt üha kaalukamad tagajärjed. Tuleviku võtmeküsimus tundub olevat: kui tark *tohib* olla tark mees taskus — ja kui tark sina ise?

Tõeline tark mees taskus oleks võimeline sünteesima infot, mis käib riigisaladuse alla või riivab kellegi privaatsust — ainuüksi see on piisav põhjus igasuguste abiliste nutikuse tugevaks pärssimiseks. Muidugi puudutab see ainult tavakasutuseks mõeldud versioone. Korporatsioonid ja luuretööstus sünteesivad teraviseks! Ja loomulikult teevad nad seda ainult sinu huvides, sest kujutage nüüd ette terroristi, kelle nutikas abiline õpetab, kuidas koduste vahenditega valmistada võimalikult suure purustusjõuga pommi. Võib-olla tellib kõik vajaliku ukse taha või aitab lausa rünnakut koordineerida? Või veel parem, korraldab selle ise! Praeguste virtuaaltrollide edasiarendus: neurovõrgud, mis on treenitud sooritama reaalseid terroriakte. Killustunud ühiskonnas, kus kõik kõiki kahtlustavad, on see väga mõjuv põhjus oma targa assistendi ajast vähemalt üks poolkera eemaldada — kuigi soovitatavalt rohkem — ja ulatada see jõustruktuuride kaitsvatesse kätte. Kas sina siis tahaksid, et teise inimese tark assistent sinu järel nuhiks või sinu mõrva kavandaks? Sellised privileegid on ohutum jätta neile, kellele need alati on kuulunud.

“ARVUTIPÕHISED HINNANGUD ISIKSUSE KOHTA ON TÄPSEMAID KUI NEED, MIDA ANNAVAD INIMESED”

Just sellist pealkirja kandis Cambridge'i ülikooli psühhomeetria keskuses valminud uuring.¹ Nende ennustusmudel võimaldas vaid 70 Facebooki “laigi” järgi teha ühe inimese kohta täpsemaid oletusi, kui suutsid nende sõbrad. Õdede-vendade-vanemate ületrumpamiseks kulus 150 laiki. Et teha sinu kohta täpsemaid järeldusi kui su enda abikaasa — 300 laiki. Mitte et mingi suvaline laik või isegi nende kogum inimese kohta midagi põhjanevat ütleks, ei — aga kui luua kümneid või sadu tuhandeid inimesi

---

¹Vt Wu Youyou, Michal Kosinski, David Stillwell. “Computer-based personality judgments are more accurate than those made by humans”. — *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2015, Vol. 112, No. 4, pp. 1036–1040; <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4313801/pdf/pnas.201418680.pdf>

hõlmav kontekst, joonistuvad ses metaandmestikus välja mustrid, mida inimsilm on täiesti võimetu haarama.

Andmemahu kasvades võivad algoritmid teada sinust isegi rohkem kui sa ise. Sul ei pruugi aimugi olla, et kuulud ühte “karassi”² inimestega, kes järgmisel kuul ostavad 1,2%-se tõenäosusega Renault Megane’i. Aga selline kastike on hüpoteetiliselt olemas! Ja reklaamimüütajad teevad kõik võimaliku, et sihitud jõupingutusega seda protsenti kergitada. Sinna juurde kuuluvad lood naistest, kes hakkavad ühtäkki nägema rasedustestide ja beebitoodete reklaame, ehk teisisõnu, nende digikäitumisse on siginenud markereid, mis on omased rasedatele naistele ja mille kavalad algoritmid on juba ära tundnud, kuigi neil endil pole aimugi, et nad last ootavad.

Mainitud uuring jääb juba kümne aasta taha. Praegused tehnoloogiad tuvastavad paljut ka fotode põhjal — mis tahes arvamusi-eelistusi-harjumusi, haiguslikke seisundeid, varanduslikku seisust. . . Nii et kuigi meid on lihtne heidutada terrorismi ja pommi-dega, ei paista meis erilist hirmu äratavat erakapitalile kuuluvad tehnoloogiad, mis on nagu Raadio 7 “iga päev koos sinuga” ja tunnevad sind paremini kui sa ise. Neuralinki näitel on sellised süsteemid lausa sinu enese ajukoega ühendatud — *füüsiliselt*. Vaevalt on ükski ideoloogia varem inimesele nii lähedale pugenud — elektroode pidi tema enda ajju! Sellisel korporatiivsel invasiivsuses on muidugi palju erinevaid vorme: ta ei pea uksi maha lõhkuma, ta võib võtta ka ChatGPT seksika tämbriga, nalja viskava ja naeru kihistava, flirtiva “persooni” kuju. Miski sellest pole ohtlik, vastupidi, see on vabastav, väestav, demokratiseeriv ja isegi paradiislik: pimedad saavad jälle nägijaiks, jalutud käijaiks jne.

---

²Ameerika kirjaniku Kurt Vonneguti romaanis *Kassikangas* (1963) kasutuselevõetud sõna, mis tähendab rühma inimesi, kes on sageli enda teadmata mingil kosmilis-spirituaalsel viisil omavahel seotud. *Toim.*

SINU HUVID JA “ABILISE” HUVID: *KELLE OMA ON TARKUS, MILLE EEST SA MAKSAD?*

Ohutuse probleem on muidugi veel peenem. Mis siis, kui me ei palu oma nutikal koduabilisel valmistada mitte pommi, vaid näiteks just meile vajalikku ravimit, vaktsiini või geenikokteili? Kas Sandoz ja Pfizer vaataksid sellist asja lihtsalt, käed rüpes, pealt? Ma ei kahtlegi, et võimalus kodus arstimeid toota kunagi tekib, nagu ma ei kahtle selleski, et seda tegevust hakkavad juhtima korporatiivsed huvid, patendid ja range järelevalve — ikka muidugi sinu enda turvalisuse huvides. Ja kuidas suhtuksid Microsoft või Apple sellesse, kui su koduabiline programmeeriks nende intellektuaalsest varast šnitti võttes just sulle vajaliku tarkvarajupi, marginaliseerides nende toodangut, riivamata samas ainsamarki patenti? On loogiline, et korporatsioonid oleksid nõus maksuma roppu raha, et säärane “abiline” annaks nende huve riivavatele küsimustele ainult poolikuid või nende kasuks kallutatud vastuseid, või veel enam, aitaks nende huvide edendamisele kõigiti kaasa. Sestap pole imestada, et juba praegu on iga hiid, kel piisavalt sügavad taskud, turule tulnud päris oma virtuaalse assistendiga — kes nagu hea nõunik muiste räägib ainult siis, kui temaga räägitakse, ja muul ajal kikitab lihtsalt kõrva. . .

Kuigi tehisarust räägitakse alatasa kui mingisugusest omanikuta ühishüvest, tegeleb selle arendamisega alati *keegi* ja see *keegi* ehitab välja ka suhtluskanali. Kujuta ette, et kõrvaltoas on maailma kõige targem inimene, aga sina tohid temaga suhelda ainult käskjala kaudu. “Hei, Alexa, kuidas saavutada energeetiline sõltumatus?” Käskjalg käib vilksti ära ja teatab tagasi tulles: “Seda ma ei tea, aga analüüsisin su elektriarvet ja kui liitud Enefiti sõbrapaketiga, võid iga kuu säästa ligi 10%.” Umbes sellist tulevikku kujutan ma ette. Nagu läks enneolematut vabadust tootanud internetiga: surfamist võimaldanud lained voolavad nüüd veepargi krussis toruliumäes, mis on tapetseeritud “surfari” enda lühinägelikkusega. Surfar kannab ujumisprille ja päästevesti, maksab poole liu pealt arved ära, e-hääletab, tellib e-poest natuke nanni, striimib mõne filmi ja lartsatab lõpuks nabani vette. Ja siis uuele

ringile. Usun, et üsna samamoodi läheb ka igasuguste “nutikate” koduabilistega.

Igatahes tundub niisugune variant tõenäolisem kui see, et nutikas koduabiline aitab sul ka päriselt energia- või mis tahes muud sõltumatust saavutada, kui see “abilise” loojate huvidega vastuolu läheb. Ta ei aita sul isegi puid ära lõhkuda — ütleb, et ahiküte on keelatud, ja kutsub politsei, kui näeb sind ennast puid lõhkumas. Energiasõltumatuse saavutamine päädiks sellega, et ta tellib sulle raske raha eest akupangad, mille peal on seesama logo mis ta enda otsa ees. Ja väikese lisatasu eest võid tellida tarkvarauuenduse, mis laseb tal neid akupanku hooldada — või midagi muud kasulikku teha. Iga oskuse küljes on muidugi oma hinnalipik. See, ga, kel rohkem raha, saab endale lubada ka targemat koduabilist. Varanduslik ja teadmuslik kihistumine on muidugi alati käiskäes käinud ja ses mõttes ei peaks üllatama, et nii on ka edaspidi. Väikeste eeltõugetena oleme seda kõike juba näinud. Tesla müüb juba tükk aega tarkavaruuendusi (hinnaks 2000–3000 dollarit), mis võimaldavad kasutajal veidi väledamalt nullist sajani kiirendada. Auto on sama, midagi ei muutu — jutt käib lihtsalt pardaarvuti koodi ümberkirjutusest!

Mida võimsam või targem on süsteem, seda suuremad on andmemahud, seda vägevamat riistvara see eeldab, terveid suuri serveriparke — kellele see kõik kuulub? Kas sulle? See, kelle pilves käib komputatsioon, tellib ka muusika. Ja kui liiga rumalaid küsimusi esitad, jääd üldse kõigest ilma: eraettevõtetel pole kohustust kedagi teenindada — olenemata sellest, kui sügavale igapäevaelu ja isegi riiklikesse struktuuridesse too ettevõtte on oma kombitsad ajanud! Isegi kui arvutusjõudlus kasvab ja riistvara odavneb, on raske ette kujutada olukorda, kus superteadvus jagatakse pisikeste pudelitega üle terve maailma laiali: võtke ja tehke, mis tahate! Tsentraliseeritud kontroll, kuskil mujal toimuv komputatsioon tundub kõige tõenäolisem, kasvõi turvalisuse huvides: kui *kõik* andmed sinu kätte usaldada (mitte et sul neid kuhugi panna oleks), siis on ju ainult aja küsimus, millal keegi sellelt pidurid maha häkib (selliseid keelemudeleid netis praegu ka levib). “Geenius sinu õlal” — selle peibutava fraasi puhul, mida õige mitmed visionäärid järjepanu kasutavad, maksab nüüd ja edaspidi küsida:

on see geenius ikka sinu õlal või suures osas siiski kuskil mujal? Kas võib olla, et sinu õlale langeb vaid ta hale vari — üks selle geeniusse paljudest personaliseeritud maskidest. . .

TERE, KOOL!

Mida tähendab see kõik hariduse valdkonnas? Ma ei kahtlegi, et pikas perspektiivis saavad kõikisugu “agentsed abilised” (niigi masinlikus) haridussüsteemis sooja vastuvõtu osaliseks, eriti ajas- tul, mida iseloomustab optimeerimishullus, aga muidugi ka üha leigem huvi õpetajaameti vastu. Mis saaks olla tõhusam kui õpe- taja, kes suhtleb korraka aja või tuhande õpilasega, kusjuures kõigiga nende enda keeles, lähtudes nende endi isiklikest huvi- dest ja psühholoogilisest profiilist, väsimatult, alati rõõmsalt ja eksimatult? Kurb küll, aga haridussüsteemis, mis on devalveeru- nud mälumänguks ja mida on järjepanu nügitud just faktitead- miste poole (pingeridades muu ju ei loe), võiks tunde anda ka n-ö mõlarobot. Kusjuures mingis mõttes ongi sellised ennast ju- ba omavahelisse infovahetusse sisse söönud, eriti Ameerikas, aga küllap üha enam meilgi: õpilased kasutavad keelemudeleid kodu- tööde tegemisel ja õpetajad hindamisel — vastastikuse motivat- sioonipuuduse nõiaringis. Aga see on alles algus; mida tähendaks haridussüsteemi jaoks senisest palju võimsam tarkvara?

Tulevikus, kus igäüks võib üsna vähese pingutusega teada saada (vrd “teada” ja “teada saada”) võrdlemisi palju, saabki kooli rolliks ilmselt — ja sellisest sihist on ammugi juttu ol- nud — õpetada *küsima*. Aga sealt palju tumedamates toonides edasi mõeldes: väljastada sertifikaate, *anda luba* küsida teatud küsimusi ning saada neile küsimustele täpsemaid ja detailsemaid vastuseid kui need, kel sertifikaati pole — või anda luba suhelda infosüsteemidega, mis *pole* lobotomiseeritud. Ülikoolist saab põ- himõtteliselt sertifitseerimiskeskus — mida ta ju praegugi mingil määral on. Ükskõik kui ulmeline see stsenaarium ka ei tundu, on ta ikkagi usutavam kui olukord, kus absoluutselt kõigil on kõi- ge võimsamatele infosüsteemidele prii ja piiramatu ligipääs ning ükskõik kes võib küsida ükskõik mida. Tähendab, loomulikult *võib!* Selliste küsimustega kirjutame ju iseenda isikutoimikut ja

sel on kulla hind, iseasi, milliseid vastuseid kellegi toimik võimaldab saada. . . Kuid pole viga, rahulolematuse ja lüngad teadmistes makstakse kinni odavate sünteetiliste paradiiside ja kodanikupalgaga — millest suur osa võib kuluda muidugi tollesama koduabilise rentimisele. Aga et sa teda rendid, selles pole kahtlustki. Eliüsiumi väljade asemel paistab ees ootavat tellimuspõhine küberfeodalism, üha süvenev varanduslik ja teadmuslik kihistumine.

MUINASJUTT PUUDUSJÄRGSEST ÜHISKONNAST

Kas pole kena, kui miljardärid räägivad eesseisvast enneolematust küllusest ja võrdsusest? Aga üks hetk! Eraomand ja luksus- või lihtsalt kallid kaubad (mis tahes uusimad tehnoloogiad, transpordi- ja töövahendid, kinnisvara jne) *ei kao* ka tulevikus mitte kuhugi. Küll aga *kaob* ridamisi töökohti inimese kognitiivseid võimeid matkivatele süsteemidele. Kuidas need kaks tõsiasja omavahel suhestuvad? Kust tuleb lisateenistus, millega soetada tõeliselt kalleid asju: maad, maju jne? Palju on räägitud sellest, et tehisarv loob uusi töökohti, aga see on ajalooliselt olnud nii *töövahendite* puhul. Isemõtlev ja -toimiv süsteem pole enam pelk vahend, vaid midagi täiesti pretsedenditut. Ilmselt on vältimatu, et riik peab millalgi (korporatsioonidelt riisutu arvelt) hakama oma kodanikele pajukit maksma — nii-öelda universaalsisetulekut. Aga see ei juhtu kohe — mis tähendab, et enne seda on sajad miljonid äärmiselt haavatavas olukorras: tööd pole, aga arved muudkui kuhjuvad. Mis põhjust on neilt *mitte* võtta nende viimaseid tõeliselt kalleid asju: maid ja maju. . . ?

Muuseas, see kõik toimub ajal, mil isegi riiklikul tasandil kultiveeritakse teoorjust meenutavaid suhteid: tõsimeeli mõlgutatakse mõtteid ahikütte keelustamisest (et isegi siis, kui võiksid oma enda kodu ise soojaks kütta, oleksid sunnitud seda tegema kolmanda poole kaudu) ning luuakse tingimusi kodualuse maa maksumiseks (isegi kodu ei tohi päriselt sinu oma olla, tingimusteta, sa pead oma kodu eest maksma), magustoiduks neistsamadest

kodudest üle rulluvad transpordi- ja turvaprojektid, saateks “kaasamist” puudutav sõnamulin.

Kodanikupalk, kui ta lõpuks tulebki, ei pruugi palju päästa: kas tulevikus tegeleme kõik kaunite kunstidega ja ostame-müüme universaalsissetuleku eest üksteise maale ja savinõusid? Kui kõik saavad kodanikupalka, ei saa seda mitte keegi. Vähemasti praegune majandusloogika ütleb, et sel juhul läheb kõik lihtsalt kodanikupalga võrra kallimaks; igatahes on päris selge, et universaalne sissetulek mõjutaks tugevasti kõige hindu.

Võib muidugi öelda, et ei-ei, tulevikus on kõik automatiseeritud, otsast lõpuni, ja pood polegi enam koht, kust midagi osta, vaid lihtsalt võtta. *Üleküllus* on lihtsalt nii suur! Just robotiseeritus on see, mis viib viimaks enneolematu inimlikkuseni, demokraatiani jms. Huvitav, mis on inimlikkusel enne risti tee peal ees seisnud? Kas tõesti aineiline kitsikus? Näis, kuidas tulevikupoes olema hakkab, aga kui olevikupoe prügikasti kallale lähed, seisab selle ees varsti tabalukk — sest raiskamine ei saa olla juhuse asi, see peab olema *garanteeritud*. Ja meie ootame üleküllust, puudusjargset ühiskonda. . .

Jah, alati võime iseenda hulluse asemel süüdistada kõike muud, näiteks halba majandussüsteemi — et rõve raiskamine tuleb süsteemist enesest, aga tehisaru tormituules kukub see halb, ebainimlik süsteem kokku ja transformeerub täielikult. Olgu, elame-näeme. Aga passige peale, kellele selles “täielikult transformeerunud” süsteemis kuuluvad maad ja mäed, jõed ja järved, toidu tootmise võimekus! (Kes on hetkel USA suurim eraisikust põllumaaomanik?) Mille eest sina endale poole sajandi pärast põllumaad ostad, kulla digitaalne nomaad — kas kodanikupalga eest?

KELLE PÄRALT ON TULEVIK

Tänapäevane kirjaoskus seisneb võimes talletada ja tõlgendada metaandmeid. Just neist väljaloetud ennustused kasvatavad rahakotte. Seepärast on mikrofonide ja kaameratega varustatud kõik asjad, autodest ja mobiiltelefonidest külmkappide ja röstriteni,

rääkimata sellest, et arvestatav osa igapäevasest suhtlusest käib ammugi mingite korporatiivsete kanalite kaudu. On inimesi, kes teavad väga täpselt, mida tulevik toob. Vaevalt et kuude või päevade kaupa. Aga kujuta ette, et näed tulevikku ette kasvõi ühe minuti jagu. Kui oled kaval, piisab üheminutisest edumaast täiesti, et selle kaudu saada võim ka päevade ja kuude üle. Aforistlikult: kes valitseb ühte minutit, valitseb igavikku. Nii et mida tulevik toob? Tulevik toob üha detailsemalt talletatud mineviku ja seeläbi üha detailsemalt prognoositava tuleviku. Tulevik *ei* *too* kuigi palju inimesi, kes selle ettenägelikkusekoogi juurde pääseksid — muidu poleks see ettenägelikkusekook.

OpenAI alustas 2015. aastal mittetulundusühinguna, mille missiooniks oli tagada tehisarü lümbipaistev arendamine. 2019. a vormistati end pärast pisukest sisekaemust ümber tulundusühinguks. Sestsati on Microsoft firmasse investeerinud vähemalt 13 miljardit dollarit ja tal on selle keelemudeli ainulitsents. OpenAI teab kõike, mida sinagi, ja sellest, mida tema teab, ei tea sina midagi. Täpselt nii ebavõrdses suhtes oleme kõikide hiiudega. Aga pole viga, küsi selle kohta oma targalt koduabiliselt!

“Hei, Alexa, palun näita mulle kõiki andmeid, mis Amazon minu kohta on korjanud, koos nende põhjal sünteesitud infoga.”

“Vabandust, ma ei saa küsimusest aru.”

“Hei, Alexa, palun ütle, kas Amazon kasutab kõiki kogutud andmeid, et teha garanteeritult kasumlikke aktsiatehinguid. Kas selliste eelteadmiste juures pole need sisuliselt siseringitehingud?”

“Vabandust, ma ei saa küsimusest aru.”

“Hei, Alexa, kas sa saaksid mulle näidata Supermani filmi, milles Superman oleks minu näo ja häälega, kõrvaltegelased mu sõbrad ja mu boss oleks Lex Luthor?”

“Aga muidugi! Siin on sulle Supermani film, milles Superman on sinu näo ja häälega, kõrvaltegelased on su sõbrad ja su boss on Lex Luthor. Head vaatamist!”

MUINASJUTT SUPERTEADVUSEST

Võib öelda, et nii küünilised prognoosid puudutavad tegelikult ainult AGI-eelset³ maailma. Kui tegelik, autonoomne, “oma peaga mõtlev” tehisaru valla pääseks, muutuks kõik. Aga viimasel ajal kummitab mind üks kummaline küsimus: mis motiiv oleks kasumile orienteeritud korporatsioonil välja arendada tõeline, päriselt autonoomne superteadvus? Kinkida oma klientidele viimane asi, mida neil sinult vaja on!? Siin on paar huvitavat paradoksi: 1) lõputut sõltumatust lubavad need, kes on huvitatud lõputust sõltuvusest, katkematust ja süvenevast sõltuvussuhtest; seega 2) ainsatel tegijatel, kel on vahendeid ja kas või teoreetilinegi võimalus mingisuguse superaru väljatöötamiseks, puudub tegelik motiiv seda teha. Miks luua midagi sellist, mis on täiesti kontrollimatu, mis lööb vankuma su enda võimupositsiooni? Kui oled selle positsiooni loomisse ja säilitamisse investeerinud miljardeid! Miks luua süsteem, mille kõrval ise jääd tähtsusetuks kõrvalseisjaks? Pole ühtki põhjust. Küll aga on hulganisti põhjusi luua infosüsteem, milles sa ise oled tähtsam kui kunagi varem; süsteem, mille juured on endiselt korporatiivses mullas. Kasu on ainult rangelt *piiratud* süsteemidest, mille abil saaks luua uusi tooteid ja teenuseid ning seda kõike maksimaalselt automatiseerida, et tulu peaks jagama võimalikult vähestelega. Nii et luua superaru — enam kui kahtlane ettevõtmine. Luua kõigiti kontrollitud süsteem, mida *esitleda* ja *turundada* superaruna — enam kui loogiline siht! Kui ühe arengusuuna kasuks räägib kõik — ärihuvidest turvalisuse seni — ja teise kasuks sama hästi kui mitte miski, siis ei pea eriti kaua nuputama, mida tulevik toob.

---

³*Artificial general intelligence* — tehisaru tüüp, mis on paljudes tunnetusvaldkondades inimaruga võrdne või ületab seda. Sellest allapoole jääb AI (*artificial intelligence*) kitsamas mõttes (mõeldud konkreetsete ülesannete lahendamiseks) ja kõrgemale tasemele ASI (*artificial superintelligence*), mis ületab suurelt inimese kognitiivseid võimeid. *Toim.*

KOLM ÕIENDUST

1. Minu jutu mõte pole selles, et tehisaru on loll. Mind huvitavad süsteemid, millega suhtleb lihtrahvas, ja põhimõttelised seinad, mis selliste “nutikate” abiliste nutikuse ees kõrguvad. Just nende puhul küsin: kelle kätte jääb tehisaru *tehislik* ja kelle kätte *arukas* ots?

2. Ma ei taha pisendada tehisaruga seotud ohtusid (eriti arvestades demiurgiaga tegelejate endi latentset suitsiidsust). Loomulikult võivad üha autonoomsemaks muutuvad infosüsteemid ka igasuguse superarukusega katastroofilisi ahelreaktsioone vallandada. Meenub Vonneguti leiutatud *ice-nine* — jääkristalli erivorm, mis kokkupuutel veega võib selle kristalliseerida isegi toatemperatuuril, nii et kõik veekogud hanguvad ja kogu planeet muutub järsku jääpalliks. Täiesti võimalik, et selline lollide kivi sarnane, kõike kassikullaks muutev digikristall juba kasvabki, tarretades ühel kenal päeval kogu meie semiosfääri — ilusaks mõttetuks munaks.

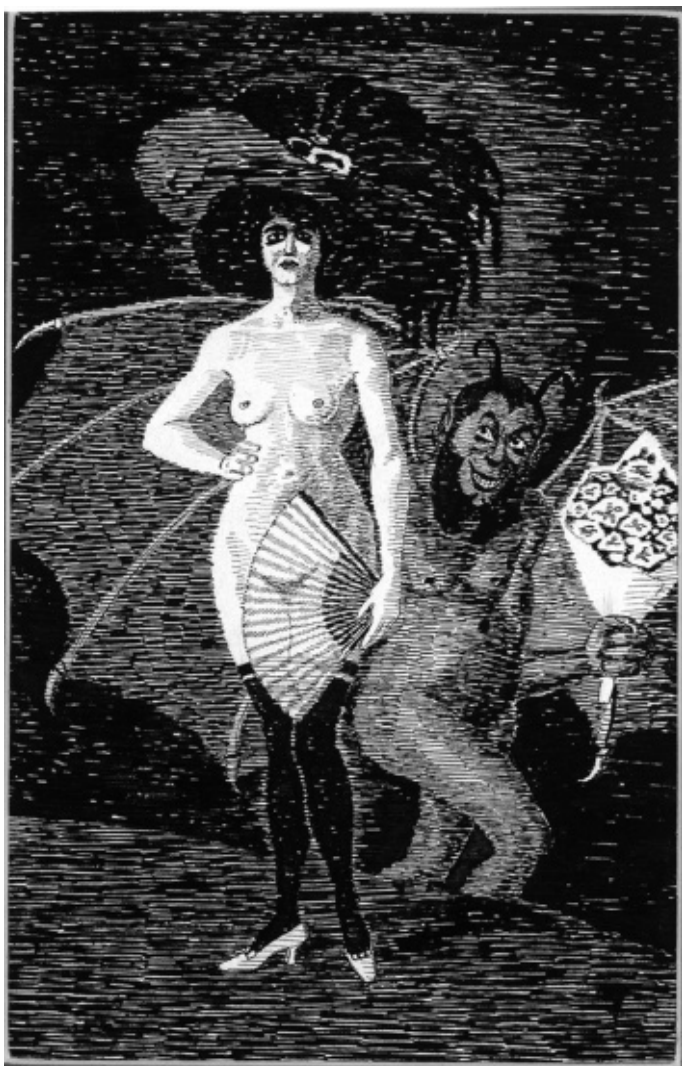
3. Keegi ei soovi luua superaru? Aga Ilya Sutskever, kes asutas firma Safe Superintelligence Inc.? Esiteks: Open AI loodi *täpselt* samadel alustel. Teiseks: kuidas vältida korporatiivseid mõjusid, kui tehisaru arendustegevus nõuab meeletuid ressursse? Suurte investeringute tegijail on *alati* omad huvid ja ootused, kui tahes suurte filantroopide ja filosoofidena nad end ka ei esitleks. Kolmandaks: transformatiivsus ja turvalisus on tehisaru puhul kindlasti pöördvõrdelises seoses ehk teisisõnu, kui ta on täiesti turvaline, ei saa ta olla kuigi *super*. Pealegi, kas superaru pole mitte juba definitsiooni järgi inimese kontrollile allumatu? Paljud turvalisuse nimel kõnelejad on olnud kriitilised igasuguste *black box*-tüüpi süsteemide suhtes, aga raske on ette kujutada inimesest märksa võimekamat superaru, mille toimimise peensusi inimene suurepäraselt hoomab. Järelikult saavad tulemuseks olla ikkagi vaid superaruna müüdavad, äärmiselt võimekad, aga põhimõtteliselt ikkagi lobotomiseeritud (ohutud) infosüsteemid. Halvimal juhul lubatakse nende intelligentsusel särada ennekoike Intelligent Speed

Assistance'i⁴ taolistes süsteemides, mis hommikust õhtuni valvavad, et sa jumala eest midagi valesti ei teeks. Miks sinu auto pardaarvuti peab olema riiklikul tasandil kaugjuhitav, jäägu igaühe enda nuputada. Kuigi loomulikult küsivad selliseid küsimusi ainult kurjategijad ja muud pahad inimesed. Head inimesed panevad õhtul pea turvapadjale ja näevad ainult ilusaid unenägusid superarukast tööjärgsest ühiskonnast.

TÕNIS TOOTSEN (1988) on vabakutseline Eesti kirjanik, toimetaja ja tõlkija. Ta on õppinud Tartu Ülikoolis semiootikat.

---

⁴Ingl "Arukas kiirusabi": süsteem, mis teavitab autojuhti uuest piirkiirusest (nn passiivne versioon) või vähendab ise sõiduki kiirust (aktiivne versioon). *Toim.*

ERIK OBERMANN. Daam ja Mefistofeles (1910)

LUULET

Niels Hav

Tõlkinud Eva Velsker

KOPENHAAGENI NAISED

Jälle läks nii, et armusin viis korda
viiesse naisesse, kui sõitsin
bussiga nr 40 Njalsgadelt Østerbrole.
Kuidas oma elu sellisel puhul saab
järje peal hoida?
Üks oli kasukas, teine punastes kummikutes.
Üks luges õhtulehte, teine Heideggeri
ja tänavail ladises vihm.
Amageri bulvaril astus sisse läbimärg printsess,
eufoorias ja marus, temasse armusin pööraselt.
Aga Politseiväljakul hüppas ta maha ja asemele
tuli kaks lõõskavais rättidest kuningannat,
kes rääkisid kiledalt pakistani keelt
Kommuunihaiglani välja, ja buss pulbitses poeesiast.
Nad olid õed ja ühtmoodi ilusad,
seepärast kaotasid südame mõlemale
ja plaanitsesin otsemaid uut elu külakeses
Rawalpindi lähedal, kus lapsed kasvavad
hibiskuselõhnas

Kvinderne i København. — Til digternes forsvar. — Min fantastiske pen. © Niels Hav.

ja meeleheitel emad laulavad südantlõhestavalt
hämarduses, mis laskub üle Pakistani lõputute steppide.

Aga nemad ei näinud mind!
Ja see kasukaga nuttis kinda varjus,
kui Farimagsgadel maha läks.
Tüdruk, kes luges Heideggeri, pani äkitselt raamatu kinni
ja vaatas mulle põlglikul muigel otsa,
nagu oleks äkitselt silmanud härra Eikeskit
omaenda armetus isikus. Ja nii murdus mu süda
viieks korda, kui ta tõusis ja lahkus
kõigi teistega koos.
Nii brutaalne on elu!
Mina sõitsin kaks peatust edasi, enne kui loobusin.
Ja nii lõpeb see alati: seisad üksi teeservas
ja imed sigaretti, elevil ja veidi õnnetu.

POEETIDE KAITSEKS

Mida küll teha poeetidega?
Kahju on neist,
nii armetud oma mustades riietes,
seesmistest tuiskudest külmasinised.

Poesia on hirmus tõbi,
nakatunud käivad ja kaeblevad,
nende karjed reostavad atmosfääri nagu meele
tuumajaamades saaste. Nii psühhoosiline.
Poesia on türann,
see hoiab inimesi öösi ärkvel ja lõhub abielusid,
ajab mehed keset talve tühja suvilasse,
kus nad vaeveldes istuvad, kõrvaklapid peas ja sall kaelas.
Hirmus piin.

Luulet

Poesia on nuhtlus,
hullem kui tripper — kohutav vaev.
Aga mõelge luuletajaile, neil on ju raske.
Olge kannatlikud!
Nad on hüsteerilised nagu kaksikuootel rasedad,
krigistavad unes hambaid, söövad mulda
ja rohtu. Tundide kaupa seisavad nad väljas tuule käes,
tabamatuist metafooridest vaevatud.
Iga päev on nende jaoks püha.

Ah, halastage poeetidele,
nad on kurdid ja pimedad,
aidake neid liikluses, kus nad vanguvad ringi
oma nähtamatu puudega: nad mäletavad
kõiksugu asju. Aeg-ajalt mõni neist seisatab
ja kuulatab kauget sireeni.
Hoidke neid.

Poeedid on kui vaimuhaiged lapsed,
kelle kogu pere on kodust välja ajanud.
Paluge nende eest;
õnnetuna on nad sündinud —
emad on nende pärast nutnud,
otsinud arstidelt abi ja juristidelt nõu,
kuni nad lihtsalt alla andsid,
et nende endi aru ei kaoks.
Ah, nutke poeetide pärast!

Neil ei ole pääsemist,
lüürika küüsis kui salapidalitõbised,
nii on nad kinni omaenese fantaasias —
õudses getos, täis deemoneid
ja kurje vaime.

Kui sa kaunil päikselisel suvepäeval
näed vaest luuletajat
trepikojast välja vankumas, kahvatut
kui surnu ja mõtisklustest moondunud —
mine siis ja aita teda!
Seo kinni ta kingapaelad, vii ta
pargipingile, päiksepaistele
istuma. Laula talle veidi,
anna talle jäätis ja räägi üks muinasjutt;
ta on nii kurb.
Ta on poeesiast põrmustatud.

MINU SUUREPÄRANE PASTAKAS

Kirjutan kõige parema meelega
tänavalt leitud pruugitud pastakaga,
või reklaampastakaga, selle võiks anda elektrimees,
tankla või pank.
Mitte ainult seepärast, et need on odavad,
vaid ma kujutlen, et seesugune kirjapulk
liidab mu kirjutise ühte tööstusega,
oskustööliste higiga, juhatuse kontoritega
ja kogu elu müstikaga.

Kunagi kirjutasin siivsaid luuletusi sulepeaga —
puhast lüürikat puhtast eimildestki —
aga nüüd tahaksin paberile saada paska,
nuttu ja tatti.

Poesia ei ole nannipunnidele!
Luuletus olgu niisama aus kui aktsiaindeks —
segu tõsiasjadest ja korralikust blufist.
Mille jaoks inimene lõpuks ikka liiga peen on?
Suurt ei millegi.

Seepärast hoian silma peal võlakirja tootlusel
ja tõsistel paberitel. Väärtpaberibörs
kuulub tegelikkusse — nii nagu luuletusedki.
Ja seepärast on mul nii hea meel selle pangapastaka üle,
mille leidsin ühel tintmustal ööl
suletud kioski eest. See haiseb
kergelt koerakuse järele ja kirjutab suurepäraselt.

NIELS HAV (1949) on sündinud Lääne-Jüütimeal Taanis. Ta on õp-
pinud teoloogiat Aarhusi Ülikoolis ning hiljem elanud Kopenhaagenis.
Debüütraamat, novellikogu *Jõuetus keelatud* (Afmægtighed forbudt) il-
mus 1981. aastal. Sellele järgnes luulekogu *Rööm istub kehas* (Glæden
sidder i kroppen; 1982), nüüdseks on peale nende temalt ilmunud veel
kaks novellikogu ja seitse luuleraamatut.

Niels Havi on tihti peale nimetatud ka rahvusvaheliseks poeediks, sest
ta on oma luuletustega laialt mööda ilma ringi rännanud. Tema luulet
on tõlgitud paljudesse keeltesse (inglise, prantsuse, hispaania, hollandi,
araabia, türgi, pärsia, hiina, poola jt). Luule kui oluline osa elust, luule
nähtavaks ja kuuldavaks tegemine on teema, mis Niels Havi sõnavõttu-
des tihti kõlama jääb. Küllap just seetõttu on ta tuntud ka aktiivse esi-
nejana ja luulefestivalidel osalejana, sh 2018. aastal Tartus. 2024. aastal
pälvis ta Ragna Sidéni ja Vagn Clauseni Fondi kirjanduspreemia kui
“Taani luule mitteametlik saadik”, üks tänapäeval kõige rohkem väljas-
pool Taanit tähelepanu pälvinud luuletajaid.

Varem on eesti keeles ilmunud tema luuletused “Anestesioloogid vestle-
vad astronoomiast”, “Unistus puukingades kõndimisest” ja “Ütle mida-
gi” Jüri Talveti tõlkes (vt Jüri Talvet. *Valitud tõlkeluulet (1970–2020)*.
II, 20. sajandi keskpaigast 21. sajandi alguseni. Tartu: Tartu Ülikooli
Kirjastus, 2021, lk 211–213).

Tlk

VÄHITÖRJE RADADEL

Intervjuu Rahvusvahelise Vähiuurimiskeskuse direktori Elisabete Weiderpassiga

Mati Rahu

MATI RAHU (MR): Tänan teid, et leiate võimaluse pingelise juhtimis- ja teadustöö kõrvalt näpistada aega intervjuuks. Rahvusvaheline Vähiuurimiskeskus (International Agency for Research on Cancer, IARC) loodi teatavasti Lyonis 1965. aasta mais. See-
ga saab 340 töötajaga IARC sel aastal 60-aastaseks. Õelge palun kokkuvõtlikult, mida IARC endast kujutab.

ELISABETE WEIDERPASS (EW): IARC asutati eesmärgiga edendada rahvusvahelist koostööd vähiuuringute valdkonnas. IARCil on ainulaadne kaksikroll rahvusvahelise vähiuuringute instituudina ja Maailma Terviseorganisatsiooni (WHO) vähiuuringute agentuurina ÜRO süsteemis. Seitsme riigi loodud IARCi töös osaleb praegu 29 riiki¹ ja see tugevdab institutsiooni suutlikkust rahvusvahelises koostöös.

Intervjuu toimus meili teel ajavahemikus 26.12.2024–21.01.2025.

¹Need on Austraalia, Austria, Belgia, Brasiilia, Egiptus, Hiina, Hispaania, Holland, Iirimaa, India, Iraan, Itaalia, Jaapan, Kanada, Katar, Lõuna-Korea, Maroko, Norra, Prantsusmaa, Rootsi, Saksamaa, Saudi Araabia, Soome, Šveits, Taani, Ungari, Venemaa, USA ja Ühendkuningriik. Siin ja edaspidi intervjuueerija märkused, kui pole öeldud teisiti.

ELISABETE WEIDERPASS (2019)
Foto IARCi arhiivist

IARC korraldab teadusuuringuid, mis loovad teadusliku tõenduspõhja WHO peakontori vähiennetus- ja vähitõrjepoliitika väljatöötamiseks. IARC on interdistsiplinaarne: ta ühendab oma tegevuses vähi järelevalve, epidemioloogia, biostatistika ja laboriteaduste oskusi, et jälgida vähi üleilmset koormust, tuvastada vähi põhjusi ning võimaldada ennetusstrateegiate kasutuselevõttu.

Teine oluline külg IARCi tegevuses on pikaajaline pühendumus uuringute edendamisele ja korraldamisele väikese ja keskmise sissetulekuga riikides koostöös kohalike institutsioonide ja teadlastega. IARCi ülemaailmne mandaat ja sõltumatus rahvusvahelise organisatsioonina soodustavad neid tegevusi oluliselt.

MR: Mis on IARCi põhitegevusvaldkonnad praegu?

EW: IARC teeb olulist uurimistööd, s.o uurimistööd, mis muudab inimeste elu, ja paneb suurt rõhku rakendusuuringutele. IARC seirab ülemaailmset vähihaiguste levikut ning toimib vähi üleilmsete seireandmete ja esinemisnäitajate võrdlusaluse esitajana rahvusvahelisele vähiuuringute kogukonnale. Sotsiaalse ebavõrdsuse ja majanduslike aspektide arvessevõtmine neile andmetele tuginemisel võimaldab IARCil avardada oma vaatevälja ning edendada võrdsust vähitõrjes ja toetada jätkusuutliku planeerimise püüdlusi.

IARC algatab ja korraldab rahvusvahelisi epidemioloogilisi ning toimetehhanismi selgitavaid uuringuid vähi põhjuste kohta. IARC kogub teaduslikku tõendusmaterjali vähiennetusmeetmete tõhususe kohta, seda eelkõige väikese ja keskmise sissetulekuga riikides. Samuti aitab IARC kaasa ülemaailmse ja riikliku suutlikkuse kasvule vähiuuringute valdkonnas, pöörates jällegi erilist tähelepanu väikese ja keskmise sissetulekuga riikidele. Peale selle esitab IARC sõltumatu hindamise käigus tehtud järeldusi keskkonna riskitegurite kohta poliitikakujundajatele ja otsusetegijatele nii riiklikul kui ka rahvusvahelisel tasandil.

MR: Kui alustada esimesse valdkonda kuuluvast vähi esinemise uurimisest, siis minu endise koduinstituudi kolimisel 2023. aastal uude, varasemast märksa vähem ruumikasse asupaika õnnestus mul hävingust päästa minu jaoks hinnaline raamat *Cancer*

Incidence in Five Continents (Vähihaigestumus viies maailma-jaos; Doll jt 1966). Selle oli mulle Leningradis 1989. aasta mais kinkinud Soome Vähiregistri tollane direktor Timo Hakulinen, sest neil oli üks eksemplar üle. Nimetatud raamatus on esitatud 24 riigi 32 rahvastikupõhise vähiregistri andmed vähihaigestumuse kohta. Olen aru saanud, et praegu on samasuguse pealkirjaga IARCi publikatsioonis hulga rohkem statistikat.

EW: Tõepoolest, viimane IARCi väljaanne (Bray jt 2023) näitab registrite arvu kasvu. *Cancer Incidence* on võrreldavate andmete kogumik vähi esinemise kohta eri rahvaste seas ja oluline viiteallikas uurimustele, mis käsitlevad vähi leviku erinevusi maailmas. Praegune, kaheteistkümmes trükk (XII köide), mis sisaldab kvaliteetset teavet aastail 2013–2017 diagnoositud vähijuhtude kohta, näitab registrite arvu suurenemist kolmandiku võrra eelmise kogumikuga võrreldes.

Viimase andmekorje käigus esitasid rahvastikupõhised vähi-registrid 812 andmekogumit, mille tulemusena hõlmab XII köide 588 rahvastikurühma andmeid 70 riigi 459 registrist. Uuendatud veebisait² võimaldab uurida vähihaigestumuse mustreid eri rahvaste seas; andmed kantakse üle ümberkujundatud IARCi veebisaidile, et oleks võimalik geograafiliselt ja ajaliselt analüüsida kõigi kaheteistkümmne köite üksikandmekogumeid.

MR: Teinekord tunnevad algajad teadlased ja ajakirjanikud huvi, kust leida kõige hõlpsamini andmeid vähi esinemise kohta eri riikides. Milliseid IARCi digi- ja paberväljaandeid peale kogumiku *Cancer Incidence* peaks statistikahuviline kõigepealt uurima?

EW: On olemas andmebaasi GLOBOCAN hinnangud 2022. a kohta. Need avaldas veebis IARCi ülemaailmne vähivaatluskeskus (Global Cancer Observatory, GCO). Veebis on ka vahendeid GLOBOCANi andmete tabeldamiseks ja graafiliseks visualiseerimiseks 185 riigi ja 36 vähipaikme kohta vanuse ja soo järgi.

Haigestumus-, suremus- ja levimusandmed riigiti on tehtud kättesaadavaks GCO alamlehtedel Cancer Today ja Cancer To-

---

²<https://ci5.iarc.who.int/CI5-XII>.

morrow.³ Cancer Tomorrow' alamleht pakub vahendeid, et prognoosida vähist tingitud haiguskoormust aastani 2050. Hiljaaegu ilmus asjakohane artikkel vähi esinemise kohta maailma eri piirkondades aastal 2022 (Bray jt 2024). Ajakohastatud teave infektsioonide panusosis⁴ kohta on avaldatud alamlehel Cancer Causes.⁵ Samuti on kättesaadavad elulemusmäärad,⁶ mis põhinevad IARCI võrdlusuuringute programmidel "Cancer Survival in Countries in Transition" (Vähielulemus üleminekuriikides) ja "International Cancer Benchmarking Partnership" (Vähi võrdlusanalüüside rahvusvaheline partnerlus).

MR: IARCI värskeima hinnangu järgi suureneb maailmas vähi esmasjuhtude arv aastas praeguselt 20 miljonilt 35 miljonini aastal 2050. Mis on sellise suurenemise põhjused?

EW: Jah, nimetatud aastaks prognoositakse üle 35 miljoni uue vähijuhu, mis tähendab 77% suurenemist võrreldes aastaga 2022. Kiiresti kasvav ülemaailmne vähikoormus tuleneb nii rahvastiku vananemisest ja juurdekasvust kui ka muutustest inimeste eksponeerituses riskiteguritele, millest paljud on seotud sotsiaal-majandusliku arenguga. Tubakas, alkohol ja rasvumine on suureneva vähihaigestumuse peamised tegurid; keskkonnast tulenevate riskitegurite seas jääb olulisele kohale õhusaaste.

Suurimat vähihaigestumuse tõusu ennustatakse väikese ja keskmise sissetulekuga riikides. Haigestumuse ebavõrdsus suure ja väikese sissetulekuga riikide vahel võib ainult süveneda, kui viivitamatult ei rakendata tõhusaid, kuid paraku ka ressursimahukaid abinõusid. Vähitõrje peamine prioriteet on tubakatoodete tarvitamise piiramine. Väikese sissetulekuga piirkondades on oluliseks ennetusstrateegiaks vaktsineerimine inimese papilloomiviiruse (HPV) vastu, arvestades selle viirusnakkusega seotud vähi vormide suurt esinemissagedust. Et sotsiaal-majanduslikud muu-

³[Http://gco.iarc.who.int](http://gco.iarc.who.int).

⁴Kõige üldisemalt öeldes on panusosis (ingl *attributable fraction*) see osa haigus- või surmajuhtudest rahvastikus, mis on tingitud käsitletavast riskitegurist.

⁵[Https://gco.iarc.who.int/causes/infections/data-sources-methods](https://gco.iarc.who.int/causes/infections/data-sources-methods).

⁶[Https://gco.iarc.who.int/en/survival](https://gco.iarc.who.int/en/survival).

tused üleminekuriikides suurendavad istuva töö, linnakeskkonnas elamise ja ebatervisliku toidu tarvitamise ning muude elustiiliga seotud kahjulike mõjurite sagedust, tuleb ennetamiseks vältida teadaolevaid riskitegureid, näiteks alkoholi liigtarvitamist, mis põhjustab paljusid, tihti just arenenumates riikides täheldatavaid vähijuhtumeid.

MR: Mul on oma teadustegevuse vältel olnud IARCI olemasolust palju abi. Tänu publikatsioonide seeriale, mis andis ülevaate käimasolevatest vähiepidemioloogilistest uuringutest maailmas (nt Muir, Wagner 1978), sain ettekujutuse lähemal ja kaugemal toimuvast. Need publikatsioonid aitasid ka paremini valmistuda mulle avanenud võimalusteks külastada eri riikide vähiregistreid. Eesti vähiregistri loomisel (Rahu 2018; Rahu, Rahu 2018) sain täieliku toetuse oma tollase koduinstituudi direktorilt Pavel Bogovskilt, kes oli aastatel 1968–1974 töötanud IARCI keskkonnankantserogeenide osakonna juhatajana. Ta koges Lyonis, kui tähtis on, et riigil oleks korralik vähiregister. Hiljem sidus mind IARCIga ühistöö mõne uuringu tegemisel (nt Parkin jt 1993; Parkin jt 1996; Boyle, Smans 2008). Kui suures ulatuses osalevad Baltimaade teadlased praegu IARCI teadusprojektides?

EW: Lisaks koostööle Balti riikide vähiregistritega on IARC viimastel aastatel arendanud ühistööd Lätiiga vähi varajaseks avastamiseks. Läti jääb vähiravi ja eriti -skriiningu tulemusnäitajatelt ELi liikmesriikide seas tahapoole. Läti tervishoiuministeerium palus meilt abi strateegilise plaani ja tegevuskava väljatöötamiseks, mis vastaksid Läti vajadustele ja ootustele parandada vähiravi koordineerimist, tõhustada vähiskriiningut ning vähendada vähisuremust. Plaan hõlmab ka rahvastikupõhise vähiregistreerimise korrastamist, tervikliku vähiravi ja teadustöö taristu akrediteerimist ning rinnavähi, emakakaelavähi ja kolorektaalvähi skriiningu hõlmatuse ja kvaliteedi parandamist.

Läti strateegiline plaan sisaldab suuniseid standardse töökorra sisseseadmiseks rahvastikupõhises vähiregistris, tõenduspõhiste juhiste rakendamiseks vähiskriiningul (keskendudes kvaliteedi tagamisele), kohandatud infosüsteemi juurutamiseks skriiningutulemuste jälgimise ja hindamise eesmärgil ning tervikliku vähi-

ravi ja teadustöö taristu loomiseks. See plaan on väärtuslik ressurss nii ametiasutustele kui ka vähiraviga seotud pooltele ning pakub strateegilisi teadmisi, et ergutada tõhusamat ja paremini koordineeritud tegutsemist vähiennetuses ja -ravis.

MR: 1970. aastatel alustas IARC monograafiate avaldamist, milles vaadeldakse ja hinnatakse paljude tegurite kantserogeensust. Millised on peamised teaduslikud põhimõtted ja protseduurid nende monograafiate koostamisel?

EW: IARCI monograafiate programm ("IARC Monographs Programme") on rahvusvaheline ja interdistsiplinaarne ettevõtmine kantserogeensete ohtude tuvastamiseks, mis on omandanud autoriteetse ja sõltumatu hinnangu maine. Selle peamine väljund on sari "IARC Monographs on the Identification of Carcinogenic Hazards to Humans" (IARCI monograafiad inimesi ohustavate kantserogeenide tuvastamisest), mis sai alguse 1972. aastal. Programmi eesmärk on välja selgitada keskkonnategurid, mis võivad kujutada kantserogeenset ohtu inimestele. Keskkonnategurid hõlmavad kemikaale, kutsealast eksponeeritust, ravimeid, füüsikalisi ja bioloogilisi ning elustiiliga seotud tegureid.

Iga monograafia esitab põhjaliku ja kriitilise kokkuvõtte ning ülevaate avaldatud teaduskirjandusest, alates 1987. aastast ka hinnangu üldisele tõendusmaterjalile kantserogeensuse kohta inimestele. Valitud aineid ja ekspositsiooni vaevad töörühmad, millesse on kutsutud osalema huvikonfliktideta teaduseksperthe vastavalt nende panusele asjaomasesse valdkondadesse. IARCI monograafiad on ülemaailmne ettevõtmine, milles on osalenud üle 1200 teadlase enam kui 50 riigist.

Seni on üle vaadatud rohkem kui 1000 kemikaali, komplekssegu, kutsealast mõjurit, füüsikalist ja bioloogilist tegurit, ravi, isiklikku harjumust ja kodumajapidamises esinevat riskiallikat. Neist mõnda on analüüsitud korduvalt, sest teaduskirjanduses on ilmunud uusi andmeid. Üle 120 mõjuri on liigitatud inimesele kantserogeenseks ja üle 400 arvatakse olevat sellised, mille kantserogeensus on tõenäoline või võimalik (vastavalt rühmad 1, 2.A ja 2.B; vt edasi).

Kantserogeensust hinnatakse IARCi monograafiates kindlate põhimõtete ja protseduurireeglite järgi,⁷ mis võtavad arvesse teaduslikke uuendusi ja süsteemse ülevaate meetodite suuremat rangust. Tõendusmaterjali kantserogeensuse kohta inimesele hinnatakse tervikuna, käsitledes nii tõendeid vähiuuringutest inimestel ja katseloomadel kui ka toimetehhanismi selgitavatest uuringutest. Hinnangu tulemusena liigitatakse mõjur ühte kategooriasse neljast:

1. rühm: kantserogeenne inimesele;
- 2.A rühm: kantserogeensus inimesele tõenäoline;
- 2.B rühm: kantserogeensus inimesele võimalik;
3. rühm: ei ole liigitatud inimesele kantserogeenseks.

Terminitel “kantserogeensus tõenäoline” (2.A) ja “kantserogeensus võimalik” (2.B) ei ole kvantitatiivset tähendust ning neid kasutatakse lihtsalt kantserogeensusele viitava tõendusmaterjali erineva kaalukuse kirjeldamiseks, kusjuures “kantserogeensus tõenäoline” viitab tugevamale tõendusmaterjalile kui “kantserogeensus võimalik”. Kategooriad (1.–3. rühm) viitavad ainult sellele, kui kaalukas on tõendusmaterjal, et eksponeeritus kõnealusele tegurile võib põhjustada vähki, ent ei osuta ekspositsiooni tasemest, viisist ega oludest tulenevale kantserogeensuse määrale. Klassifikatsioon võib uute andmete saamise korral ka muutuda.

MR: Üha enam tuntakse muret ületöödeldud toidu⁸ (ingl *ultra-processed food*) võimalike kahjulike tervisemõjude pärast. Palun

---

⁷https://monographs.iarc.who.int/cards_page/preamble-monographs.

⁸Ületöödeldud toidu hulka kuuluvad näiteks paljud tarbimisvalmis tooted, nagu gaseeritud karastusjoogid; magusad või soolased pakendatud suupisted; šokolaad, kompvekid; jäätis; masstoodanguna valmistatud pakendatud leivad ja saiad; margariinid ja muud määrded; küpsised, saiakesed, koogid, koogisegud; hommikusöögihelbed, teravilja- ja energiabatoonid; energiajoogid; piimajoogid, puuviljajogurtid ja puuviljajoogid; kakaojoogid; kiirkastmed; paljud eelvalmistatud soojendamist vajavad tooted, sh pirukad ning pasta- ja pitsaroad; linnuliha- ja kalapulgad, vorstid, burgerid, *hot dog*’id ja muud töödeldud lihaproduktid; pakendatud kiirsupid, -nuudlid ja -magustoidud; imikute piimasegud,

selgitage lähemalt, kui ohtlik on ületöödeldud toit vähitekke seisukohalt.

EW: Vaatlusuuringutes on leitud, et viimase aja muutused toidu töötlemises on seotud kahjulike tervisemõjudega. Toiduainete klassifitseerimissüsteemis NOVA (vt selle kohta Kliemann jt 2022) jaotatakse toidud töötlemismäära järgi nelja rühma: värske või minimaalselt töödeldud toit, töödeldud kulinaarsed koostisosad, töödeldud toit ja ületöödeldud toit. Toimemehhanismi käsitlevad uuringud ja epidemioloogilised uuringud on näidanud, et (üle)töödeldud toitude söömine põhjustab mitmeid kroonilisi haigusi, sealhulgas vähki; siiski napib tõendeid, mis oleksid saadud suurtest edasisaatavatest kohortuuringutest.⁹ Seetõttu algatas IARC teadusprogrammi, et uurida seoseid ületöödeldud toidu ja vähiriski vahel ning peale selle keskenduda mehhanismidele, mis võivad mõjutada rinnavähi- ja kolorektaalvähiriski. Uuringu aluseks on suured jälgimise all olevad kohordid, sealhulgas NutriNet-Santé (üle 170 000 osaleja), UK-Biobank (197 426 osalejat) ja EPIC (üle 500 000 osaleja).

Kui EPICu kohortuuringus asendati 10% töödeldud toidust sama koguse minimaalselt töödeldud toiduga, vähenes näiteks üldine vähirisk 4%, jämesoolevähirisk 12%, pärasoolevähirisk 10% ja menopausijärgse rinnavähi risk 7%. 10% ületöödeldud toidu asendamisel 10% minimaalselt töödeldud toiduga vähenes pea- ja kaelapiirkonna vähi risk 20% ning jämesoolevähirisk 7% (Kliemann jt 2023). See uuring näitab, et rohkem töödeldud ja ületöödeldud toitude ning jookide asendamine sama koguse minimaalselt töödeldud toiduga võib vähendada mitme vähipaikme riski.

MR: Kuna keel pöördub ikka valutava hamba poole, toon näite Eesti kohta. 2023. aastal tarvitati Eestis 10,9 liitrit absoluutalkoholi ühe täiskasvanud elaniku kohta (Eesti... 2024). Tervise-

---

jätkupiimad, muud beebitooted; nn tervise- ja kaalulangetustooted, nagu toidukorra asendajad ja pulbrid (Monteiro jt 2019: 12).

⁹Edasisaatavas kohortuuringus hakatakse moodustatud inimrühmade (kohortide) haigestumust või suremust jälgima eelseisvate aastate vältel (vt nt Ahlbom, Norell 1993: 52).

minister on avaldanud karmi tõe: “Kui kümme aastat tagasi sai kuupalga eest osta 60 pudelit viina, siis nüüd saab 90” (Klementi 2023). Ometigi otsustas Riigikogu rahanduskomisjon ära jätta 2025. aasta juulisse kavandatud alkoholi aktsiisimäärade viieprotsendise tõusu. See oleks näiteks tõstnud lahja veini pudelihinda 3 senti ja 40-kraadise viina pudelihinda 21 senti. Põhjenduseks toodi, et tõusu tagajärjel väheneks riigil alkoholimüügist saadav tulu (Väino 2024). Kui ulatuslikud on teie pilgu läbi maailmas tehtud edusammud alkoholist tuleneva vähiriski vähendamisel?

EW: IARC tegeleb mitme teadusprogrammiga, milles uuritakse alkoholi tarvitamise mõju vähiriskile ning mille tulemused toetavad ennetusstrateegiate ja -poliitika rakendamist. IARCi monograafiates klassifitseeriti alkohoolsed joogid inimesele kantserogeenseks (1. rühm) 2012. aastal. Alkohol põhjustab suuõõne-, neelu-, kõri-, söögitoru-, maksa-, jämesoole- ja pärasoolevähki ning naistel rinnavähki.

Alkoholi tarvitamine elaniku kohta on vähenenud paljudes Euroopa riikides, eriti Ida-Euroopas, samal ajal on see tõusuteel Aasia riikides, nagu Hiina, India ja Vietnam, ning paljudes Sahara-taguse Aafrika riikides. Üks IARCi uuring andis alkoholistatut hinnangu alkoholi tarvitamisest tingitud vähi üleilmsele koormusele, rühmitades tulemused soo, vähitüübi ja riigi järgi. Uuringus kasutati vähihaigestumuse andmeid IARCi andmebaasist GLOBOCAN 2020 ning andmeid alkoholi tarvitamismustrite kohta maailmas andmebaasist Global Information System on Alcohol and Health. Üle maailma oli 2020. aastal arvatavalt 741 000 uut vähijuhtu seotud alkoholi tarvitamisega (Rumgay jt 2021). Uurimistulemused näitasid ka, et kuigi suurima osa (86%) alkoholi põhjustatud vähijuhtudest tingis alkoholi liigtarvitamine (üle 20 g puhast alkoholi päevas), langes kerge kuni mõõdukate joomisharjumuste arvele iga seitsmes vähijuht — kokku üle 100 000 vähijuhtu kogu maailmas. Uuringud rõhutavad vajadust tõhusa poliitika ja sekkumise järele, et parandada teadlikkust alkoholiga seotud vähiriskidest ja vähendada alkoholi tarvitamist vähikoormuse alandamiseks.

2023. aastal hindas üks töörühm alkoholitarvitamise vähenemise või lõpetamise tõhusust alkoholist põhjustatud vähiriski alandamisel (Gapstur jt 2023). Töörühm tuvastas alkoholist tingitud vähitekke mehhanismid, mis pärast joomise lõpetamist võivad olla pöörduvad. Ekspertide järelduse kohaselt leidub piisavalt tõendeid, et alkoholi tarvitamise vähendamine või lõpetamine kahandab haigestumist suuõõne- ja söögitoruvähki; on olemas piiratud tõendid mõju olemasolust kõri-, jämesoole- ja rinnanäärmevähi kohta ning ebapiisavad tõendid neelu- ja maksavähi kohta. Ülevaade tõi esile vajakajäämisi teadmistes sellistel teemadel nagu vähiriski languse sõltuvus ajast, mis on möödunud alkoholitarvitamise lõpetamisest, alkoholitarvitamise vähenemine, tarvitamismustrid elukäigu jooksul, vähi molekulaarsete ja anatoomiliste alltüüpide risk ning bioloogilised mehhanismid, mis toimivad pärast alkoholitarvitamise lõppu. Nende lünkade täitmine tugevdaks nii epidemioloogilisi kui ka toimemehhanismi selgitavaid tõendeid alkoholitarvitamise vähendamise või lõpetamise võimalike eeliste kohta vähiennetuses ning toetaks kaudselt alkoholitarvitamise vähendamise meetmeid.

Üks teine hiljutine IARCI uuring (Rumgay jt 2023) andis hinnangu tööjõu tootlikkuse vähenemisele alkoholist põhjustatud vähisurmade tagajärjel Euroopas. Selle hinnangu kohaselt oli 2018. aastal Euroopa Liidus, Islandil, Norras, Šveitsis ja Ühendkuningriigis alkoholi tõttu vähki surnud alla 65-aastaste inimeste arv 23 300 (18 200 meest ja 5100 naist). See tähendas tootlikkuse kogukadu summas 4,58 miljardit eurot ja 0,027% Euroopa sisemajanduse kogutoodangust. Kulutõhusate strateegiate rakendamine alkoholist põhjustatud vähisurmade ennetamiseks võiks tuua ühiskonnale majanduslikku kasu ja olla seepärast senisest rohkem tähtsustatud.

Minu arvates on seni saavutatud edusammud märkimisväärsed, kuid edasiseks arenguks on veel palju võimalusi. Tõhus sekumine, mis suurendaks üldsuse teadlikkust alkoholi ja vähi vahelisest põhjuslikust seosest, võiks joomist vähendada, ja neid võimalusi tuleks rohkem uurida. Läbiproovitud maksupoliitika on vähendanud alkoholi tarvitamist Kesk- ja Ida-Euroopas ning seda võiks rakendada mujalgi, kus veel tõhus alkoholipoliitika puudub.

WHO nn parimad ostud¹⁰ loovad aluse kulutõhusale poliitikale, et vähendada joomist ja vältida alkoholi tarvitamisest tulenevat vähikoormust ühiskonnas.

MR: Praeguseks on jõutud arusaamisele, et vähiriski seisukohalt ei ole olemas ohutut alkoholiannust. Samas usutakse laialdaselt, et väike kogus alkoholi võib vähendada südame-veresoonkonna haiguste riski. Mis on IARCI ametlik seisukoht südame-veresoonkonna haiguste suhtes?

EW: On hästi teada, et alkoholi tarvitamise ja mitmesuguste psüühika- ning käitumishäirete vahel (sealhulgas alkoholisõltuvus) esineb põhjuslik seos. Peale selle on alkohol seotud teiste mittenakkushaigustega, nagu maksahaigused, teatud vähkkasvajad, kardiovaskulaarhaigused, samuti vägivallast ja liiklusõnnetustest tulenevad vigastused. 2010. aasta mais Genfis toimunud Maailma Terviseassamblee 63. istungjärgul jõudsid WHO 193 liikmesriiki ajaloolisele konsensusele, võttes vastu resolutsiooni WHA63.13, mis käsitleb ülemaailmset strateegiat alkoholi liigtarvitamise vähendamiseks. Vastuvõetud resolutsioon ja strateegia annavad nii liikmesriikidele kui ka WHO sekretariaadile juhi-seid alkoholi liigtarvitamise vähendamise viiside kohta.

IARC on märkinud, et mis puudutab vähiriski, siis ei ole ühtegi ohutut alkoholikogust. Kuna IARC keskendub vähkkasvajatele, ei uuri me spetsiaalselt alkoholi mõju südame-veresoonkonnale ja seepärast ei ole meil nende haiguste suhtes ka ametlikku seisukohta.

MR: On rohkelt tõendeid, et sotsiaal-majanduslik seisund on vähi riskitegur. Millised on IARCI uusimad avastused selles uurimisvaldkonnas?

EW: IARC on 2050. aastaks prognoosinud uute vähijuhtude eeldatavat arvu inimarengu indeksi järgi (ingl *human development index*, HDI), mis on riikidevahelise ebavõrdsuse ja vähiriski muutumise laiapõhjaline marker. HDI pakub kasulikku raamistikku,

---

¹⁰Ingel *best buys*; siin on mõeldud kulutõhusaid, tõendus põhiseid, märkimisväärt investeringutasuvust kindlustavaid lahendusi.

et tuvastada ülemaailmseid vähihaigestumustrende ja tõsta esile riikidevahelise ebavõrdsuse suurenemise ilmsel fakti. Kõrge HDIga riikides oodatakse suurimat absoluutset vähijuhtude kasvu: 2050. aastal on kardetavasti 4,8 miljonit uut vähijuhtu rohkem kui 2022. aastal. Samas on vähijuhtude suhteline kasv kõige märkimisväärses madala HDIga riikides (kasv 142%) ja keskmise HDIga riikides (kasv 99%). Samuti prognoositakse, et vähisuremus neis riikides 2050. aastaks peaaegu kahekordistub.

IARC käsitab sotsiaal-majanduslikke tegureid kriitiliste mõjuritena halbade vähiravitulemuste selgitamisel (Bray jt 2021). Ühes IARCI uuringus (Vaccarella jt 2022) leiti, et umbes kolmandik meeste ja kuuendik naiste vähisurmades Euroopas on seotud madalama sotsiaal-majandusliku seisundiga, kuid Baltimaades ja Ida-Euroopas võib see osakaal küündida isegi vastavalt poole ja veerandini. Samasugune või isegi hullem võib olla olukord väljaspool Euroopat, eriti riikides, kus puudub universaalne tervisekindlustus, kuigi vähiravitulemuste ebavõrdsuse ulatust ei ole enamikus riikides, sealhulgas paljudes kõrge sissetulekuga riikides, veel mõõdetud.

Sotsiaal-majanduslik ebavõrdsus mõjutab üha rohkem naisi, mida näitab selgelt vähisuremuse märkimisväärne tõus viimastel aastakümnetel ebasoodsas olukorras olevate naiste seas, isegi riikides, kus on tugev heaolu ja võrdõiguslikkuse traditsioon, näiteks Põhjamaades.

Peale selle, et sotsiaalsed ja majanduslikud tegurid mõjutavad vähi diagnoosimist, vähiravi ja vähisurmi, võivad vähisurmadel omakorda olla rasked ühiskondlikud ja majanduslikud tagajärjed. Näiteks sedastati ühes IARCI uuringus (Guida jt 2022), et vähisurmad naiste seas vanuses 15–54 aastat jätsid 2020. a kogu maailmas orvuks ligikaudu miljon last ja süvendasid seega ebavõrdsuse tsüklit.

Need leiud rõhutavad sotsiaal-majandusliku ja soolise ebavõrdsuse kasvavat mõju nii üksikisikutele kui ka ühiskondadele. Poliitikakujundajad ja -liidrid peavad sotsiaal-majanduslikku ebavõrdsust vähivaldkonnas tunnistama ja selle kui olulise üldilmse rahvatervishoiu probleemiga tegelema, eriti seal, kus sot-

siaalsed ja majanduslikud lõhed süvenevad. Selleks on hädavajalik tagada, et edusammud ning läbimurded vähiennetuses ja -ravis oleksid võrdselt kättesaadavad kõigile rahvastikurühmadele.

MR: Kas praeguseks on kogutud küllaldaselt andmeid, et soovitada riikidel alustada kopsuvähiskriiningut?

EW: Skriining väikese doosiga kompuutertomograafia abil võib vähendada kopsuvähisuremust inimeste seas, kes on rohkelt suitsetanud. Euroopa Komisjon on olnud kõhkleva seisukohal riiklike kopsuvähi skriininguprogrammide edendamise suhtes, sest puudub veenev tõendusmaterjal nende tõhususe kohta. Ulatuslike Euroopa teadusalgatuste käigus on püütud välja selgitada suure kopsuvähiriskiga rahvastikurühmi, kasutades kvalitatiivsete kriteeriumide asemel riskimudeleid, kuid skriiningusse kaasamise kriteeriumide suhtes puudub Euroopas selge üksmeel. Kaasamisvanuse küsimuses lahknevad arvamused kuni 15 aasta võrra ja suitsetamise intensiivsuse küsimuses 20 pakkaasta¹¹ võrra. Euroopas on praegu käimas katseprogrammid ja Euroopa Komisjon on soovitanud rakendada kopsuvähiskriiningut etappide kaupa. Siiski jääb õhku küsimus skriiningu sihipärasest suunamisest neile, kes sellest kõige rohkem kasu saaksid. Üksikisiku kopsuvähiriski ja rahvastiku kopsuvähisuremuse hindamiseks on välja töötatud hulk prognoosimudeleid. Vanuserühma ja suitsetamise intensiivsuse kategooriat kasutavate kaasamiskriteeriumidega võrreldes võivad need mudelid ennustada tulevasi kopsuvähi esmas- ja surmajuhte suurema täpsusega.

USA ja Euroopa andmete põhjal välja töötatud riski prognoosimudelid näitavad enam-vähem ühesugust üldist tulemuslikkust, mistõttu mõnda neist võib olla sobiv kasutada. Euroopas käimasolevate eeluuringuprojektide käigus on kasulik neid mudeleid katsetada, et määratleda inimeste kaasamiskõlblikkus, kusjuures hästi toimivate mudelite valik sõltub konkreetsetest oludest.

MR: Mil moel toetab IARCI tegevus WHO ülemaailmseid algatusi haiguste ennetamisel?

---

¹¹20 pakkaastat tähendab ühe paki suitsetamist päevas 20 aasta jooksul. *Toim.*

EW: Tihe koostöö IARCI ja tema emaorganisatsiooni WHO vahel võimaldab tõhusalt kujundada meie keskuse teadustulemused õigeaegselt vähitõrjepoliitikaks. IARCI tehtavad uuringud loovad teadusliku aluse vähiennetus- ja vähitõrjepoliitika väljatöötamiseks. WHO ülesanne ongi seejärel kujundada IARCI teaduslikud tõendid vähitõrjele suunatud poliitikaks.

IARCI teadustöö toetab WHO ülemaailmsete algatuste eesmäärke (nt emakakaelavähi likvideerimine, rinnavähi ja laste vähi vastu võitlemine, vähiregistrite arendamine) ning on hädavajalik nende eesmärkide saavutamisel tehtud edusammude seireks. IARCI ja partnerasutuste teadlaste leiud on oluliseks tõendusallikaks WHO soovitustele. Näiteks WHO ülemaailmse rinnavähi vastase võitluse peamised tulemusnäitajad põhinevad just IARCI juhitud teadustööl Sahara-taguses Aafrikas. Emakakaelavähi puhul on sellisteks näideteks hiljuti uuendatud WHO soovituste ajakava HPV-vastase vaktsineerimise kohta ning ajakohastatud WHO juhis emakakaelavähi ennetamiseks mõeldud vähieelsete kahjustuste skriiningu ja ravi kohta. Veel üks ettevõtmine, mida IARCI teadustöö toetab, on WHO ülemaailmne hepatiidiprogramm.

MR: Teid valiti IARCI direktoriks 2019. aastal. Seega olite vahepeal tunnistaja, kuidas COVID-19 pandeemia aastatel 2020–2023 mõjutas teie asutuse tööd ja vähitõrjet maailmas.

EW: COVID-19 pandeemia mõjutas IARCI tööd ja vähitõrjet kogu maailmas märkimisväärselt. Peamiselt kahjustas pandeemia IARCI rahastamist, laboritegevust ja teadustööd, mis hõlmab ka tegelemist bioloogiliste proovidega. Samal ajal kasutas IARC tihedas koostöös WHOga varakult ära uurimisvõimalusi vähktõve ja COVID-19 ristumiskohas.

Pandeemia esimese laine alguses püüdis IARC koos partneritega kindlaks teha, kui suurt mõju avaldab COVID-19 vähiprogrammidele ja vähiravi tulemuslikkusele. Mais 2020 sai IARC COVID-19 ja vähi töörühma asutajaliikmeks. See töörühm koondas vähivaldkondade juhte, et ühe eesmärgina hinnata pandeemia mõju ennetus-, skriiningu- ja vähiraviteenuste pakkumisele ning nendega seotud vähiravi tulemustele. Selleks tegi IARC koos-

tööd Rahvusvahelise Vähitõrjeliiduga, Kanada vähitõrjeorganisatsiooniga Canadian Partnership Against Cancer, Rahvusvahelise Vähiskriiningu Võrgustiku ja Daffodili Keskusega (ühisettevõtte Austraalias), et käivitada COVID-19 ja vähi üleilmne mudeldamiskonsortsium (COVID-19 and Cancer Global Modelling Consortium). See koondas ühte ülemaailmse mudeldamiskogukonna, et toetada vähitõrjesse puutuvate otsuste tegemist kriisi ajal ja pärast kriisi.

2021. aasta detsembri alguseks oli COVID-19 pandeemia tõttu surnud peaaegu 5,3 miljonit inimest. Pandeemia muutis oluliselt meie igapäevaelu ja sundis riike kogu maailmas rakendama viiruse leviku tõkestamiseks üleriigilisi liikumispiiranguid ja muid meetmeid, mis kestsid nädalaid ning isegi kuid. Need meetmed mõjutasid otseselt ja kaudselt ka vähihaigeid. Varased uurinud, mis tehti pandeemia algfaasis, ei saanud kajastada pandeemia edasist arengut ega selle mõju riikidele. Seetõttu tekkis kiire vajadus uuringute järele, mis hindaksid neid kaudseid tagajärgi, mille tõi kaasa vähi diagnoosimise ja ravi hilinemine COVID-19 pandeemia ajal. Ühtlasi võisid viiruse leviku tõkestamiseks rakendatud mitteametlikud sekkumisstrateegiad mõjutada elustiili, muutes näiteks toitumisharjumusi või tubaka ja alkoholi tarvitamise mustreid ning soodustades istuva eluviisi levikut.

Seepärast töötas IARC välja algatuse “COVID-19 ja vähk”. Tuginedes oma kogemustele ülemaailmses COVID-19 ja vähi töörühmas ning mudeldamiskonsortsiumis, püstitati järgmised eesmärgid: a) tugevdada andmekogumissüsteeme, et paremini mõista COVID-19 ajastu poliitika ja selle tulemuste vahelisi seoseid, eriti vähktõvega seotud küsimustes; b) parandada tervishoiusüsteemi vastupidavust, et anda juhiseid paremaks taastumiseks pandeemia tagajärgedest; c) levitada teadmisi ja kaasata rohkem riiklikke huvirühmi.

Nimetatud algatus pakkus lisaväärtust nii IARCi liikmesriikidele kui ka rahvusvahelisele vähikogukonnale, sest kiiremat taastumist pandeemiast püüti saavutada tehnoloogiasirde ja parimate lahenduste leidmise teel. Algatus toetas riike nende tervishoiusüsteemide ja vähitõrjeprogrammide normaalse tööritmi taastamisel nii selle kui loodetavasti ka tulevaste pandeemiate järel.

MR: Rahvusvahelise Vähiregistrite Assotsiatsiooni auliikmena huvitun eriti, millist kahju tekitas see pandeemia rahvastikupõhistele vähiregistritele eri riikides.

EW: COVID-19 pandeemia põhjustas häireid riiklikes tervishoiusüsteemides ja mõjutas tervisetulemeid kogu maailmas. Siiski polnud alul teada, mil määral mõjutasid häired pandeemia ajal seiresüsteeme, sealhulgas rahvastikupõhist vähi registreerimist. IARCi teadlased hindasid pandeemia mõju registrite tegevusele paljudes piirkondades ja erineva arengutasemega riikides üle maailma (Soerjomataram jt 2022). Nii analüüsiti COVID-19 mõju vähiregistri toimimise kolmele peamisele tahule: personal, rahastamine ja andmekogumine. Rahvusvahelise Vähiregistrite Assotsiatsiooni 750 liikmesregistri seas korraldati veebipõhine küsitlus. 90 riigi 212-st küsitlusele vastanud registrist teatas 66% tegevuse häirumisest, mis ulatus 45%-st Kagu-Aasias 87%-ni Ladina-Ameerikas ja Kariibi mere piirkonnas. Aktiivne andmekogumine oli häiritud sagedamini kui vähijuhtudest teavitamine. Madala inimarengu indeksiga riikides teatas pandeemia negatiivsusest mõjust 81% ja väga kõrge indeksiga riikides 58% registritest. Suurim kontrast ilmnis rahastamises: 56% madala ja 7% kõrge indeksiga riikide registritest mainis juba toimunud või tõenäoliselt eesootavat rahastuse vähenemist. Et paljud vähiregistrid üle maailma teatasid COVID-19 pandeemia algperioodil tegevuse häirumisest, on nende püsimise tagamiseks vaja kiireid meetmeid. Valitsuste pühendumine registrite tulevase tegevuse toetamisele tähendab andmevara loomist haiguste tõrjeks, kusjuures üleminek elektroonsetele aruandlussüsteemidele aitab tagada vähiseire jätkusuutlikkust kogu maailmas.

Olgu veel lisatud, et COVID-19 pandeemia mõjutas oluliselt vähiteenuste osutamist ja vähiprogrammide täitmist. IARC koondas ja analüüsis andmeid pandeemiast tingitud viivituste ning häirete ülemaailmse ulatuse ja mõju kohta vähiteenustele, sealhulgas diagnoosimisele, diagnostilistele protseduuridele, skriiningule, ravile ning toetavale ja palliatiivsele teraapiale (Shah jt 2025). 46 riigi andmete põhjal täheldati, et osalemine vähiskriiingus vähenes 39%, diagnoosimises 23%, diagnostilistes protseduurides 24% ja ravis 28%. Vähenemine ulatus 15%-st kiiritusravi pu-

hul 35%-ni süsteemse ravi puhul võrreldes pandeemiaeelse ajaga. Keskmise inimarengu indeksiga riigid kogesid suuremat vähenemist kui kõrge ja väga kõrge indeksiga riigid. Andmete puudumine madala inimarengu indeksiga riikide kohta rõhutab veelgi vajadust suurendada neis investeeringuid vähiseiresse ja teadusuuringutesse.

MR: Mõni aeg tagasi heideti Eesti teadlastele ette, et nad on erakordselt halvasti abistanud poliitikuid kodanike harimisel kliimamuutuste teemal (Viita-Neuhaus jt 2024). USA teaduskirjannik Summer Allen on oma blogis selgitanud: “Mul on tunne, et paljud teadlased tunnevad end vähemalt mingil määral ebamugavalt, kui poliitikud räägivad teadusküsimustest. Ma mõistan seda, sest teadussõnum võib mitmel moel kaduma minna, kui see tõlgitakse poliitiliseks kõneks” (Allen 2013). Kuidas te tippjuhi ja -teadlasena kommenteerite seda, kui räägime näiteks teadmiste edastamisest vähiennetuse kohta?

EW: IARCI direktorina hindan ma võimalust sellele teemale tähelepanu pöörata. Tegu on igati asjakohase murega, mis puudutab valusat kohta teaduslike teadmiste vahendamises ja levitamises poliitikakujundajatele ning avalikkusele. Need probleemid on olulised ka vähiennetuse valdkonnas.

Teadlased ja poliitikakujundajad tegutsevad sageli eri tasanditel, kus prioriteedid, ajakava ja suhtlusviisid on erinevad. Teadlased keskenduvad tõenduspõhiste järeldustele ja esitavad neid sageli nüansirikkas keeles, mis peegeldab uurimistöö olemusliku keerukust ja ebakindlust. Poliitikakujundajad seevastu vajavad teavet, mis oleks rakendatav, kompaktne ja mõistetav, et seda saaks kasutada otsuste tegemisel. Niisugune erinevus võib viia teadussõnumite lihtsustamise või isegi moonutamiseni, kui need tõlgitakse “poliitiliseks kõneks”, nagu Allen seda kirjeldab.

IARCis me mõistame selle lõhe ületamise olulisust, eriti vähiennetuse valdkonnas. Meie roll ei seisne üksnes tiptasemel teadusuuringute tegemises, vaid ka uurimistulemuste viimises otsustajate ja avalikkuseni kujul, mis tagaks nende selguse, rakendatavuse ja tõenduspõhisuse. See nõuab teadlikku pingutust kee-

rukate teaduslike arusaamade selgitamisel mõistetavate ja mõjuvate sõnumitena.

Näiteks on IARC välja töötanud Euroopa vähitõrje reeglistiku ja valmistab ette selle 5. trüki avaldamist 2025. aasta oktoobris. Peale selle oleme reeglistiku piirkondliku kohanduse esitanud Ladina-Ameerika ja Kariibi mere regiooni tarbeks ning valmistame analoogset materjali ette kasutamiseks Aasias. Kõik need on koostatud just poliitikakujundajaid silmas pidades ja sisaldavad kokkuvõtlikke tõendeid vähi riskitegurite kohta ning selgeid soovitusi vähi ennetamiseks.

MR: IARC kolis 2022. aasta lõpus uude hoonesse. Millised on uute ruumide plussid ja miinused?

EW: Ma näen ainult plusse. Pärast 50-aastast paiknemist Lyonni Grange-Blanche'i linnaosa tornmajas kolis IARC edukalt oma uude peakorterisse Gerland'i linnaosas. Hoone nimega Nouveau Centre ehk Uus Keskus võimaldab IARCil sujuvalt edasi toimida tipptasemel keskkonnasõbraliku institutsioonina ning rakendada ja järgida avatud teaduse kontseptsiooni.¹² Nutikas hoone pakub inspireerivat keskkonda teaduslikuks koostööks ja ülemaailmsete vähiuuringute edendamiseks. Hoone konstruktsioon rõhutab läbi- paistvust ja kajastab avatud teaduse põhimõtteid.

Hoonel on kuus korrust. Selle pind on 11 500 m², mis tähendab ligi 20% suuremat mahtu võrreldes endise hoonega. Nouveau Centre loob võimaluse IARCi kasvuks, sest on ruumi suurendada töötajate arvu vähemalt 500-ni ning pakkuda neile atraktiivset töökeskkonda. Usume, et uus keskus parandab oluliselt töötingimusi, eriti laborites töötavatel teadlastel, kes viimastel aastatel olid pidanud kogema laborite seisundi halvenemist ja kelle töövõime oli seetõttu mõnevõrra pärsitud.

---

¹²Avatud teaduse põhimõte, nii nagu seda on 2021. a määratlenud UNESCO, tähendab teaduslike teadmiste ja teaduse infrastruktuuri avatust ja kättesaadavust, teaduse koostööd teiste ühiskonnas osadega ning dialoogi teiste teadmussüsteemidega. Vt ka <https://etag.ee/tegevused/avatud-teadus>. *Toim.*

Nouveau Centre on tiptasemel hoone, mis pakub nüüdisaegseid kontoreid ja moodsaid laboreid, milles on palju investeeritud uutesse seadmetesse. Hoone sisaldab tiptehnoloogiat, mis lihtsustab kõikvõimalikke protsesse ja toiminguid, andme- haldust ning veebikohtumiste korraldamist. Biopank saab oma mahtu peaaegu kahekordistada ja niiviisi suurendada bioloogiliste proovide kogumist ja säilitamist kvaliteetsete teadusuuringute tegemiseks. Ühtlasi pakub Nouveau Centre võimalust vähendada IARCi ökoloogilist jalajälge tänu keskkonnasõbralikule disainile ja sillutada teed uuele mõtteviisile. Keskkonnahoid ja kaasaaitamine jätkusuutlike arengueesmärkide saavutamisele on IARCi tähtsal kohal.

MR: Mis on praegu suurimad raskused IARCi töös?

EW: IARC seisab oma missiooni täitmisel silmitsi mitme olulise probleemiga. *Esiteks, ebavõrdsuse ületamine vähiennetusalas- ses teadustöös.* Vähk on ülemaailmne terviseprobleem, kuid selle koormus langeb ebaproportsionaalsel määral väikese ja keskmise sissetulekuga riikidele, kus teadustöö, diagnostika ja ennetuse ressursid on tihti piiratud. Nii puuduvad paljudes neis riikides vajalikud vahendid vähiuuringuteks ja -raviks, sealhulgas vähi registreerimiseks. Sageli esineb neis maades teistsuguseid vähitüüpe ja riskitegureid kui rikastes riikides. Äärmiselt oluline teema on tõenduspõhiste ennetusstrateegiatega jõudmine puuduliku ühendusega piirkondadesse, olgu selleks siis HPV-vastane vaktsineerimine või tubakatoodete tarvitamise piiramine.

Teiseks, uute vähi riskitegurite uurimine. Vähi riskitegurite globaalne maastik on muutumas, mis tähendab lisaraskusi vähiennetuses ja -tõrjes. Põhjalikku uurimist vajavad uued ja vähe tuntud kantserogeenid, nagu mikroplastid, sisesekreetsiooni- süsteemi kahjustavad ained ja tööalane eksponeeritus arenevates tööstusharudes. Linnastumine, istuv eluviis ja toitumisharjumuste muutused suurendavad rasvumisega seotud vähivormide esinemissagedust. Kuigi HPV- ja B-hepatiitdivastase vaktsineerimisega on tehtud edusamme vähi põhjustavate viiruste vastu võitlemisel, vajavad muud vähitekkega seotud patogeene (nt *Helicobacter pylori*) suuremat tähelepanu. IARC peab oma teadusuuringin-

gute prioriteete pidevalt üle vaatama, et tegelda nende muutuvate riskiteguritega ja pakkuda õigeaegseid tõendus põhiseid andmeid.

Kolmandaks, üksikasjalike teadustulemuste muutmise toimivaks poliitikaks ja rahvatervishoiusõnumiteks. See on pidev tööpõld, sest keerulisi ja detailirohkeid järeldusi võib valesti tõlgendada või lihtsustada, mis tekitab usaldamatust või ebatõhusat poliitikat. Väärinfo vähi põhjuste ja ennetamise kohta on laialt levinud. Teaduslike tõendite kujundamine tõhusaks poliitikaks nõuab järjekindlat koostööd valitsuste ja rahvusvaheliste organisatsioonidega.

Neljandaks, kestliku ja mitmekesise rahastuse tagamine. See on otsustava tähtsusega probleem, mida lahendamata ei saa IARC oma ülesandeid tõhusalt täita. WHO spetsialiseeritud ametkonnana tugineb IARC nii liikmesriikide kui ka välisrahastusele. Siiski peame arvestama, et rahastamisraskused piiravad IARCi tegevusulatust, eriti teadustöö laiendamist väikese sissetulekuga riikides. IARC konkureerib ressursside pärast teiste ülemaailmsete tervisealgatustega, mis toob sageli kaasa keerulisi valikuid.

MR: Ma lisaksin internetis teie kohta kirjutatule¹³ sõnaühendi “Eesti juurtega”. Nii on talitatud näiteks NASA astronauti Nicole Aunapu Manni puhul,¹⁴ kelle vanaisa pärineb samuti Eestist. Meie varasema kirjavahetuse, Eesti Isikuloo Keskuse ja portaali geni.com andmeil teame, et info teie sugupuu kohta algab 17. sajandi lõpust, mil teie esivanemad elasid Saksi mõisa aladel Virumaal.

EW: Tõepoolest, minu isapoolne vanaisa on pärit eesti perekonnast ja ma pärisin oma perekonnanime Weiderpass temalt. Möödunud sajandi algupoolel rändas Brasiiliasse mitu lainet eestlasi, kes asusid seal esialgu tööle põllumajanduses. Hiljem kolisid paljud pered linnadesse, et anda oma lastele haridust ja pääseda tööle tekkivatesse São Paulo tööstusettevõtetesse.

MR: Et teie isapoolne vanaema on nii oma ema kui ka isa poolt leedulane, siis on põhjendatud ka lisand “ja Leedu juurtega”.

¹³https://en.wikipedia.org/wiki/Elisabete_Weiderpass.

¹⁴https://en.wikipedia.org/wiki/Nicole_Aunapu_Mann.

EW: Minu isapoolse vanaema juured on tõepoolest Leedus, kui-
gi ta ise sündis Odessas, sest tema perekond oli juba kodumaalt
välja rännanud. Seega usun, et ka väljendi “ja Leedu päritolu”
kasutamine ei ole tõenäoliselt tehniliselt vale.

MR: Ja lõpuks, nimetage palun need inimesed, kes on viimase
70 aasta vältel enim mõjutanud epidemioloogilise mõtte arengut.
Miks?

EW: Need inimesed on järgmised:

Austin Bradford Hill (Inglise epidemioloog, 1897–1991) töötas
välja põhjusliku järeldamise põhimõtted, mis on endiselt kes-
se tähtsusega põhjusliku seose hindamisel epidemioloogilistes
uuringutes. Tema koostöö Richard Dolliga suitsetamise ja kop-
suvähi vaheliste seoste uurimisel oli rahvatervishoius teedrajava
tähtsusega. Hilli ideed põhjuslikkuse kohta ja rõhuasetus juhusli-
kustatud võrdlusuuringutele panid aluse moodsa epidemioloogia
metoodikale.

Richard Doll (Inglise epidemioloog, 1912–2005) oli krooniliste
haiguste epidemioloogia alusepanija. Tema koostöö Hilliga Ing-
lise arstide uuringus¹⁵ tõendas veenvalt, et suitsetamine põhjus-
tab kopsuvähki. Ta uuris ka keskkonna ja tööalase eksponeeritu-
se rolli vähi tekkes. Dolli töö näitas epidemioloogiliste uuringute
võimsust ennetatavate riskitegurite tuvastamisel ja ülemaailmse
haiguskoormuse vähendamisel.

Nubia Muñoz (Kolumbia päritolu epidemioloog, sünd 1940) oli
keskne isik HPV ja emakakaelavähi vahelise epidemioloogilise
seose kindlakstegemisel. Tema töö pani aluse HPV-vaktsiinide
väljatöötamisele. Tuvastades naiste seas ühe kõige levinuma vä-
hi ennetatava põhjuse, avaldas ta oma uuringutega tohutut mõju
üleilmssele vähiennetusele.

Richard Peto (Inglise statistik ja epidemioloog, sünd 1943) on tun-
tud oma töö poolest krooniliste haiguste epidemioloogias, eriti
suitsetamise ja selle ülemaailmse tervisemõju uurimisel. Koos

---

¹⁵Uuring toimus aastatel 1951–2001 ja hõlmas ligi 35 000 Inglise
meedikut ehk 2/3 kõigist Suurbritannia registreeritud arstidest. *Toim.*

Richard Dolliga korraldas ta epidemioloogilisi uuringuid, nagu Inglise arstide uuring, mis kvantifitseeris suitsetamise riske ja näitas suitsetamisest loobumise eeliseid. Peto töötas välja ka epidemioloogiliste andmete statistilise analüüsi meetodid, eriti metaanalüüsi tarbeks, mis on nüüd laialdaselt kasutusel.

Geoffrey Rose (Inglise epidemioloog, 1926–1993) tõi epidemioloogiasse ennetuse “rahvastikustrateegia” kontseptsiooni. Ta rõhutas vajadust muuta riskitegureid kogu rahvastikus, mitte keskenduda ainult suure riskiga üksikisikutele. Tema mõjukas raamat *Ennetava meditsiini strateegia* (Rose 1992) põhjustas revolutsiooni rahvatervishoius. Tema keskendumine ennetusele rahvastikutasandil kujundas rahvatervishoiu strateegiaid ja rõhutas sotsiaalsete tervisemõjurite tähtsust.

Michael Marmot (Inglise epidemioloog, sünd 1945) on tuntud oma töö poolest sotsiaalsete tervisemõjurite uurimisel, eriti Whitehalli uuringute¹⁶ kaudu, mis näitasid seost sotsiaal-majandusliku staatuse ja tervisetulemuste vahel. Marmot laiendas epidemioloogiat haaret, hõlmates sotsiaalseid ja struktuurseid tegureid, ning edendas tervisealase ebavõrdsuse mõistmist ja selle mõju haigusriskile.

Kirjandus

- Ahlbom, Anders, Staffan Norrell 1993. *Sissejuhatus moodsasse epidemioloogiasse*. Tlk Mati Rahu. Tallinn: Huma
- Allen, Summer 2013. Some thoughts on politicians and science. Blog. 28 June 2013. www.aaas.org/taxonomy/term/7/some-thoughts-politicians-and-science
- Boyle, Peter, Michel Smañs (eds.) 2008. *Atlas of Cancer Mortality in the European Union and the European Economic Area 1993–1997*. (IARC Scientific Publication No. 159.) Lyon: IARC
- Bray, Freddie, Murielle Colombet, Joanne F. Aitken, Aude Bardot, Sultan Eser, Jaime Gálceran, Marc Hagenimana, Tomohiro Matsuda, Leslie Mery, Marion

---

¹⁶https://en.wikipedia.org/wiki/Whitehall_Study.

- Piñeros, Isabelle Soerjomataram, Esther de Vries, Charles Wiggins, Young-Joo Won, Ariana Znaor, Jacques Ferlay (eds.) 2023. *Cancer Incidence in Five Continents*, Vol. XII (IARC CancerBase No. 19). Lyon: IARC; <https://ci5.iarc.who.int>
- Bray, Freddie, Mathieu Laversanne, Hyuna Sung, Jacques Ferlay, Rebecca L. Siegel, Isabelle Soerjomataram, Ahmedin Jemal 2024. Global cancer statistics 2022: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries. — *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, Vol. 74, No. 3, pp. 229–263
- Bray, Freddie, Mathieu Laversanne, Elisabete Weiderpass, Isabelle Soerjomataram 2021. The ever-increasing importance of cancer as a leading cause of premature death worldwide. — *Cancer*, Vol. 127, No. 16, pp. 3029–3030
- Doll, Richard, Peter Payne, John Waterhouse 1966. *Cancer Incidence in Five Continents: A Technical Report*. Berlin: Springer
- Eesti Konjunkturiinstituut 2024. *Eesti alkoholiturg, alkoholi tarbimine ja alkoholipoliitika 2023. aastal*. Tallinn: Eesti Konjunkturiinstituut
- Gapstur, Susan M., Véronique Bouvard, Suzanne T. Nathan, Jo L. Freudenheim, Christian C. Abnet, Dallas R. English, Jürgen Rehm, Silvia Balbo, Penny Buykx, David Crabb, David I. Conway, Farhad Islami, Dirk W. Lachenmeier, Katherine A. McGlynn, Mikko Salaspuro, Norie Sawada, Mary B. Terry, Tatiana Toporcov, Béatrice Lauby-Secretan 2023. The IARC perspective on alcohol reduction or cessation and cancer risk. — *New England Journal of Medicine*, Vol. 389, No. 26, pp. 2486–2494
- Guida, Florence, Rachel Kidman, Jacques Ferlay, Joachim Schüz, Isabelle Soerjomataram, Benda Kithaka, Ophira Ginsburg, Raymond B. Mailhot Vega, Moses Galukande, Groesbeck Parham, Salvatore Vaccarella, Karen Canfell, Andre M. Ilbawi, Benjamin O. Anderson, Freddie Bray, Isabel dos Santos Silva, Valerie McCormack 2022. Global and regional estimates of orphans attributed to maternal cancer mortality in 2020. — *Nature Medicine*, Vol. 28, No. 12, pp. 2563–2572
- Klementi, Joakim 2023. Kiire palgakasv on suurendanud alkoholarbimist. [Www.err.ee/1609191526/kiire-palgakasv-on-suurendanud-alkoholarbimist](http://www.err.ee/1609191526/kiire-palgakasv-on-suurendanud-alkoholarbimist)

- Kliemann, Nathalie, Aline Al Nahas, Eszter P. Vámos, Mathilde Touver, Emmanuelle Kesse-Guyot, Marc J. Gunter, Christopher Millett, Inge Huybrechts 2022. Ultra-processed foods and cancer risk: From global food systems to individual exposures and mechanisms. — *British Journal of Cancer*, Vol. 127, No. 1, pp. 14–20
- Kliemann, Nathalie, Fernanda Rauber, Renata Bertazzi Levy, Vivian Viallon, Eszter P. Vámos, Reynalda Cordova, Heinz Freisling, Corinne Casagrande, Genevieve Nicolas, Dagfinn Aune, Konstantinos K. Tsilidis, Alicia Heath, Matthias B. Schulze, Franziska Jannasch, Bernard Srour, Rudolf Kaaks, Miguel Rodriguez-Barranco, Giovanna Tagliabue, Antonio Agudo, Salvatore Panico, Eva Ardanaz, María-Dolores Chirlaque, Paolo Vineis, Rosario Tumino, Aurora Perez-Cornago, Julie Louise Munk Andersen, Anne Tjønneland, Guri Skeie, Elisabete Weiderpass, Carlos Augusto Monteiro, Marc J. Gunter, Christopher Millett, Inge Huybrechts 2023. Food processing and cancer risk in Europe: Results from the prospective EPIC cohort study. — *Lancet Planet Health*, Vol. 7, No. 3, pp. e219–e232; [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(23\)00021-9](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(23)00021-9)
- Monteiro, Carlos Augusto, Geoffrey Cannon, Mark Lawrence, Maria Laura da Costa Louzada, Priscila Pereira Machado 2019. *Ultra-processed Foods, Diet Quality, and Health Using the NOVA Classification System*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations
- Muir, Calum S., Gustav Wagner (eds.) 1978. *Directory of On-Going Research in Cancer Epidemiology, 1978*. (IARC Scientific Publication No. 26.) Lyon: IARC
- Parkin, D. Max, Elisabeth Cardis, Eric Masuyer, Hans-Peter Friedl, Harald Hansluwka, Dragan G. Bobev, Yevgeny P. Ivanov, Justine Sinnaeve, Jan Augustin, Ivan Plesko, Hans H. Storm, Mati Rahu, Sakari Karjalainen, Jean Louis Bernard, Paule Marie Carli, Marie-Chantal L'Huillier, Jean Michel Lutz, Paul Schaffer, Simon Schraub, Jörg Michaelis, Matthias Möhner, Wolfhardt Staneczek, Márta Vargha, Piergiorgio Crosignani, Camilla Magnani, Benedetto Terracini, Ričardas Kriaučiūnas, Jan Willem W. Coebergh, Frøydís T. Langmark, Witold A. Zatonski, Vahtang Merabishvili, Vera Pompé-Kirn, Lotti Barlow, Luc

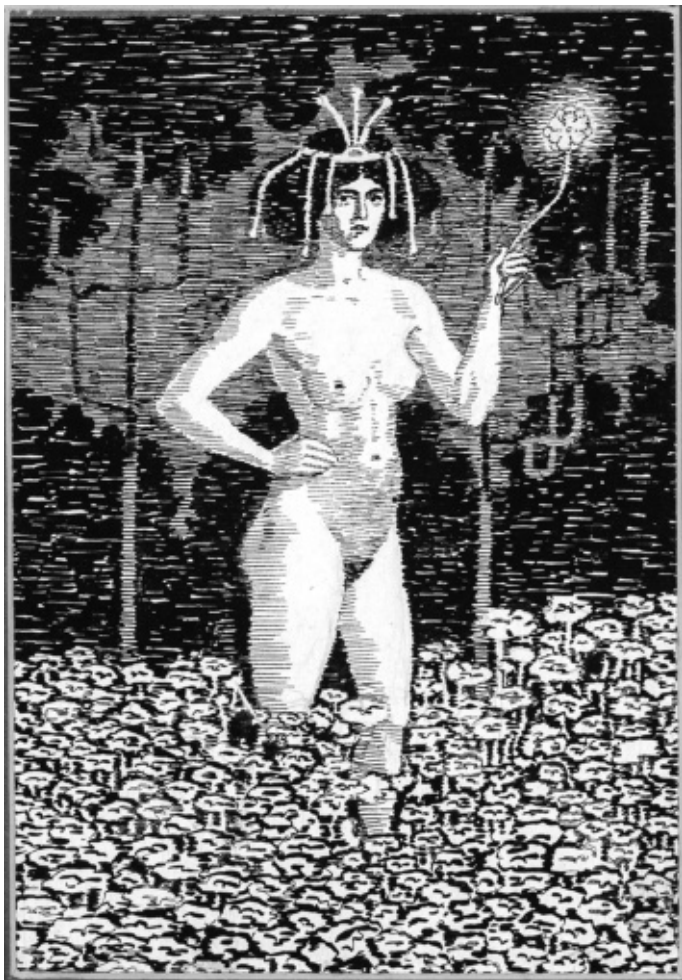
- Raymond, Roger J. Black, Charles A. Stiller, Burton G. Bennett 1993. Childhood leukaemia following the Chernobyl accident: The European Childhood Leukaemia-Lymphoma Incidence Study (ECLIS). — *European Journal of Cancer*, Vol. 29A, No. 1, pp. 87–95
- Parkin, D. Max, David G. Clayton, Roger J. Black, Eric Masuyer, Hans-Peter Friedl, Yevgeny P. Ivanov, Justine Sinnaeve, Christo G. Tzvetansky, Edvard Geryk, Hans H. Storm, Mati Rahu, Eero Pukkala, Jean Louis Bernard, Paule Marie Carli, Marie-Chantal L'Huillier, François Ménégoz, Paul Schaffer, Simon Schraub, Peter Kaatsch, Jörg Michaelis, Enikő Apjok, Dezső Schuler, Piergiorgio Crosignani, Camilla Magnani, Benedetto Terracini, Aivars Stengrevics, Ričardas Kriaučiūnas, Jan Willem W. Coebergh, Fröydis T. Langmark, Witold A. Zatonski, Rodica Tulbure, Arkady Boukhny, Vahtang Merabishvili, Ivan Plesko, Eva Kramárová, Vera Pompé-Kirn, Lotti Barlow, Florian Enderlin, Fabio Levi, Luc Raymond, Georges Schuler, Joachim Torhorst, Charles A. Stiller, Linda Sharp, Burton G. Bennett 1996. Childhood leukaemia in Europe after Chernobyl: 5 year follow-up. — *British Journal of Cancer*, Vol. 73, No. 8, pp. 1006–1012
- Rahu, Mati 2018. Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik. — *Akadeemia*, nr 1, lk 96–129
- Rahu, Mati, Kaja Rahu 2018. The Estonian Cancer Registry: Foundation and further history. — *Acta Oncologica*, Vol. 57, No. 10, pp. 1407–1410
- Rose, Geoffrey 1992. *The Strategy of Preventive Medicine*. Oxford: Oxford Medical Publications
- Rumgay, Harriet, Kevin Shield, Hadrien Charvat, Pietro Ferrari, Bundit Sornpaisarn, Isidore Obot, Farhad Islami, Valery E. P. P. Lemmens, Jürgen Rehm, Isabelle Soerjomataram 2021. Global burden of cancer in 2020 attributable to alcohol consumption: A population-based study. — *Lancet Oncology*, Vol. 22, No. 8, pp. 1071–1080
- Rumgay, Harriet, Marta Ortega-Ortega, Linda Sharp, Nuno Lunet, Isabelle Soerjomataram 2023. The cost of premature death from cancer attributable to alcohol: Productivity losses in Europe in 2018. — *Cancer Epidemiology*, Vol. 84, art. 102365; <https://doi.org/10.1016/j.canep.2023.102365>

- Shah, Richa, Nader Mounir Hanna, Ching Yee Loo, Michael David, Allini Mafra, Hanna Fink, Ethna McFerran, Montse Garcia, Robabeh Ghodssighassemabadi, Suryakanta Acharya, Jean Niyibaga, Oliver Langselius, Clara Frick, Nwamaka Lasebikan, Jerome Vignat, Julia Steinberg, Suzanne Hughes, Colleen Elizabeth Kircher, Catherine Lindsay Goldie, Sam Egger, Richard Sullivan, Ophira Ginsburg, Freddie Bray, Michael Caruana, Harriet Hui, André Michel Ilbawi, Karen Canfell, Isabelle Soerjomataram 2025. The global impact of the COVID-19 pandemic on delays and disruptions in cancer care services: A systematic review and meta-analysis. — *Nature Cancer*, Vol. 6, No. 1, pp. 194–204; <https://doi.org/10.1038/s43018-024-00880-4>
- Soerjomataram, Isabelle, Aude Bardot, Joanne F. Aitken, Marion Piñeros, Ariana Znaor, Eva Steliarova-Fouche, Betsy Kohler, Manola Bettio, Tomohiro Matsuda, Marianna de Camargo Cancela, Leslie Mery, Freddie Bray 2022. Impact of the COVID-19 pandemic on population-based cancer registry. — *International Journal of Cancer*, Vol. 150, No. 2, pp. 273–278
- Vaccarella, Salvatore, Damien Georges, Freddie Bray, Ophira Ginsburg, Hadrien Charvat, Pekka Martikainen, Henrik Brønnum-Hansen, Patrick Deboosere, Matthias Bopp, Mall Leinsalu, Barbara Artinik, Valentina Lorenzoni, Esther de Vries, Michael Marmot, Paolo Vineis, Johan Mackenbach, Wilma Nusselder 2022. Socioeconomic inequalities in cancer mortality between and within countries in Europe: A population-based study. — *The Lancet Regional Health — Europe*, Vol. 25, No. 4, art. 100551; <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2022.100551>
- Viita-Neuhaus, Anu, Eha Haljas, Mai-Brit Jürman 2024. Kersti Kaljulaid sarjas konverentsil halastamatult Eesti teadlasi. — *Postimees*, 5.12
- Väino, Valner (toim.) 2024. Alkoholi aktsiisimäärade täiendav tõus järgmisel aastal jääb ära. www.err.ee/1609538977/alkoholi-aktsiisimaara-taiendav-tous-jargmisel-aastal-jaab-ara

ELISABETE WEIDERPASS (1966) lõpetas 1992. aastal Brasiilia Pelotase Föderaalse Ülikooli arstikraadiga (MD), omandas 1994 samas magistrikraadi epidemioloogia alal (MSc) ja 1999 Stockholmi Karolinska Instituudis filosoofiadoktori kraadi vähiepidemioloogia alal (PhD). 2000. aastate alguses alustas ta Rahvusvahelise Vähiuurimiskeskuse (IARC) kaudu koostööd Sahara-taguste riikidega, kus korraldas koostööprogramme Aafrika arstidele ja teadlastele. Aastatel 2003–2018 töötas ta vähiepidemioloogia valdkonnas Tampere Ülikoolis, Soome Vähiregistris, Norra Vähiregistris ja Norra Arktika Ülikoolis ning oli 2005–2018 Karolinska Instituudi meditsiiniepideemioloogia kaasprofessor ja professor. Ta on olnud vähiepidemioloogia külalisteadur või -professor Brasiilias, Hiinas, Iraanis, Jaapanis, Kataris, Keenias, Korea Vabariigis, Kuveidis, Soomes ja USAs. Ühtlasi on ta Yale'i Ülikooli rahvatervishoiu teaduskonna auadjunktprofessor. Jaanuaris 2019 valiti Weiderpass IARCi direktoriks ning mais 2023 uuesti samale kohale teiseks viieaastaseks ametiajaks (2024–2028). Ta on ELi vähivastase missiooninõukogu liige, Pariisi lähedal asuva Euroopa suurima, Gustave Roussy vähiuuringute haigla teadusnõukogu kaasesimees, Prantsuse riikliku tervise- ja meditsiiniuuringute instituudi INSERM nõukogu liige, Lyonis paikneva vähiuuringute ja -raviga tegeleva Léon Bérardi Keskuse teadusnõukogu liige ning WHO Akadeemia juhtkomitee liige. Weiderpassi teadustöö hõlmab laia teemaringi, sealhulgas eksponeeritust tööstuslikele ja keskkonnasaasteainetele õhus, toidus ja vees; vähiga seotud etioloogilisi tegureid (nt toitumine, rasvumine, kehaline aktiivsus, töö- ja elustiiliriskid); ning vähi ennetamist. Web of Science'i järgi (seisuga 18.01.2025) on Elisabete Weiderpassi h-indeks 124, ta on üllitanud 1103 artiklit, millele on tehtud 133 815 viidet. Portaali research.com järgi (seisuga 21.11.2023) on ta meditsiiniteadlaste pingereas maailmas 754. kohal; tema d-indeks on 151 ja tema 1164 artiklile on tehtud 204 799 viidet.

MATI RAHU (1942) on lõpetanud Tartu (Riikliku) Ülikooli meditsiinigeograafia erialal 1968, bioloogiakandidaat onkoloogia erialal 1976 (NSVLi Meditsiiniakadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Onkoloogia Instituut). Töötanud Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudis (1968–2003) ning selle õigusjärglasel Tervise Arengu Instituudis (2003–2021) noorem-, vanem-, juhtteaduri ja osakonnajuhatajana. Ühtlasi Tartu Ülikooli külalislektor (1991–1993), ühisprofessor (1993–1998) ja külalisprofessor (1998–2012). *Akadeemias*

on temalt varem ilmunud artiklid “Epidemioloogiakeel: 45 aasta rännak” (2013, nr 9, lk 1616–1649), “Epidemioloogidega juhtunud tõsijugusid” (2014, nr 9, lk 1577–1603), “Teadusartikkel: autorsus ja tänuavaldus” (2015, nr 1, lk 3–43; koos Talis Bachmanniga), “Akadeemiline posteroloogia” (2015, nr 5, lk 895–927; koos Kenn Konstaabeliga), “Tšernobõli veteranide mured ja kõhklused: vastus internetikommentaariidele” (2016, nr 4, lk 635–669; koos Kaja Rahu ja Merike Sisaskiga), “Teadusartikkel: eelretsenseerimisprotsess” (2017, nr 1, lk 38–71; koos Talis Bachmanniga), “Eesti Vähiregistri loomise lugu ja käekäik” (2018, nr 1, lk 96–129), “Meditiiniregistrid, epidemioloogia, õigusaktid: Lähiminevikust tänapäeva” (2019, nr 9, lk 1623–1650; 2019, nr 10, lk 1812–1835), “Aga jäin eluks ajaks konksu otsa!”: Intervjuu Rootsi epidemioloogi Hans-Olov Adamiga” (2024, nr 1, lk 78–92), “Kinkeautorsus nii ja teisiti” (2024, nr 5, lk 785–813; koos Talis Bachmanni ja Kaja Rahuga) ning “Moodsa epidemioloogia valdustes: Intervjuu USA epidemioloogi Kenneth Rothmaniga” (2024, nr 10, lk 1830–1848) ja Jørn Olseni kirjutise “Registripõhise teadustöö metodoloogiat” tõlge (2012, nr 4, lk 630–641).

ERIK OBERMANN. Lilleaia (1910)

KOLM LUGU

Lauri Pilter

PALUMARJAD, SALUMARJAD

See oli välu Noarootsi poolsaarel Österby, Einbi ja Paslepa külade vahelises metsakolmnurgas, poolsaare suurimas salus, 1986. aasta augustikuul.

Ma tõusin oma maakodus, rannarootslaste ehitatud talumajas enne isa-ema ja vanaema. Hakkas koitma. Seljas ruuduline särk ja õhuke kilejope, jalas sinised dressipüksid ja rohelised kummissäärrikud, tõttasin reipa sammuga pool maad mööda mereäärsesse naaberkülla viivat metsateed. See ei olnud tollal isegi kruusatee, üksnes savvi vajunud traktorijäljed, mille keskel kulges inimeste jalgadest rohtu tallatud rada. Teed ääristasid lõunakaarest metsvaarikate varred. Poolel maal naaberkülla, pärast vesist lagendiku, kus kasvasid load, tarnad ja hundinuiad, algas liivasel pinnal kohav kõrge männimets.

Seal sukeldusin paremale poole puude alla. Mulle oli sihiks teadmatust. Ma olin maadeavastaja, kartmatu võidumees. Ahvatlevate punaste marjadega leselehti, nagu eespool metsas, kasvas siin harvemini. Sammal vetrus, maha langenud oksad ragisesid, mõned nendest astusin nimme katki. Pohla- ja mustikamätastel lasus hommikune kaste. Kummikutele tekkisid veetriibud, kuni kummikud üleni läikisid. Matkasin põhja poole. Mingil hetkel märkasin maastikus uuesti muutust: kõrgete mändide asemele ilmusid nooremad puud. Järgest tuli ette välusid ja raiesmikke. Vanade puude langemisest olid tekkinud hiiglaslikud kuhilad juurtest ja mullast. Ma kujutlesin nendest igäühe all karu tukastavat. Pohla, joovika ja mustika varte, lehtede ja marjade lõhn pani pea

elutervelt pööritama. Krabasin peoga ja ahmisin süüa mahlaseid mustikaid ja sinikaid. Sinikad maitsesid pisut mõrult, vaiguselt.

Metsatee ääres vaarikate vahel kohtasin mõni aasta hiljem halli habemikku, rannarootsi päritolu arhitekti, eestirootsi liikumise edendajat Ervin-Johan Sedmanit. Ta sõrmitses vaarikaid ja teretas mind sõbraliku naeratusega. Välu lähedalt, kuhu ma rännakul jõudsin, leidis meie perekond paari aastakümne pärast oma lemmikseenekoha. Käisime seal isekeskis ja koos mõnegi hea sõbraga. Tookord, 15-aastasena, kirjutasin oma hommikusest retkest pastakaga kirja, mille saatsin lennupostiga oma vaaremale, isaema emale USAsse Minnesota osariiki. Tema käest tuli tänulik vastus. Ta kiitis heaks, kuidas ma oma metsamatka kirjeldasin. Aasta hiljem, kui vaarema oli surnud, mainis tema tütar, minu vanaema perekondlikus vestluses, et vaarema oli inimene, kes polnud kunagi ühtki raamatut läbi lugenud. Ta oli 20. sajandi alguse Eesti Vabariigis juuksur, lühikest aega taluperenaine. Tal oli kolm last, kellest üks hukkus sõjas soomepoisina. Kui mu vaarema 1944. aastal koos oma abikaasa ja ellu jäänud pojaga Eestist põgenes, oli ta juba üle 40 aasta vana. Tema tütar, kellest sai minu vanaema, jäi sünnimaale.

LÖRTSIPADU

Pikka tänava äärt pidi, mis kulges raudteega kõrvuti, läks keskkooli poiss suusatundi. Ta jõudis raudteed ületava viaduktini. Viadukti ümbruses laius süvend. Sellel olid kohati üsna järsud nõlvad. Süvendis kulges peale raudteetammi ka jalgteid, nii kruusakattega kõnniteid kui ka päris mulda tallatud radu. Kasvas väike võpsik. Siia armastasid koeraomanikud oma loomadega jalutama tulla. Võimalik, et süvend oli tekkinud viadukti massiivsete muldkehade rajamisest 1960. aastate lõpul.

Viaduktile viiva maantee serval kohtas poiss oma klassivendi ja võimlemisõpetajat. Poistekari kekutas ja nihkles, mehehakatised olid hakanud ennast tõsiselt võtma. Võimlemisõpetaja tundus nendele vana mees. Tema vanus võis läheneda viiekümnendale eluaastale.

Jaanuari lumi oli parajasti suusatamiseks hea. Õpetaja andis ülesande suuskadega nõlvast alla liuelda ja sõita üle madalast jääkonarusest süvendi põhjas, hüppekast.

Klassivendi vaimustas ülesanne. Poiss kartis. Enne kui ta hüppekani jõudis, läksid tal suusad risti. Teisel katsel ta kukkus. Lärmitsev klassivendade salk suundus juba uute ettevõtmiste juurde, õpetaja jälgis veel korra murelikult poissi, et talle tunni eest kuidagiviisi hinne kolm ära panna.

Järgmisel nädalavahetusel tuli poiss vabal ajal suuskadega tagasi. Ta oli üksi. Ta sõitis nõlvast alla ja ületas hüppeka rahuliku kergusega. Oli korraga kergem hingata. Taevas viadukti ja süvendi kohal oli helehall. Tundus, et helehallis taevas veiklevad tuleviku musttuhanded võimalused, täidetavad ja täitmatud lootused. Järgnevatel aastatel avastas ta, et tema tulevik on porine mülgas, justkui tammumine vesises lumes valesti määritud suuskadega, veremärk otsmikul, võidusiht kustunud.

*

Poolsulanud jääkristalle näkku hõõrudes on põsel jahe, mahe. Lärtsaki lärts, september justkui märts. Sai käidud kinos *Sinilindu* vaatamas. Sestsaadik tundus iga linnapark ja linnalähedane salu rohelise salaunenäona, ajast, mida enam või veel ei mäleta või hakka kunagi mäletama. Unenäo krobeliste koortega puude tüved tungisid öö hämaruses lausa kortermajade seintest sisse, nii tavaliste majade nii tavalistest seintest, või varitsesid kuskil seinte sisestes tühimikes, kus elavad koogelmooglid.

“Sa ei julgenud emale tulehaldja tantsu tantsida!” heidab unenägu talle ette.

“Ema õõtsus ja tegi käte ja kehaga laine liikumist järele, et sinu palvet täita.” Poiss oli tahtnud, et nad mängiksid teineteisele vee- ja tulehaldjat, keda nad olid just kinos *Sinilinnu* filmis näinud, sellal kui kinost Oktoober väljaspool, tänavatel pimedaks läks. Saabus pime oktoobriõhtu, kui nad koju tulid, vahtisid mõlemad mereäärsete tänavate kohal siravaid tähti. Tuulepuhangutes haistsid nad roo ja lahevee lõhnu. Peaaegu võis uskuma jääda, et

tuulepuhangutel on hing, iseloom ja nimi. Nendes peitub see ni-metamatu tulevik oma unaruses saladustega ja üllatustega, mida lapsed filmis paleesaalis vaatamas käisid.

Nad olid kahekesi punase kupliga seinalambist valgustatud elutoas, roheline diivani ja suure pulstunud vaiba vahelisel paljal põrandatriibul, mida kattis ainult pruunikas värvikiht. Poisi soovil laulis ja tantsis kõigepealt ema, kes oli veehaldjas.

Saabus poisi kord, ta hüppas krapsti ette, püüdis särtsudes karglema hakata. Kuid ta tardus kohemaid. Hirmukramp vallutas ta. Poiss tegi valulist tõinamise häält ja tema viieaastane kogu lõdvenes, lõtvus.

“Vaata kui tuleb su voodi kohalt ümmargusest peeglist püssiga onu välja!” hoiatab unenägu.

“Vaata kui isa ja ema lähevad nääriööl sõpradele külla ja jäta-vad sind üksi!”

Suures majas viienda korruse korteris, mille radiaatoritesse ja kraanitorudesse ei taha soe vesi jõuda. Mets ja meri kiviga visata, rongile jõuab kodust kolme minutiga, kui vedur on juba vilet andnud.

Filmis mängis tulehaldjat tore noormees, kollakaspunased rõivad üll. Noormees oli vene balletitantsija. Ta keerles ja kargas. Lõpuks muutus ta tillukeseks tuleleegiks, mis hüppas kaminasse. Veehaldjas oli neiu. Ta muutus tantsu lõpus ojaks ja voolas kannu.

“See-eest oskan ma joonistada!” mõtles poiss.

HIGISTUSMOOS

Suguseltsis tehti palju mustsõstramoosi. Vanaema ja mina teadsime, et kui lisada teele lusikataäis mustsõstramoosi, aitab see talvel külmetuse vastu, ajab higistama. Vanaema viis Eestist oma Ameerika sugulastele alati mustsõstramoosi. Nad palusid seda temalt. Vanaema väitis, et mustsõstramoos on Ameerikas keelatud. Küllap tegelikult seda lihtsalt ei müüdud seal. Mustsõstrad korjasime Noarootsi maakodus põõsastelt, mille olime ise istutanud. (Ajapikku need metsistused ja ei kandnud enam nii palju

marju. Jäime ka ise vanemaks ja väsisime. Siis lubasime küla-naabritel põõsastelt marju noppida.)

Minu vanemate sõbrale Helile ei meeldinud sõna *mustsõstrad*. Ta leidis, et on õige rääkida mustadest sõstardest: musta sõstra mahl, musta sõstra moos.

LAURI PILTER (1971) on kirjanik, tõlkija ja kirjandusteadlane. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise filoloogia erialal 2002, *mag. phil.* 2004, *dr. phil.* 2009 (mõlemad TÜ). Töötanud Noarootsi Gümnaasiumi inglise keele õpetajana 1997–1998, olnud vabakutseline tõlkija 1998–2007, TÜ maailmakirjanduse õppetooli ning kultuuriteaduse (ja kunstide) instituudi maailmakirjanduse lektor 2008–2012, 2013–2014, teadur 2013, vanemteadur 2014–2019 ja toimetaja 2020–2023, praegu taas vabakutseline literaat. *Akadeemias* on ta avaldanud luulet (2011, nr 1, lk 58–60; 2020, nr 11, lk 1931–1933; 2024, nr 7, lk 1187–1188) ning järgmised tõlked (tihti pikema järelsõnaga): Esaias Tegnér, “Frithiof ja Ingeborg” (2003, nr 1, lk 74–83), John Barnie, “Luulet” (2010, nr 2, lk 436–446), Sabahudin Hadžialic, “Kümme luuletust” (2012, nr 11, lk 2001–2010), Sarah Orne Jewett, “Hõbehaigur” (2013, nr 1, lk 3–13), H. L. Hix, “Luulet” (2015, nr 6, lk 1054–1059; koos Jüri Talvetiga), Jonathan Locke Hart, “Luulet” (2019, nr 6, lk 1005–1010), Geoffrey Chaucer, “Phyllise legend” (2022, nr 12, lk 2132–2138), Elisa von der Recke, “Luulet” (2023, nr 2, lk 342–349; koos Kairit Kauriga); William Faulkner, “Carcassonne” (1992, nr 6, lk 1888–1894), Willard van Orman Quine, “Tõe otsing” (1995, nr 4, lk 861–893; nr 5, lk 1093–1117; nr 6, lk 1315–1341; nr 7, lk 1545–1564), Joseph Conrad, “Lisaks “Narcissuse” neegrile” (1996, nr 8, lk 1635–1641), William Faulkner, “Mississippi” (1998, nr 8, lk 1693–1719), Thomas Wolfe, “Oodates kuulsust” (2002, nr 4, lk 757–773), Israel Shahak, “Suletud utoopia?” (2003, nr 1, lk 84–99), George Santayana, “Illusioonituse religioon” (2011, nr 4, lk 657–667), William Butler Yeats, “Varjukad veed: (Lavaversioon)” (2020, nr 3, lk 483–499) ja “Keldi element kirjanduses” (2024, nr 1, lk 64–77).

FICHTE ALGUPÄRANE ÄRATUNDMINE

Dieter Henrich

Tõlkinud Märt Väljataga

SISSEJUHATUS

“Eneseteadvus” on Fichte mõtlemise printsiip. Juba sellestki asjaolust piisab, et nüüdisaja kõrvad talle sulgeda. Nii nagu nüüdisaja kunst lähtub ka nüüdisaja filosoofia umbusaldusest mina üle käiva jutu pateetilise kõla vastu. Nüüdisfilosoofia on selle asendanud “eksistentsi” *concretum*’iga ja asjaliku keeleanalüüsiga. See tõttu põhineb Fichte kuulsus kõigest kuhtuval mälestusel traditsioonist, mille imetlemine nõuab sageli jõupingutust.

Nii ongi Fichte mõtlemist raske ette kujutada mitte kõigest ajaloolise dokumendina, vaid ka päris äratundmisena. Seda aga järgnevas tehtagu. Näidata, et oma filosoofilise elutee alguses tegi Fichte ühe avastuse. See polnud niivõrd teatava asjaolu, vaid raskuse, probleemi tuvastamine: ta nägi ära, et too “eneseteadvus”, mida filosoofia oli pikka aega pidanud tunnetuse põhjaks, on mõeldav ainult tingimustel, mida seni polnud arvesse võetud. See probleem andis tema arutlustele suuna juba enne, kui ta seda selgesõnaliselt formuleerida suutis. Oma “teadusõpetuse” käänulisel teekonnal jõudis Fichte lahendusele üha lähemale. Ja kui ta

---

Fichtes ursprüngliche Einsicht. — Dieter Henrich. *Dies Ich, das viel besagt: Fichtes Einsicht nachdenken*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2019, S. 1–49. [Esmakordselt ilmunud 1966.]

© Vittorio Klostermann GmbH 2019.

selleni päriselt ei jõudnudki, viis ta küsimusepüstitust edasi — nii kaugele, et tänapäevalgi tähendab tema järgimine ka temalt õppuse võtmist. Igaüks, kes otsib “eneseteadvuse” adekvaatset mõistet, peab minema tagasi Fichteni ning tema veel mõistmata tunnetuseni, mida liialt varakult ja liialt ülekohtuselt tumestas Fichte enda retoorika hermeetiline apodiktilisus ja Hegeli ülekaalukas vari.

Selle teesi põhjendamiskäik peaks ühtlasi aitama diferentseerida tänapäeva filosoofia suhet Fichtesse ja idealismi üleüldse. Üldiselt arvatakse ikka veel, et Fichte mõtlemise ajalooline roll seisneb mingis uusaegse teadvuse liialduses, mis peagi kriisi langes. Mina filosoofiat võetakse teooriana võrdusest, mis samastab iselemise ja enesevää. Selle genees paistab seisnevat subjektiivsuse kasvavas pretensioonikuses ja jultumuses. Selline protsess öeldakse olevat alguse saanud Descartes’ist ja jõudnud kõrgpunktini Fichtes. Lisaks niisugusele ajaloolisele kohamääratlusele omistatakse Fichteale tähtsust veel üksnes panuse andjana Hegeli dialektika arengusse.

Seesuguses hinnangus jääb tema õpetuse sisu sama hämaraks nagu seda ajendanud motiividki. Nende nähtavale toomine aga hajutaks mulje, nagu öeldaks midagi olulist, kui tema õpetust seletatakse uusaja vaimu väidetava *hybris*’ega. Selline seletus tuleneb nüüdisaja enesepettusest, mida iseloomustab eluline vajadus defineerida ennast vastanduvalt oma algupärale ning unustada see, mis on nüüdisaega ette valmistanud ja millega ta peaks end enesemõistmise nimel seostama. Sest Fichte küsimusse süveneva silmis kaotab veenvuse tema filosoofia säärane globaaldiagnoos, nagu ka kogu moodsa maailma selline diagnoos, mis näeb selle kõrgeimat filosoofilist väljendust Nietzsche valemis nihilismi ja võimutahte ekvivalentsusest ning tunnistab Fichte absoluutse mina selle ettevalmistajaks. Huvi Fichte algupärase äratundmise vastu ei puuduta seega mitte ainult üht tähtsat filosoofiateoreetilist teemat. See puudutab ka niisuguse filosoofia võimalikkust, mis oleks kooskõlas nüüdisaja teadvuse põhitunnustega.

Järgnevas jääb see huvi siiski tagaplaanile. Fichte ürituse kõne alla võtmise raskused on niigi suured. Peamiselt tulenevad need tema tekstide seisukorrast. Fichte ise avaldas vaid mõne üksiku teose. Ühesainsas neist, 1794. aasta *Teadusõpetuses* arendab ta

välja oma filosoofia põhialused. Kuid ka selle puhul peab paika seesama, mida saab öelda Fichte kõikide loengukursuste kohta: nende kontseptsioon teises kirjaneku käigus. Seega, katsetele käsitleda teda tema teoste kirjatähe järgi vastas Fichte nõuandega asetuda terviku vaatepunktile, sest üksikasjadele keskendumine jääb peaaegu alati puudulikuks. Isegi oma viimastel aastatel uskus ta, et suudab teadusõpetuse ideed haarata ja esitada senisest selgemalt. Neis tingimustes on arusaadav, miks diskuteerivat Fichte tõlgendust pole veel tekkinud, ning võib oletada, et ka tema järeloomõju soodsama saatuse korral poleks see varem tekkida saanud. Laval andsid tooni üldkäsitlused, Hegelist lähtuvad tõlgendused ja õpetatud biograafiad Fichte ajastu elevast õhustikust. Analüüsid, nagu Gueroult'i ja Gurwitschil, leidsid väga vähe vastukaja ja neil polnud järgijaid (Gurwitsch 1924; Gueroult 1930).

See, mis praegusajal saavutatav on, pole enam kui kõigest ettevalmistus tulevasele mõistmisele. Umbes pool Fichte tödest seisab ikka veel dešifreerimata kujul järelejäanud paberites. Väljaanne, millele tugineda, pakub suuremat osa teadusõpetusest Fichte poja ümbertöötatud kujul. Seega ei põhine ükski tõlgendus täiesti usaldusväärsel tekstidel. Ka sel põhjusel tasub järgida Fichte soovitusi lähtuda terviku ideest.¹

---

¹“Fichte algupärase äratundmise” mõlemas esimeses trükkis (1966 ja 1967) viidatakse peamiselt I. H. Fichte poolt väljaantud Fichte kirjatööde koguväljaandele, nagu ka H. Jacobi toimetatud Fichte postuumsete kirjatööde teisele köitele. Väljaandele J. G. Fichte, *Sämtliche Werke*, hrsg. von Immanuel Hermann Fichte, Berlin 1845–1846 (köited 9–11 algselt kui *Johann Gottlieb Fichte's nachgelassene Werke*, Bonn 1834–1835 ning sama paginatsiooniga taastrükk Berliinis 1971) viidatakse siin lühendiga “FSW” (*Fichtes sämtliche Werke*) ning osutusega köite- ja leheküljenumbri. Väljaandele J. G. Fichte, *Nachgelassene Schriften aus den Jahren 1790–1800*, hrsg. von Hans Jacob, Berlin 1937 viidatakse lühendiga “NI.” (*Nachgelassene Schriften*) ning leheküljenumbri.

Essee käesolevas uusväljaandes on algseid viiteid täiendatud nurksulgudes viidetega vastavatele kohtadele akadeemilises väljaandes *J. G. Fichte-Gesamtausgabe der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, hrsg. von Erich Fuchs, Hans Gliwitzky, Reinhard Lauth und Peter K. Schneider, Stuttgart / Bad Cannstatt 1962–2012. Sellele vii-

Niisiis, mitmel põhjusel on järgnev analüüs suunatud pigem probleemile enesele kui tekstidele. Fichte algupärast äratundmist mõistetakse ja käsitletakse panusena eneseteadvuse teoriasse. Selle käigus tuleb ühtlasi esile, et Fichte teadusõpetuse arengut saab ja tuleb tõlgendada kui mina mõiste edenevat analüüsi. Kes selle edenemist ei mõista, saab Fichte töö ja filosoofilise biograafia ajaloolist tõlgendamist edasi viia üpris vähe. Iseäranis ei suuda ta siis võtta kindlat seisukohta teada-tuntud põhiküsimuses, kas ja mis mõttes saab selles tuvastada fundamentaalset muutust. Ent tekstide ajalooline tõlgendamine ja selgitamine on ka omaette tähtsusega ülesanne. Algul sellest küll mööda minnes saame lõpuks anda mõningase panuse ka selle lahendamisse.

I. MINA ON ISEENESE REFLEKSIOON

Eneseteadvuse teooria ajaloolise kujunemistee võib jagada mitmesse epohhi. Fichte kuulumine kolmanda epohhi alguses. Pärast eelajalugu, mis ulatub hilisantiigist varauusaega, tegi Descartes esimesena minast filosoofia printsiibi. Ta leidis sellest kogu võimaliku tunnetuse evidentsipõhja. Leibniz läks kaugemale ja nägi eneseteadvuses mudelit metafüüsika põhimõistetele, nagu jõud ja substantis. Nõnda sai see põhjaks peale ontoloogilise tõsikindluse veel ka ontoloogiale enesele. Seejärel õpetas Locke, et “mina” on kõigest enesega identifitseerimise akt. Nõnda välistas ta võimaluse kasutada eneseteadvusest saadavaid ontoloogilisi mõisteid tagasiulatuvalt selle defineerimiseks. Leibnizi tähendusküllasest minast sai kohatu mõistatus, mille olemasolu Hume otsesõnu kahtluse alla pani. Samas Jean-Jacques Rousseau järgis Locke’i ning väitis, et see ühendus, mille me otsustamisel rajame, eeldab eneseteadvust. Tänu temale sai minast loogikateooria printsiip. Ja Kant järgis Rousseau algatust. Tema tegi minast transtsendentaalfilosoofia “kõrgeima punkti”, mille külge kinnitada kogu loogika ja selle järgi ka objektide tunnetamise õpetus.

---

datakse lühendiga “FGA” (*Fichte-Gesamtausgabe*) ning jao-, köite- ja leheküljenumbriega.

Viiteid Kanti kirjutistele ei ole käesolevas uusväljaandes põhitekstide siteerimisviisiiga ühtlustatud.

Kõigis neis teooriates on silmatorkavaks ühisteemaks eneseteadvus. Samuti mõistetakse seda neis läbivalt printsiibina, millel saab põhineda muu teadmine. Just seetõttu, et huvitatakse eneseteadvuse funktsioonist millelegi põhja andjana, ei uurita, milline on eneseteadvus iseeneses ja kuidas temast sellisena mõeldakse. Uuritakse tema suhteid muude asjadega, millele ta on põhjalt andev printsiip — Descartes'i puhul evidentsiga, Leibnizi puhul kategooriatega, Rousseau ja Kanti puhul otsustustega.

Hoolimata uurimisvälja sellest piiratusest ja teeside erinevusest juhenduvad kõik need teooriad samast ettekujutusest mina struktuuri kohta. Kant väljendas ja vahetevahel käsitles seda: ta mõistab mina sellise aktina, milles teadmise subjekt pöördub kõiki üksikobjekte maha jättes tagasi endasse ja tagab sel moel oma püsiva ühtsuse iseenesega. Eneseteadvus on ainus juhtum, kus mõte ja mõeldav, omamine ja omatav, *noesis* ja *noema* teineteisest ei eristu. Seal, kus on mina, on olemas niihästi subjekt kui ka see subjekt iseenese objektina. Samuti ei suuda me mina-subjekti kunagi omaette haarata nagu mõnda asjaolu. Temast mõeldes me oleme teda juba oma mõtetes eeldanud ning teinud mõeldavast mina-subjektist niiviisi objekti. Seega me saame tema ümber üksnes püsivalt ringiratast tiirelda. Siit järeldub, et eneseteadvus iseenesest ei avarda meie tegelikkusetunnetust. Teadja sisaldab juba seda, mida ta enese poole tagasi pöördudes haarab.²

Kanti meelest on eneseteadvuse struktuurist kergesti järeldatav, et kõnealune tagasipöördumine on tema enese tegu. “Väljend ‘Mina mõtlen (seda objekti)’ näitab juba, et mina ei ole selle ettekujutuse suhtes passiivne.”³ Sõna “mina” osutab mingi soorituse sooritajale. Kui aga see subjekt on ise oma teadmise objekt, siis on ta seda just nimelt tänu oma aktiivsele subjektiivsusele.

Kõik Kanti eelkäijad oleksid neid lauseid pidanud ka omaenda mina-ettekujutuste väljendajaks. Lühivormelile taandatuna võiks seda nimetada teooriaks mina olemusest kui refleksioonist. See oletab esmalt mõtlemise subjekti ning rõhutab, et see subjekt on püsisuhtes iseenesega. Teooria väidab seejärel, et niisugune suhe tuleb sellest, et subjekt teeb endast oma objekti, pöörates

---

²KdrV [*Puhta mõistuse kriitika*] B 404, A 366.

³Refl. 4220. [Erdmann 1884.]

algupäraselt objektidega suhestuva ettekujutamistegevuse tagasi iseenesesse ning tekitades sel moel ainulaadse juhtumi tegevuse ja tehtava identsusest.⁴

Selline ettekujutus paistab ilmsena, kuid tegelikult on asi otse vastupidi. Mitte mina, vaid teooria minast kui refleksioonist on see, mis liigub püsivalt ringiratast ümber enese. Seda näitab kimbatus, millesse teooria langeb, kui sellele esitada mõni lihtne küsimus. Me tahamegi esitada kaks säärast küsimust. Esitagem eriti esimene koos Fichtega. Sellega sai alguse uus epohh eneseteadvuse teoorias, mille päristeemaks saab mina struktuur.

Küsigem esiteks: mina-refleksiooni teooria kõneleb minasubjektist, mis tunnetab ennast, astudes enesega suhtesse — pöördudes tagasi enesesse. Kuidas saab sellisest subjektist mõelda? Kui oletada, et sellise subjekti funktsioonis on tõesti mina, siis on ilmne, et liigume ringiratast ja eeldame seda, mida tahame seletada. Sest minast saab rääkida ainult seal, kus subjekt on ennast haaranud — kus mina ütleb endale “mina”. Just see, et sama asjaolu esineb eneseteadvuses kahel kujul, eristabki seda igast muust teadmisest. Ükskõik millise akti kaudu see tunnetus tekib, saab

---

⁴Muidugi, lisaks refleksiooniteooriale seisid Kantil silme ees veel kaks hõlmavama eneseteadvusteooria elementi. Ühelt poolt küsis ta, missugust liiki on see teadmine, mille mina endasse tagasi minnes saavutab. Eneseomamise vahendamatus viitab, nagu oleks tegu ühe *kaemuse* viisiga. Teisalt, aktiivsus, ratsionaalsus ja reflekstiivsus kõnelevad *mõistelise* tunnetuse kasuks. Reflekstiivsus aga välistab mõtte minast kui kaemusest sama otsustavalt nagu omamise vahendamatus selle mõistiseloomu. Kuna Kanti järgi saab tunnetuse iseloomuks olla üksnes kaemus või mõiste, piirdus ta oma kimbatuses lõpuks teadaandega, et mina on “transsendentaalne teadvus” (Refl. 5661). — Lisaks eristas Kant veel iset kui teadvust ning enesekogemust. See on aluseks tema eristusele puhta ja empiirilise apertseptsiooni vahel. Ja see viis probleemini, kuidas on teadvus mina *olemasolust* seotud endast teadliku tunnetussubjekti seisundiga. — Need mõlemad elemendid on Kanti õpetusele iseloomulikud ja neid ei saa sellest lahutada. Kui neid lähemalt uurida, kerkivad peagi raskused — eriti kui üritada mõelda neist koos teooriaga minast kui refleksioonist. Refleksiooniteooria on aga kriitilises filosoofias domineeriv arusaam minast — see on vormel epohhi üldisele ettekujutusele eneseteadvuse olemusest.

“minaks” nimetada eelkõige kogutulemust, milles mina on ennast omanud teadmisenä enesest. Seda akti ei saa aga kirjeldada refleksioonina. Sest “refleksioon” saab tähendada ainult juba mingi olemasoleva teadmise spetsiifilist haaramist ning sellega sõnaselgeks tegemist. Kuid mina refleksiooniteooria ei taha seletada eneseteadvuse tähendust, vaid algupära. See taotlus panebki ta käima ringiratast. Ta saab seda ringi üksnes eirata, ent mitte sellest pääseda. Mina peab olema see, mis enda üle reflekteerides endast mõtleb. Nõnda peab refleksiooni käivitaja olema ise juba niihästi teadja kui ka teatav. Sellega täidab refleksiooni subjekt terve võrduse mina = mina. Samas pidi ju see võrdus alles refleksiooni läbi tekkima.

Seda tulemust ei saa vältida oletusega, et mina-subjektist ei tulegi päriselt mõelda kui minast — et eneseteadvus on ainult refleksiooni *järelem*. Selline pääsemiskatse nurjub kiiresti: nimelt kui mina-subjekt oleks tõesti midagi muud kui mina, siis ei jõutaks refleksiooni teel kunagi teadvuse ühtsuseni mina = mina. Eneseteadvus seisneb oma *relatum*’ite identsuses. Kui nende relatsiooni tõlgendada refleksiooni kaudu ning seega saavutusena, mille kaudu refleksiooni sooritav akt saab enesest teadlikuks, siis peab too akti-subjekt olema kas juba ise mina või ei jõutagi võrduseni mina = mina. Kui mina-subjekt ei olegi mina, siis ei saa ka teatav mina ehk mina-objekt olla eales sellega identne.

Seega, eneseteadvuse refleksiooniteooria kas juba eeldab mina-fenomeni ilma seda seletamata — või hoopis hävitab selle.

Teine küsimus annab tõendust samast puudusest:⁵ refleksiooniteooria oletab, et mina saavutab teadmise enese kohta läbi tagasisuhte enesesse. Kuid sellest, et mingi subjekt omandab sõnaselge teadvuse mingisugusest objektist, ei piisa seletamiseks teadvust mina = mina. See subjekt peab ka *teadma*, et tema objekt on identne tema endaga. Selle identsuse tunnetamiseni ei saa ta jõuda sõnumiga mingilt kolmandalt instantsilt. Sest eneseteadvuse fenomen tõendab vahetut suhet enesega. Ja mina-refleksiooni teooria oletab selle fenomeniga kooskõlas, et mina haarab ennast *üksnes* enesesse tagasimineku läbi. Refleksioon tähendab enesesuhet, mitte suhet millessegi kolmandasse, mis annab teada: “Siin

---

⁵Sel teemal vt Schmitz 1964: 249 jj.

on keegi haaranud ennast.” Nõnda rõõmustab Mefistofeles, kui joodikud asetavad noad oma nina peale, pidades neid magusateks viinamarjadeks.* Aga mina on iseenese kurat, kelle eest Mefisto ei suuda midagi varjata. Mina teab enesest algupäraselt, mitte läbi deklaratsioonide või teravmeelsete kombinatsioonide. Aga kuidas on eneseteadvusel võimalik teada, et on haaranud ennast, kui mina-objekt alles mina refleksiooni läbi tekibki? Mõistagi on tal võimalik seda teada ainult siis, kui ta teab enesest juba varem. Sest ainult sellise teadmise põhjal on tal võimalik öelda: see, mida ma haaran, olen mina ise. Aga kui ta juba enesest teab, siis on tal ka juba teadmine mina = mina. Ja nii jõuab refleksiooniteooria teist korda *petitio principii*’sse. Ta võtab eelduseks juba täieliku lahenduse probleemile, mis on talle lahendada antud.

Fichte on esimene, kes selle ringi ära tundis ja sellest järeldused tegi. Tema meelest teeb sinna langeja selle vea, et kujutab mina ette kõigest ühe objektina teiste seas. Fichte vaadet saab selgitada järgmiselt: refleksiooniteooria võtab tõepoolest lähtekohtaks mina-subjekti, kuid mõistab seda seejärel kõigest jõuna, mis on võimeline enesele toimima. Sellega ohverdatakse subjektiivsuse eriline tähendus eneseteadvuses. Eneseteadvust tõlgendatakse faktilise aktuoossuse** kaudu, mille koht jääb objektide sfääri. Sellest mõtleja eeldab juba alati ka mõtlevat subjekti (nimelt iseenda oma), kelle jaoks see aktuoossus on objektiks. Niimoodi jätab ta mõtlemata mina-subjektist iseendas ja ennast tegelikult asetamata teadva enesesuhte perspektiivi. Pigem kõneleb ta sellest hoopis mingi teadmise seisukohalt, mis pole veel tematiseerunud. Ja just seetõttu ei näe niimoodi mõtleja midagi imelikku selles, et minast mõteldakse kui faktilise, mitteteadva aktiivsuse tagasisuhtest. Selline pimedus üldse võimaldabki refleksioonimudel kasutamist. See ei lase ka märgata, et mudel ise liigub ringiratast ja et ring selles on vältimatu.

Seda teadvust oma teadvusest me teadvustame alles siis, kui teeme sellest taas kord objekti, ning saavutame nõnda teadvuse oma teadvuse teadvusest ja nii edasi lõputult — aga niimoodi meie

---

*Viide *Fausti* V stseenile Auerbachi keldris. *Tlk.*

**Sks *Aktuosität*, lad *actuositas* — skolastiline termin millegi toimivuse, tõhususe, tegelikkuse tähistamiseks. *Tlk.*

teadvus seletust ei leia või siis enam teadvust ei jäägi, sest seda võetakse meeleseisundi või objektina, mis seega eeldab alati subjekti, seda kunagi leidmata. Selline SOFISTIKA on olnud aluseks kõikidele senistele süsteemidele, isegi Kanti omale.⁶

Kindlasti ei tulene refleksiooniteooria mitte üksnes kohatust mõttekallakust, vaid sellele leidub oma aluspõhi ka mina fenomenis. See teooria peab silmas midagi sellist, mille kohta leidub tegelikult ka tõendeid: teadmine, mis piirdub kogemuste ja arvamustega eestleitava kohta, murrab pealtnäha kõikehõlmavast maailmalikkusest välja ning saab enesele teemaks ja küsimuseks. Seda tehes see teadmine teab, et ainult tema saab ennast endale kinnitada ja et on seetõttu oma teadliku iseolemise subjekt. Selline akt on hästi kirjeldatav refleksioonina. Samuti on mõttekas otsida sellest igasuguse refleksiooni võimalikkuse põhja. Kuid see eeldab juba algupärast iseolemist. Ainult sellisest iseolemisest saab tulla see, et mina eraldub maailmakontekstist ja haarab ennast otseselt sellena, mis ta pidi juba varemalt olema: teadmisenä enesest kui teadvast subjektiivsusest. Refleksiooni võimalikkust tuleb mõista mina algupärasest olemusest lähtuvalt. Refleksiooniteooria kulgeb aga vastassuunas ja seletab mina kui refleksiooni täideviimise juhtumit. Mina algupärast, kuid hämarat olemust tõlgendab ta nii: siis ilmse, ent sekundaarse fenomeni abil.

Fichte äratundmine viib kaugeleulatuvate järeldusteni. Viisis, kuidas Descartes tuletab metafüüsika aluspõhja *ego cogito*'st, on tuntav tema hämmeldus sellise erakordse tunnetusviisi üle. Ka Leibnizile andis "*ce Moi*" paljuütlev selgus põhjust imestada filosoofilise tõsikindluse ainulaadse loomuse üle. Kant kõneles minast samas vaimus. Ta näeb selles märki "võimest, mis on kogu meelegaemusest palju ülevam" ja "mis vaatab välja enese loodud ettekujutuste ja mõistete lõpmatuse peale".⁷ "Ülevus" tähendab tal mõistetavuse piiridest kaugemale küündivat kogemust.

Ometi ei tulene tema imestus mingist mõistatusest ega salapärasest. Lõpliku, maise teadmise poolt paistab mina ju tööpoolest millegi lihtsalt hämmastavana. Aga tunnetuse jaoks, mis on jõudnud eneses selgusele, on mina iseenesest midagi täiesti selget ja

⁶[FGA IV,2, lk 30] NI. lk 356.

⁷*Akademieausgabe*, Bd. XX, lk 270.

kõige tuttavamat. Üksnes see võimaldabki meil millegi muuga tuttavaks saada. Seetõttu ei mõistagi Kant — sarnaselt Descartes'i ja Leibniziga — filosoofia tõelise ülesandena mina struktuurist arusaamist. Nõnda ei näe ta ka neid probleeme, millesse selle ülesande tähendust mõistnud mõtlemine takerdub.

Fichte asetas eneseteadvuse teooria hoopis teistsugusesse positsiooni. Selle vahel, mis “mina” on ja mis selle mõistetavaks teeb, avaneb erinevus, võib-olla lausa kuristik. Nüüdsest saab filosoofia ülesandeks selle läbimõõtmine. Refleksiooniteooria, mis ootab mina fenomenilt iseenese eksplikatsiooni, ei too seda erinevust täielikult nähtavale, vaid pigem kaotab selle lõpuks silmist. Seega tuleb otsida mingit muud teooriat, mis läheks selle fenomeni põhjani. Seda ei leita enne, kui eneseteadvust pole täielikumalt kirjeldatud ning üritatud tõlgendada selle kimbatuse ajal.

Fichte koges seda kimbatust. Teatavas mõttes võib öelda, et ta ei vabanenud sellest kunagi. Tema teadusõpetuse arengustaadiumid seisnevadki arvukates katsetes jõuda oma teoorias selle fenomeni põhjani, mille problemaatikat ta oli mõistnud — et haarata selle võimalikkust ja sisemist koostist.

Ta formuleeris seesuguse teooria tuumideed kolmes vormelis, mille põhjendamine valitseb tema teoste olulisemas osas. Iga vormel tähistab üht etappi tema põhiidee ajaloos. Igauks neist kätkeb oma eelkäija revideerimist. Ühtlasi tulenevad need kõik vastuseisust eneseteadvuse refleksiooniteooriale. Fichte keel osutab selle mudeli implikatsioonidele vastupanu ja kasutab seetõttu mitmeid raskesti mõistetavaid metafoore. See, mida ta ütleb, näib andvat tunnistust sellest, et meie keel soosib mina sekundaarset enesetõlgendust. Keel varjab niihästi tõelisi asjaolusid kui ka nende märkamise raskusi pealtnäha justkui läbipaistvate kõnekäändude taha. Mina loomulikule keelele vastukaaluks ja ometi seda kasutades peab filosoofia saama eneseteadvuse teooriaks. See seletab, miks Fichtel oli nii raske ja miks tal ei õnnestunudki seda, mis tal silme ees seisis, kunagi täie selguseni välja töötada. Seega ta pigem varjas kui avaldas oma avastust tekstides, mis kuuluvad kogu traditsiooni kõige läbitungimatute hulka. Tõlgendaja peab selle vabastama lõpetamata käsikirjade tihnikust samasuguse jõupingutusega, nagu seda rakendas Fichte küsimusele enesele.

II. MINA SÄTESTAB ENESE TINGIMATA

1794. aasta *Teadusõpetuse* põhiline mõte on lauses “Mina sätestab enese tingimata [*setzt schlechthin sich selbst*]”.⁸ Sellega andis Fichte äärmise väljenduse vabaduse paatosele. Tema kaasaegsed võtsid seda revolutsiooni ideaalide õigustamisena, otsusena allutada maailm mõistuse tingimustele, ning jakobiinliku printsiiarina mitte sallida midagi muud peale oma töö. Inimese vabastamine ja teooria triumf paistsid olevat saanud üheks sündmuseks.

On tõsi, et Fichte elaski sellistes kogemustes ning mõtles neist lähtudes. Jõudmine arusaamale vabadusest oli motiiv, mis temast filosoofi tegi. Kuid mõtlejaks, keda meilgi veel kuulda võtta tasub, ei saanud ta üksnes oma tahte läbi. Mitte tema jutt absoluutsest minast kui pasunahüüd, vaid selles kuulutatud mõte oli see, mis muutis revolutsiooni teooriaks. See mõte peab ja on suuteline kõnelema enda eest.

Kui vormelis minast, mis sätestab enese, kuulda ainult paa-tost, siis Fichte algupärane äratundmine moondu. Kui aga pidada silmas tema äratundmist, siis minetab vormel paatose ja omandab pigem kimbatuse tunnused. Fichte vormel ei viita mingile päevselgele asjaolule, millele tarvitseb ainult osutada, et jõuda kindla-le pinnale. See vormel tuleneb kaalutlemisest, et kui me tahame mõista seda, mida me kõik silmame, kui me eneste kohta mida-gi teame ja sõnakesega “mina” endale teada anname, siis ei jää muud teed kui oletada põhja, mis jääb meie pilgu alt välja.

Jutt ennast sätestavast minast on negatiivpilt refleksioonimu-delist, mille puudused oli Fichte ära tundnud.⁹ Refleksiooniteoo-ria lähtus mina-subjektist ja pidi seega eeldama selle olemasolu. Aga selgus, et intentsioonikiire tagasipööramisega enese peale eneseteadvust mõista ei õnnestu. Seega tundus mõttekas asenda-da refleksiooniteooria eeldus selle vastandiga. Siit kerkib mõte,

---

⁸[FGA I,2, lk 260 jj] FSW I, lk 98.

⁹Fichte probleemi ühisjooneks kaalutlustega, millest lähtub Wolf-gang Cramer, on viis, kuidas kriitikalt teooriale teadmisest kui suhtest minnakse üle teooriale teadmisest kui produktsioonist. Vt Cramer 1960: 56, 60, Cramer 1954: 59 A.

et eneseteadvusele ei saagi eelneda mingit mina-subjekti, vaid subjekt tekib samaaegselt kogu teadvusega mina = mina. Kogu eneseteadvust ei ole võimalik tuletada subjekti-momendist. Seega ei tekigi eneseteadvus ühestki oma momendist, vaid samaaegselt nende kõikidega justkui silmapilkselt, ἐξαιφνης, nagu juba Platon oli kõrgeima tunnetuse kohta õpetanud.

Mina enese-sätestamisest kõneldes peab Fichte silmas seda vahendamast, milles tervik-mina üksiti tekib. “Alles läbi selle akti ja üksnes selle läbi, läbi toimimise toimimisele enesele, milles määratletud toimimisele üldse mingit toimimist ei eelne — ainult läbi selle saab mina a l g u p ä r a s e l t enesele olevaks.”¹⁰ Vastuväide, nagu peaks sätestamisele eelnema mingi sätestaja, on seega alusetu. Mina ongi sätestamine, ongi selline toimimine, mille läbi tekib tema enesele-olemine, nii et mina-subjekt aimub enesele kui mina-objekt.

Mina sätestamine on sätestamine *tingimata* — *lihtsalt kui sel-line*. See tähendab, et mina ei tulene millestki juba varem sätestatust või seoses millegi seesugusega. “Mina sätestab enese *tingimata*, s.o ilma igasuguse vahendusest.”¹¹ Muusugune sätestamine võib põhjustada vaid teadmiskäitumise saamise eneseteadvlikuks, viies niimoodi samale tulemusele mis refleksioon. Sel viisil jääks mina arusaamatuks. Seetõttu tuleb mina mõista sellise sätestamise erilise liigina. Fichte jutt “sätestamisest”, mida ta kunagi ei defineeri, on kohane ühekorraga kahe asja formuleerimiseks: et miski tekib tingimata, ilma mingi eelneva olemasoluta, ja et tekkides suhestub see teadmisele. See, mis tingimata sätestab *enese*, saab enesele-olevaks ilma kaugema põhjatagi.

Siit ilmneb, et teesis mina absoluutsest sätestamisest võib näha midagi enam kui jultunud pretensioonikust, mis võtaks ju mõtlemiselt juba eos selle tõsiduse ja tõepääduse krediidi. See tees on loetav kui arusaadav katse seletada midagi, mille eksistents ei saa keegi kahelda — eneseteadvuse tegelikkust. Isegi oma hilisfilosoofias, mis hülgab varasema kõrgpateetika, ei leid-

¹⁰[FGA I,4, lk 213] FSW I, lk 459.

¹¹[FGA IV,2, lk 31] NI. lk 357.

nud Fichte kunagi põhjust kahelda nende kaalutluste õigustatuses, mis olid viinud varasema teadusõpetuseni.

Sellegipoolest revideeris ta oma teooriat põhjalikult. Selle põhjusi ei tuleks otsida välistest motiividest, vaid teooria enda sisemistest puudustest. Me leiame need, uurides tähelepanelikult malt sellise mina struktuuri, mis on “enese-sätestamine”.

Esiteks on märgatav vormiline erinevus mina “sätestamise” teooria ja mina refleksiooniteooria vahel: ka sätestamine kui akt sisaldab relatsiooni — produktsiooni ja selle produkti vahel. Aga kui refleksiooni puhul on *relatum*’id oma sisult võrdväärsed, siis “sätestamise” puhul on vastupidi. Mina kui subjekt on mina kui objektiga identne. Refleksiooniteoorial pole tarvis omistada neile muud erinevat tähendust peale nende erineva koha teadmisrelatsioonis. Muidugi ei selgita see, kuidas selline relatsioon tekkida saab. Seda eeldatakse juba mõlemas *relatum*’is. Sätestamise juhtumus on asi hoopis teisiti. Produktsiooni võetakse siin kui reaalselt tegevusakti ning produkti kui teadmist selle kohta. Väidetakse küll, et mõlemad teostuvad üheaegselt. Aktiivsust pole ilma, et sellega samaaegselt tekiks selle produkt. Aktiivsus ei suutu produkti mitte nagu tõuge enda põhjustatud liikumisse, vaid nagu elektrivool oma magnetvälja. Sellegipoolest tuleb seda ikkagi oma produktist eristada. Ja produktiks on nüüd ainult teadmine, samas kui aktiivsus on mõistetav teadmise põhjana ainult juhul, kui see põhi haaratakse ka teadmisse ja aktiivsus sätestatakse “enesele”.

Selles seisneb üks Fichte hilisema muutumise eeldusi. Nimelt see, et eneseteadvuses teadmine ja teadmispõhi üleüldse teineteisest erinevad, on tingimus nende radikaalseks lahutamiseks — nii et teadmispõhi minas enam teatav ei ole. Fichte astus selle sammu alles pärast mitut vahepealset kaalutlust. 1794. aasta õpetus ei tee mina mõiste *relatum*’ite erinevusest veel mingeid järeldusi. See annab mõista, justkui “mina” oleks kõikjal, kus toimimisimpulss pöördub enesele tagasi, olles niiviisi “toime enesele”. Sel juhul mõistetakse eneseteadvuse teadmist kui tagasipöördunud akti põrkamist oma pärisomasele aktuoossusele. On näha, et refleksiooniteooria elemendid hiilivad Fichte vastuettepanekusse tagasi. Refleksiivset relatsiooni ei võeta sätestamise produktina, nagu sätes-

tamise mõiste päriselt nõuaks. Pigem paistab see hoopis sätestamise sooritusest. Vastuettepanekut refleksiooniteooriale järgitakse seega niivõrd, et toimijat ei käsitata juba teadjana. Teadmine peaks alles produktsioonist tekkima. Aga siin pole veel näha, kuidas produktsiooni kokkupuude enesega saaks teadmise arusaadavaks teha. Kuid just see oleks vajalik, kui tahta mõista mina iseolemist sellisest produktsioonist lähtudes.

Fichtel on küll kaalukaid põhjusi pidada igasugust toimimist, mis viib teadvuseni “minast”, säärase teadvuse reaalseks objektiks. Need ilmnevad eneseteadvuse saavutamise kogemuses. Selle saavutamist saab meilt nõuda. See aga tähendab, et me peame end tingimata ning seega alati selleks võimelisteks. Kuivõrd me eneseteadvuse tegelikult saavutame, siis me ka teame, et saame selle omistada ainult enestele. Keegi teine ei saa kunagi meie eest mingisuguseski mõttes öelda “mina”. Minateadvus on teoteadvus. Vormel mina enesesätestamisest võtab seda asjaolu arvesse nii täielikult kui võimalik. Kui see, mida me tänu oma teole teadvustame, polekski teo tegelikkus — siis kuidas saaks säärast teadvust nimetada eneseteadvuseks?

Nende argumentide veenmisjõud on suur, ent siiski kõigest näiline. Teadvus, mille saavutamisele saab üles kutsuda, ei saa tegelikult sellise üleskutse läbi. Ta peab oma täies struktuuris juba varjatult või potentsiaalselt olemas olema. Kelleni see üleskutse vastasel korral jõuaks? See, mis juba olemas on, peab muidugi võimaldama säärast aktiivset omastamist, mida üleskutse tahab kaasa tuua. Võib olla ka nii, et see aktiivsus sisaldub juba kututavas eneses. See võib sobida omastamise teokarakterit seletuseks. Kuid ka sel juhul jääb aktiivne omastamine tolle teise aktiivsusega võimaldatud järelduseks. Mina isedus eelneb igasugusele omastamisele. — Kui iseolemise kogemuses mingi aktiivsus sisaldubki, siis see ei tähenda veel, et minasus ja aktiivsus oleksid identsed. Samamoodi olid lood refleksiooni puhul. Selle võimalikkus küll põhineb minal, kuid ei seleta seda.

Väitele, et iseolemine on tegu, lisab kaalu veel üks argument. Iseolemise aktiivsus paistis eespool mainitud argumendis selle ühe olulisema võimalikkusena. Nõnda aga ei saaks rääkida juhul, kui selgub, et igasugune iseolemine sisaldab nõudmist teo

ja aktiivse eneseomastuse järele. Kui iseolemine allub olemuselt mingile nõudmisele, siis selle suhe teoga on oma põhjalt algupärane ja midagi enamat kui pelk võimalikkus. Et see nii on — see oli Fichte tuntud veendumus. Kuid tema eneseteadvusteoorias ei olnud see veel leidnud hästi määratletud kohta.

III. MINA SÄTESTAB ENESE KUI ENESE SÄTESTAJA

Oleme näinud, et Fichte varasem õpetus mina enesesätestamisest väldib refleksiooniteooria tsirkulaarsust. See ei võta eelduseks tervik-mina, mida seletada ühe selle momendi kaudu. Aga see reedab mina teadmist enese kohta, ilma selle juurde tagasi viimata. See viga ei jäänud Fichte eest kauaks varju. Ta korrigeeris selle, laiendades oma teadusõpetuse esimest põhivormelit. Alates 1797. aastast kõlas see nii: mina sätestab enese tingimata *kui* enese sätestaja.¹²

See, kes esimese vormeli raskusi teab, näeb kohe, et uus lisandus asetab rõhu sellele, et aktiivse sätestamise resultaadiks on nüüd mingi teadmine. “Kui” tähistab siin sama mis kreeka “*ἡ*”, representatsioonipartiklit. Iga tähendamine tähendab midagi määratletud viisil; igasugune väljendatud teadmine teab midagi millegi määratletu kohta, niisiis teades seda “kui” seda. Rõhutades, et ainult see uus tervikvormel tabab mina olemust, ütleb Fichte, et mina olemus on mõistetav ainult kui teadmisviis. “Kaemus, millest siin juttu, on *e n e s e s ä t e s t a m i n e* sätestava *n a* [---] ja ei mingil juhul pelk *s ä t e s t a m i n e*.”¹³ Enesemääramine omal jõul on üldine loodusnähtus. Elulgi on enesesse tagasi minev aktiivsus.¹⁴ Aga ei loodus ega elu ole “mina”. Seega sõltub looduse ja vabaduse vaheline spetsiifiline erinevus sellest ühest omadusest, et mina enesesätestamine sätestab ennast “kui” sätestaja ning on seega teadmine enese kohta.

Fichte põhjendab oma vormeli avardamise vajadust sellesama argumentiga, mida ta oli kasutanud refleksiooniteooria ringi

¹²[FGA I,4, lk 276] FSW I, lk 528.

¹³[FGA I,4, lk 276] Sealsamas.

¹⁴[FGA I,2, lk 406] FSW I, lk 274.

vastu: kui mina ei oleks enesele, peaks ta olema millelegi teisele. Sel juhul oleks hoopis too teine tõeliselt mina. Kunagi ei leiduks mingisugust mina teadvat enesemääramist.

Selline konsekvents on veenev ja põhivormeli avardamine oli möödapääsmatu. Kuid see viib uue probleemini: representatsioonipartikkel “kui” tähistab kolmekohalist relatsiooni: miski (1) kujutab midagi ette (2) kui midagi (3). Tuleb küsida, kuidas need ennast sätestava mina kolm momenti platseeruvad.

Juba vana vormel jättis seesugustele küsimustele ohtralt ruumi. Ent see ei sundinud neid veel peale. Järgnevas tasub alustada nende uute küsimuste esitamisest: vana vormeli järgi peab mina sätestama enese. Oletagem, et juba tuttavat raskust ei ole ja et mina produktsiooni resultaati kehtib seega teadmisenä. Millist liiki teadmine see siis oleks? Kas see oleks produtseerija kaemuslik kohalolu või mingi mõte produtseerivast minasusest? Teine juhtum oleks ilmselt välistatud. Sest pelk mõte minast ei sisaldaks seda, mis on olemas igal eneseteadvusel — tõsikindlust omaenese eksistentsis. Kui mina sätestaks enese kõigest kui enese mõiste, oleks ta olemuselt võimetu omama tõsikindlust oma olemasolus. Iga mina teostuks mõttena minasusest üleüldiselt, hoomamata ühtegi tegelikku mina, iseenda omast rääkimata. Friedrich Jacobi oli väljendanud kahtlust, et Fichte mina on viirastus.¹⁵ Mõte mina-produkti pelgast mõiste-karakterist muudaks mina justkui absoluutseks viirastuseks. Seega oleks eelistatav pidada mina sätestamist pigem mina-kaemuseks. Kuid ka siin on omad raskused. Kaemused ilma mõisteteta on pimedad. Käesolev juhtum tõendab, kui üldine rakendus sellel Kanti lausel on. Kui me võtame mina teadmist kõigest kui vaadet enesele, siis me lukustame selle Auerbachi keldrisse. Kuidas peaks too mina iganes aru saama, et teadvustab ennast, kui tal puudub arusaamine oma iseolemisest — ja seega enese mõistest? Refleksiooniteooria tsirkulaarsuse teine variant on see, mis keelab mina tõlgendamise pelgalt enese kaemusena.

Kui leiduks ainult need kaks võimalust: et mina sätestab enese kas mõistena või kaemusena, nii et nende vahel tuleb valida —

---

¹⁵Jacobi Fichte: Lindau 1912: 189.

siis otsustataks väiksema paradoksi kasuks ja võetaks mina kui sellist mina-kaemusena. Aga sellest vajadusest vabastab meid laiendatud vormel “Mina sätestab enese tingimata kui enese sätestaja”. Sest siit järeldeb, et mina omab teadmist sellest, mis ta on. Talle on see sätestus teada. Seega teab ta enesest seda, et ta on sätestaja. Ja just seda, mida ta siin teab, ta sätestabki. Niisiis tuleb oletada, et minale kuulub niihästi mõistelisuse kui ka kaemuslikkuse iseloomuga moment. Tänu esimesele on tal teadmine endast oma *olemuse* järgi, tänu teisele suudab ta teada, et on sätestajana *tegelik*. Seega on eneseteadvus ühtaegu kaemus ja mõiste. “See on sellise süsteemi eriomadus isegi Kanti omaga võrreldes.”¹⁶

Fichte esimene vormel põhines äratundmisel, et eneseteadvust ei saa tuletada selle ühest momendist. Sätestamise produkt peab tekkima produktsiooni sooritamiseiga samaaegselt. Laiendatud vormel rõhutab eriliselt, kui vahetu too “samaaegselt” on. See väidab, et ei saaks olla mina teadmist enese kohta, kui mina-kaemus ja mina-mõiste pole teineteisega lahutamatuult seotud. Need on “võrdalgupärased”.¹⁷ Öeldes, et mina on “subjekt = objekt”,¹⁸ tahab Fichte rõhutada mina eneseühtsuse tugevat vahendamist.

Näib, justkui Fichtel oleks nüüd õnnestunud muuta oma vastutepanek teooriale minast kui refleksioonist niihästi täielikuks kui ka kõigutamatuks. Mina-aktiivsuse tulemuseks on eneses sisalduv teadmine, mitte kõigest enese otsa pörkamine. Kuid Fichte probleemiteadlikkuse edenemine, mis oli viinud uue vormelini, pani teda oma teooriat veel kord revideerima. Teine revisjon läheb esimesest sügavamale. Selle hädavajalikkust seletavad kaks argumenti:

---

¹⁶[FGA IV,2, lk 38] NI. lk 365.

¹⁷[FGA I,3, lk 253] FSW II, lk 442 jm. Selle termini tõi nüüdisaja mõtlemisse Husserl. Tema, nagu ka Heideggeri puhul on sellel poleemiline aktsent idealismi deduktiivsete taotluste vastu. Seda märkimisväärses on, et esimesena kasutas seda Fichte ja hoopis mina struktuuri selgitamiseks.

¹⁸Sellel kujul esmakordselt [FGA I,3, lk 255, 259] FSW II, lk 444, 448.

a) Sätestava mina produktsioonijõud peab saavutama uue vormeli järgi rohkem kui vana järgi. See peab ühe hetkega tekitama mina eneseomamise koos teadmisega enese kohta. Kuidas see selleks võimeline on, pole arusaadav, kuna igasugune teadmine seisneb juba topelduses, millele tuleb leida seletus. Ent nüüd peaks ju mina sätestama enese “kui” enese. Kui mina ongi see produktsioonijõud, peab ta suutma ka näha, kuidas temast enesetunnetuse topeldus tekib. Seega tõuseb Fichte enda mõtiskluste kontekstis üllatav ja otsustav küsimus sellest, kas mina on lõppkokkuvõttes üldsegi määratletav jutuga “enese sätestamisest”.

b) Seda, mis tuli just nähtavale teadmise külje pealt, saab sama hästi näidata produktsiooni külje pealt. Selle produktiks on teadmine kui aktiivsuse kaemuse ja aktiivsuse mõiste ühtsus. Kui aga teadmine on täielikult määratletud mõlema momendiga ja kui need on produktsiooni produktiks, siis kas produktis peaks olema teada ka produktsioon? Vormel mina enesesätestamisest nõuab, et see nii tõepoolest oleks. Aga kui vormel on arendatud oma teise variandini, selgub, et ka see ise tuleb võtta arutluse alla.

Nõnda kujunebki mõte, mis mõtleb aktiivsele minale juba ette aktiivse põhja, mis seletab selle momentide võrdalgpärast ühtsust, kuid ise minas esinema ei hakka. “Minaks” ei saa nimetada mitte seda põhja, vaid selle resultaati. Sest “mina” tähendab enesele-olemist. Ent mina ühtsuse tingimus ei ole talle teemaks, vaid kõigest algupäraks. Selline mõte vastaks mõlemale argumendile, mis viivad mina-produkti ja mina-aktiivsuse eristuseni, mida Fichte polnud seni veel ette näinud. Sel mõttel oleks veel üks eelis: niimoodi mõistetud minas saaks kehtida mõistekomendi ja kaemus-momendi vaheline ekvivalents. Nimelt kui mina-objekt on algupärane produtseeriv aktiivsus ise, siis teadvas minas kuuluks prioriteet kaemusele. Sest produktsioonijõud oleks antud just selles. Mõiste tooks üksnes kaasa sellise jõu teatavuse sellisena. Sellise mina puhul, milles mina-mõiste ja mina-kaemus on üheainsa aktiivsuse *võrdväärse*d representatsioonid, on kaemuslikku aktiivsust ennast võimalik määratleda mõiste-karakteril läbi mitte ainult mõttena, vaid ka selle aktiivsuse laadis. Selline võimalikkus pakub aga soodsaid väljavaateid praktilise filosoofia põhjendamiseks. Sest kõlbeline teadvus on kogemus mõttest, mil-

lest teatav tegevuslaad tuleneb ning mis seega on midagi hoopis muud kui selle tegevuslaadi tunnetamine.

IV. MINA ON JÕUD, MILLE SISSE ON ASETATUD SILM

Nõnda asendas Fichte 1801. aasta teadusõpetuses oma algse vormeli täiesti uuega. Nüüdsest on eneseteadvus “aktiivsus, mille sisse on asetatud silm”. See vormel kasutab metafoori, kõneldes mina “silmast”. See ei tähenda, nagu Fichte oleks taandunud spekulatiivsesse poeesiasse. Ta lihtsalt püüab edasi anda üht sügavat äratundmist, mis pole formuleeritav rahva või filosoofide seas seni kuju saanud keeles.

Fichte esimene vormel oli vastukäik teooriale minast kui refleksioonist. Uus, kolmas vormel on samuti mõistetav kui vastukäik, aga seekord Fichte enda filosoofilise mineviku vastu. See räägib otsesõnu vastu tõlgendusele, mille Fichte põhiline mõte leidis tema varajastes õpetustes. Tuleb vaid märgata, et kui esimese vormeli järgi oli mina teadmise enesest “sätestanud” [*gesetzt*], siis nüüd on see “sisse asetatud” [*eingesetzt*]. Aktiivi koha on üle võtnud passiiv. See näitab, et aktiivsusele, mis on saanud silma läbi nägevaks, tuleb eeldada veel üht aktiivsust, tänu millele on sellest saanud nägev aktiivsus. Sellega pole aga vastandust varasemale õpetusele veel täielikult kirjeldatud. Passiivi kasutamisest tuleneks esialgu ainult see, et silma aktiivsus “on saanud” sisse asetatud. Sellegipoolest, alates 1801. aastast moodustab Fichte passiivi stereotüüpiliselt *olema*’ga [*sein*], mitte *saama*’ga [*werden*]: silm *on* aktiivsusse sisse asetatud. See nüanss teritab tema uue vormeli mõtet. See rõhutab, et vastavat aktiivsust leidub alati ainult koos silmaga: kui silm *on saanud* sisse asetatud, siis aktiivsus eelneb juba silma omamisele. Kui silm *on* sisse asetatud, siis on aktiivsus ja silm üheskoos üks olevus. Silm ei suhestu teoga mitte nagu kaunistus kehaga, vaid nagu süda eluga. Niiviisi jääb Fichte ustavaks motiividele, millel põhines juba tema äratundmise esimene kuju, kuid mis tulid eriti esile teises vormelis: mina momendid ei ole üksteisest lahutatavad. Hoolimata kõikidest vahendustest minas, eeldatakse tema momentide ühtsust;

seega peab teooria hoolitsema ka selle eest, et see ühtsus teooria definitsioonides ja tuletustes laiali ei laguneks.

Hilisemas teadusõpetuses saab momentide ühtsus minas aluseks protsessile, mida Fichte oli juba varem kirjeldanud “vastastoimena”. Ühest küljest on silm põhjaks teadmisele teo kohta, mida haaratakse ja tõlgendatakse. Sellisena on see tunnetuse põhi. Teisest küljest on silm teosse enesesse sisse kasvanud. Aga mitte nagu takistus, mis on sisse asetatud justkui plomm hambasse või okas ihusse. Sel juhul hoiaks teo nägemine tegu tagasi. Tõeliselt on see hoopis selgeltnägev tegu, mis on silmaga positiivselt määratletud: silm juhib tegu mõiste läbi. Niimoodi on mina põhjaks kõlbelsele tegutsemisele. Seetõttu saab vormelit silmaaktiivsusest sõnastada ka nii: “Jõud, mille sisse on asetatud silm, mis on sellest lahutamatu; silma jõud: mina ja vaimsuse karakter.”¹⁹

Silmaaktiivsuse vormelit on siiani esitatud kui vastuettepanekut esimesele vormelile. Tegelikult töötatigi see välja tolle puuduste kõrvaldamiseks. Aga need puudused tulid ilmsiks alles siis, kui oli välja töötatud teine vormel, mis oli omakorda kõrvaldanud esimese vormeli teatavad nõrkused. Võidud, mille andis teine vormel, pidid säilima ka kolmandas. Nüüd on tähtis tähele panna, kas ja millisel määral see nii ka läks.

Esimene vormel 1794. aastast oli kaheosaline. See kirjeldas üht aktiivsust ja selle produkti. Ka kolmas vormel nimetab ainult kahte liiget: aktiivsust ja silma. Need aga formuleeritakse nii, et neist järeldub vahetult teise vormeli suurem rikkus. Representatsiooni “kui”, see 1797. aasta vormeli erijoon, on nendest kergesti tuletatav. Tarvitseb ainult määratleda fraasi “sisse asetatud olema” tähendus natuke täpsemalt. Võidakse arvata, et see silm on asetatud teo sisse nii, nagu elevandiluust silm skulptuuri marmorpähe. Sel juhul kulgeks silma pilk teo juurest kaugusse. Fichte aga tahab öelda, et silm on asetatud teo sisse niimoodi, et pilk on

---

¹⁹[FGA II,13, lk 318] FSW XI, lk 18. Silmavormeliga kirjatakse 1801. aasta teadusõpetuses [FGA II,6, lk 150, 167] (FSW II, lk 19, 37) esinevad mõnevõrra teistsuguses kontekstis. Erinevus vastab teisenemisele teadusõpetuse süsteemis, mille saab käesolevas kontekstis aga kõrvale jätta.

suunatud teole enesele. “Sisse asetatud” tähendab siin ühtlasi “sissemusse vajunud”. Nii saavad tegu ja silm omaenda maailmaks. Aktiivsus valgustub tänu pilgule. Valgus ei murra sellesse väljastpoolt ega kiirgu sellest välja. Silmaaktiivsus on läbitungimatu piiridega valgusmaailm. Seetõttu nurjub iga ruumiline mudel koos keelega, mis on välja kujunenud ruumi maailmas.

Ainult niimoodi silmaaktiivsusest mõeldes saab see mõtteks minast ja selle enesele-olemisest. Sel juhul aga selgub, et silm, mis silmab aktiivsust, peab ühtlasi nägema ennast. Sest see aktiivsus on olemuselt silmaaktiivsus; seda saab seega näha ainult samaaegselt silmaga. Mõte pilgust, mis haarab ennast, veetles Fichte lakkamatult 1801. aastast alates läbi tema elu viimase kolmeteistkümneme aasta. Ta arvas, et suudab seda haarata üha selgemalt kui filosoofia peaprobleemi ning arendada välja selle kaugemale ulatuvad konsekventsid. Tõendiks selle kohta võiks olla järgmine seni avaldamata koht käsikirjas, mis on tõenäoliselt kirja pandud 1812. aasta suvel.²⁰ “18. augustil. Pühade aegu ilmus mulle unenäos väga kirkalt üks ülesanne. Nägemine on ennast nägev silm, [---] ennast *nägev silm* = refleks *ühest elust*, iseene silmutatust, mis jääb iseenesesse ja oma faktilisusse.” Mina enesekohasus on enesele ilmse teadmise enesele-olemine, aga ühtlasi ka fakt, mis seletab enesega kõike peale oma olemasolu. Selles olemasolus ta säilitab end, suutmata sinna oma valgusega tungida. Kui silm peaks enese ära tundma, suutma tegelikult “enesele” olla, peab selle pilk olema sama liiki mis “sätestamine” teise vormeli järgi: silm peab silmama silmaaktiivsust *kui* niisugust. Seega peaks tema pilgus saama eristada kaemuse-momenti ja mõiste-momenti. See pilk on (a) aktiivsus, kuivõrd (b) seda kogetakse kaemuslikult kohalolevana ja seega tegelikuna. Lisaks on see (c) mõtteline aktiivsus (d) tema mõiste määratletuses. Võib vaielda, kas see viimane eristus on tarvilik või kas sellest kolme momendi spetsifitseerimiseks piisab. Fichte loeb alati üles need neli momenti.

---

²⁰[FGA II,16, lk 209] Fichte Berliini paberite kapsel IV, 7. Olen väga tänulik hr dr Hans Jacobile Baieri Teaduste Akadeemiast mitmesuguse abi eest. Tekstis nurksulgudesse asetatud sõnade dešifreerimises pole veel piisavat selgust.

Alles pärast selle vormeli laiendatud tõlgendust on võimalik mõelda vastastikusest määratlemisest minas, nii et see on algupäraselt niihästi teoreetiline kui ka praktiline eneseteadvus.

Niisiis on aktiivsuse silm ühtaegu nii kaemus kui ka mõiste. Ainult siis saab silm olla üleni teo enda sees ja selle teadev enesekohasus — olla mõistetav kui eneseteadvus. Kombineerituna sätestamise *kui* sätestamise nelja momendiga paistab Fichte kolmas vormel nüüd veatu.

Ent just nimelt selles kombinatsioonis peitub uus probleem. Jutt pilgust, mis silmab ennast ja on juba seesama silmamine, säilitab tõepoolest mina momentide algupärase ühtsuse. Uus vormel rõhutab mina enesekohasust ja nagu ka esimene vormel esitab seda mina kõige olemuslikuma tunnusena. Aga kas ta on suuteline seda enesekohasust ka seletama? Ta peaks seda tegema nende nelja elemendi abil, mida sisaldab teadlikkus pilgust *kui* pilgust. Need momendid on kindlasti tarvilikud. Aga kas need on teadvuse enesekohasuse seletamiseks ka piisavad? Nii see ei paista sugugi olevat. Mõiste, mis mingit antust määratleb, võib loomulikult tähistada otsesõnu seda, mis on antud kaemuslikult. Selle tulemuseks ei ole aga kuidagi kaemuse *enesekohasus*. Pigem siis mõiste eeldab oma subjekti, mis mõistet mõtleb ja kaemust mõiste abil haarab. Mõiste põhjal ei saa selline subjekt kunagi olla kaemuses *eneses* antu. On ka ilmne, et mõistet ei saa määratleda sellele omistatava kaemuse kaudu enesekohaselt. See on triviaalne. Antuse ja “kui”-teadvuse vahelise erinevuse tekkimine oli kõigest eelduseks enesekohasusele minas ja sugugi mitte juba mina enese definitsiooniks. Selle erinevuse kaudu, kuid mitte selle suvalise juhtumina eneseteadvus eksisteeribki.

Nüüd võidakse arvata, et piisab, kui lugeda silma iseenesesse minev pilk heaks näiteks juhtumist, kus kaemuse ja mõiste vahetuse saab enesesuhteks. Kuid sellest ei piisa. Tuleb ka näidata, kuidas silmaaktiivsuse enesesuhe antud juhul kaemuses ja mõistes teostub. Mitte ainult sisu, vaid ka suhe ise peab andma tõendust enesekohasuse erilisusest. Kui oleks teisiti, jääksid vahendid, millega silmaaktiivsus enese kohta teab, täitsa suvaliseks, need ei kuuluks sugugi talle ega tema suletud struktuuri. See viiks olukorrani, mida Fichte soovib iga hinna eest vältida: mina ei oleks

enesele, vaid ainult kõrgemale minale. Aga sel juhul poleks eneseteadvus üldse võimalik. Fichte arvates võtaks sellist vajadust arvesse see, kui neljale momendile lisataks veel viies: (e) kaemuse ja mõiste vaheline vahetu vastassuhe. Kui tunnetaja hoomab mingit suvalist asjaolu, siis on see tema kaemus, mida ta selgitab mõistega, või on see tema mõiste, mille ta täidab kaemusega. Kunagi ei ole mõiste suhestatud kaemusega iseenesest ega ümberpöörduvalt. Kuid eneseteadvuse puhul kehtib see: mõte on alati juba tegelikkus ja haarab ennast sellisena; tegelikkusekaemus on vahetult hoomav tunnetus. See otsustav erilisus kvalifitseerib mina kaemust ja mõistet neis enestes. Aga kuna kaemus ja mõiste toodi sisse kui eneseteadvuse eraldi karakterid, tuleb neile eriomast minasuse karakterit lugeda eriliseks momendiks. Nõnda mõistetaksegi eneseteadvust nüüdsest kui viie liikme sünteesi.²¹

See mõte töötab ka *via negationis*'ena, määratlemisena vastandi välistamise kaudu: mõiste ja kaemus peavad olema suhtes, mis on harilikule vastupidine. Sel viisil tulebki mõista mina olemust. Tegelikult viitab see ka minaolemuse äravahetamatule eriomasusele. Aga kas minaolemus leiab määratlemist nii, et tema sisemine konstitutsioon muutub arusaadavaks?

Sellele küsimusele tuleb vastata eitavalt. Minaolemuse mõistmiseks peab olema võimalik rekonstrueerida terviku koosseis, lähtudes selle ühest momendist. Näiteks tuleks suuta näha, kuidas mõistet teadvustades kujundab “mina” välja teadmise enese kohta. See aga on võimatu. Oletatagu, et mingi mõiste on teada. Samuti on teada, et see mõiste määratleb mingi kaemuse, ning see kaemus on samuti antud. Sel juhul oleks teadmine, mille käsituses on mõiste, ikkagi võimetu kindlaks tegema, et haarab kaemuse antuses just *ennast* — kui ta pole juba varem mingil muul viisil enesele teada. Kuna eneseteadvuse juhtumus on see välistatud, siis ei täitu ootus, nagu oleks mina mõistetav oma mõiste-

---

²¹Fichte nimetab seda viisikut ka “sünteesiliseks perioodiks” [FGA IV,2, lk 190] (Nl. lk 529). Seda kohtab esmalt 1798. aasta teadusõpetuses. Olulised kohad sünteesilise viisiku kohta on järgmised: [FGA II,6, lk 165; II,15, lk 151; II,8, lk 64, 388 jj; II,13, lk 71 jj] FSW II, lk 35; X, lk 48, 121, 296–297, 350 jj.

karakterist lähtuvalt. Siin annab endast tunda mina refleksiooni-teooria ring oma teises variandis hoopis teisel pinnal: kui mina juba enese kohta ei tea, ei saa ta kunagi jõuda teadmiseni enese kohta.

Fichte ei pööranud sellele etteheitele sama tähelepanu mis esimesele. Esimene etteheide oli näidanud, et teooria minast kui refleksioonist eeldab lubamatult tervik-mina olemasolu, enne kui on sooritatud refleksiooniakt, tänu millele see mina peaks tekkima. Selle etteheite vastu on Fichte oma teooria kaitsnud. Kuid teine etteheide ei orienteeru sellele, et igasuguses mina kohta käivas jutus on enesekohasus juba kohal. Pigem näitab see, et mina peab igas enesekohasuses suutma ära tunda enese kui mina. Paistab, et säärane tunnetus saab ikkagi olla ainult taasäratundmine. See tekitab alati ringi. Ja on igati võimalik, et seda tsirkulaarsust saab ette heita ka nendele teooriatele, milles refleksiooniteooria muud puudused on parandatud.

Oma teise vormeliga oli Fichte juba asunud tee, ilma milleta selle ringi lõksudest kõrvale põigata ei saa. Aga tema tähelepanu polnud sugugi veel suunatud neile. Seda kõitis hoopis ülesanne mõista mina, eeldamata mingit teist, kõrgemat subjekti. Nii see ka jäi. Kusagilt tema töödest ei leia me kaalutlusi, mille eesmärk oleks teise etteheite täielik kordaajamine. See märgib piiri Fichte panuses eneseteadvuse teooriasse.

Kuid Fichte vahenditega saab formuleerida probleemile lahenduse. See avab ka huvitavaid teoreetilisi väljavaateid. Alguks selleks on juba tehtud: nimelt tuli ilmsiks, et mina-mõiste ja mina-kaemuse vastassuhe tuleb omistada eneseteadvusele vahetult. Kui hakata seda suhet üles ehitama ühest selle liikmest, ei jõuta kunagi selle refleksiiivsuse, eneseteadvuse enesele-olemine jääb tabamata. Siit on kerge järeldada, et kaemuse ja mõiste relatsioonil on mingi eriomane teadmiskarakter. Tõepoolest, nende relatsioon paistab tõesti olevat see, tänu millele eneseteadvus on üldse teadmine. Kui ta seda ei oleks, kuidas siis veel mina teadvat tuuma nimetada — kuidas siis veel oleks eneseteadvus üldse mõistetav teadmisenä ja veel vahetu teadmisenä? Siis tuleks öelda, et meie teadmine enese kohta on tuletuslik, nii et mina ei olegi enesele antud, vaid omab kõigest teadmist enese kohta. Selline tee on loogi-

liselt võimalik, kuid läheks ilmsesse vastuollu mina fenomeniga, mis on igasuguse tuletatud teadmise vahetu ja tõsikindel eeldus.

Tõsi, ilma subjektita teadmisseisundi oletamine on paradoksaalne. Näib selge, et teadmisest saab kõnelda ainult siis, kui saame osutada kellelegi, kellel see teadmine on. Aga kui subjekti mina on juba ise teadmine, ei saa see arvatavalt evidentne lause kehtida ilma piiranguteta. Nimelt, kui igal teadmisel oleks tegelikult subjekt, ei saaks see subjekt ise olla teadmine. Vastasel juhul tuleks ka sellele subjektile eeldada subjekti ning avada lõputu regress, mida Fichte nii väga pelgas. Mina idee vajuks põhjatusse. Sellele on eelistatav subjektita teadmise paradoks. Tõsiselt võttes pole üllatav, et kui jõutakse kogu teadmise kesksesse orientatsioonipunkti, võib-olla isegi selle põhja, siis ei leita enam eest tuttavaid struktuure, millega adekvaatselt kirjeldada üksikute asjaolude või tuletatud äratundmiste tunnetamisakti. Kes taotleb mina filosoofilist teooriat, peab kaaluma võimalust, et printsiipideni tagasi minnes tuleb maailmakohastest tõlgendusvormidest loobuda. Kui ta seda mõtet mõttetuks peab, siis ei jõua ta kunagi “mina” fenomenini ega lahenda selle esitatavaid probleeme. Nende asemel peab ta orienteeruma oma eelarvamuste järgi.

See poleks muidugi mingi väljavabandus ühelegi väitele, mis omistab minale teadmise sellises paradoksaalses mõttes — isegi mitte Fichte puhul. Sellisele teadmisviisile tuleb anda mingi määratletud koht. Fichtel on selleks mõiste ja kaemuse vahetu vastasuhe aktiivsuses, mis olemuselt enesest teab. Selle teadmise kirjeldamiseks on tal kolm sõna: ta nimetab seda teadmise *kui*’ks, *ise*’ks ja *läbi*’ks. Mina vahetu teadmine teeb niisiis esmalt võimalikuks mõistele omase “kui”. Sest tänu sellele on kaemus ja mõiste teineteisega relatsioonis *minas*, niisiis mitte ainult suhtes minaga.²² Seda relatsiooni saab ka kirjeldada kui minasuse *ise*’t. Sest tänu sellele on mina enesesuhtes, mis on eneseküllane ega vaja mingit väljaspoolset seisupunkti.²³ Saab ka öelda, et sellises teadmises sõltuvad mina eksistentsikogemus (kaemus) ja *kui*-teadvus (mõiste) vastastikku teineteisest, nii et üks on teise läbi;

²²[FGA II,13, lk 77 jj] FSW X, lk 357.

²³[FGA II,8, lk 322 jj] FSW X, lk 259.

teadmine on aga “mõlema *l ä b i*, nende elav ühendus”.²⁴ Igal juhul on see teadmine Fichte jaoks “ühtsus, valgus” ja õigupoolest “kvalitatiivselt absoluutne, olles üksnes täidesaadetav, kuid samas ei kuidagi mõisteliselt haaratav”.²⁵ Niisuguste fraasidega kinnitab Fichte, et mina on “intellektuaalne kaemus”. Sellel teel oli tähtis koht juba esimeses teadusõpetuses. See äratas palju vastuseisu. Nüüd saavutas see suurema selguse: varem jäi ähmaseks, kas intellektuaalseks kaemuseks on ainult meie teadmine mina kohta või mina ise. Ühtaegu saab väita mõlemat ning nende vahel tuleb enesestmõistetavalt oletada ka faktilist seost. Kuid nüüd pole enam kahtlust, et see termin peab eelkõige silmas mina sisemist ülesehitust ja selle teadmisviisi.

Enne kui võtta kõne alla vastuväited Fichte positsioonile, tuleb möönda, et see on midagi palju enam kui meelevaldne tees, mis katab kinni lahendamata raskuse. See kerkis esile mitmeastmelise mõttekäigu tulemusena. Neist iga aste revideeris oma eelkäijat. Igaüks korrigeeris niihästi käibivaid ettekujutusi mina olemusest kui ka sügavamale minevaid, kuid ikka veel ebaadekvaatseid kontseptsioone. Samm-sammult toodi nähtavale eneseteadvuse eriomane, võrreldamatu ülesehitus. Kuid seletusega kaasneb muidugi ka teatav hämarus: kuigi mina-teadmise ülesehitus aimus üha aredamalt, osutus selle mõisteline haaramine järjest raskemaks. Teekond, millel üks pilt minast teise järel tuli kõrvale heita, saab lõpuks mina tunnetamise olemuslikuks osaks. Sest laused, millega Fichte lõpuks minast kõneleb, väljendavad kõigest paradoksaalset äratundmist, et mina ei ole mõistete abil konstrueeritav. See ei anna veel piisavat kriteeriumi kohaseks jutuks mina üle. Sest võib oletada, et see üksteist ületavate paradoksaalsete väljendite rida pole veel ammendunud. See võib olla isegi lõputu. Sel juhul teeb “mina” fenomen kõik määratlemiskatsed narriks. Siis tuleb endalt küsida, kas see ise sisaldab tähenduste lõpmatust või on lõpmatu üksnes tunnetussubjekti ja tunnetuse vaheline disproportsioon. Kuid Fichtel on veel üks kriteerium: eneseteadvus on nendes paradoksaalsetes väljendites kohaselt määratletud

²⁴[FGA II,15, lk 157] FSW X, lk 61.

²⁵[FGA II,8, lk 322] FSW X, lk 259.

siis, kui need võimaldavad tõlgendada tuletatud teadmiste süsteemi. Mina on tunnetuse subjekt. See peab sisaldama tingimusi, mis loovad kogu tunnetuse sisemise ühenduse. See, kes suudab selle ühenduse välja arendada, peab ütlema midagi tabavat ka mina kohta, isegi kui ta ei suuda vormistada oma juttu deduktsioonina või mingi ühemõttelise asjaolu kirjeldusena. Seega on teadusõpetuse süsteem ühtlasi katse õigustada enda aluspõhja.

Sellel põhjal oli Fichtel põhjust pidada oma teooriat ebaadekvaatseks. Mina ühtsus poleks võimalik, kui tema olemuse momendid poleks “sisimalt” ja lahutamatu üksteisega seostatud ja üksteise kaudu määratletud. Aga sellist mina seostatuse teooriat ei õnnestunud Fichtel kunagi ühemõtteliseks teha. Ka teadusõpetuse hilisemad esitused sisaldavad mitmeid ebamäärasusi. Plaan avaldada teadusõpetuse uus teooria, mis kuulutati välja juba 1801, tuli lükata järjest edasi, kuni see lõpuks ununes.

Peale puuduste, millest Fichte ise teadlik oli, tuleb märkida, et tema mina-õpetus kasutab liiga enesestmõistetavana terminoloogilisi eristusi, mis on Kanti filosoofiast lihtsalt ümber tõstetud. Nii on tunda puudust “kaemuse” ja “mõiste” tähenduse analüüsist, mis on ju 1796. aasta eneseteadvusvormeli põhivastandus. Ükskõik kas kasutada Hegelil, fenomenoloogias või loogilises analüüsis arendatud meetodeid, on igal juhul tarvis selgitust nende mõistete kasutustingimustest — sügavamat selgitust kui see, mida Fichtel pakkuda oli. See heidaks rohkem valgust struktuurile, mille avastamine ja väljaarendamine on Fichte jääv saavutus.

Fichte oli alati veendunud, et teadusõpetus tuleneb ühestain-sast äratundmisest. Tema õpetus, mis on sageli apodiktiline, käre ja karm, pidi inimeste seas maksma panema seisukoha, mille tema äratundmine oli võimalikuks teinud, ning näitama, et seda saab edukalt järgida filosoofilise teadmise süsteemi konstrueerimisel. Seejuures oli Fichte väga tähtis teha see alusmõte nii selgeks kui võimalik — just nii selgeks, nagu see oli talle enesele saanud. Talle näis, et kõik need, kes on seda korra haaranud, pühendavad kõik oma jõupingutused selle üle järelemõtlemisele — ja et see annab neile tõsikindluse tunnetatud vabaduse esmasuses ja väärtuses, mis ei löö enam kunagi kõikuma. Aga selline tõsikindlus ei too kaasa kindlustatud tunnetuse rahu. See äratav üksnes tugeva-

ma igatsuse jõuda selle põhjani teoorias, mis jääb alati täiustatavaks. Sest meile lähim, meie ise, mina-teadmine jääb meie diskursiivsele tunnetusele hämaraimaks. Fichte pani selle elukogemuse kirja ühes väikeses käsikirjas. Seda ei saa kahtlustada varjatud eneseupitamisest, nagu paljusid väljaütlemisi tema loengutes. See käsikiri on kolmeosaline sonetisari, kirjutatud avaldamist silmas pidades 1812. aasta paiku. Need on justkui filosoofiline biograafia teadusõpetuse märgi all. Teises sonetis küsib Fichte, mis on andnud talle jõu maailmakulgemise segaduses ja oma välise elu kriisides kõndida vankumatult oma vabadusfilosoofia rada. Vastus kõlab nõnda:

See on nii: ajast kui Urania silma
 sügava, eneses selge, sinise, tasase, puhta
 valguseleegi sisse ma ise tasa vaatasin;
 sest ajast on see silm jäänud mu sügavustesse
 ja o n minu olemises — see igavesti Üks
 e l a b mu elus, n ä e b minu nägemises.²⁶

²⁶[*Das ist's: seit in Uraniens Aug', die tiefe / Sich selber klare, blaue, stille, reine / Lichtflam', ich selber still, hineingesehen; // Seitdem blieb dieses Aug' mir in der Tiefe, / Und i s t in meinem Sein — das ewig Eine, / L e b t mir im Leben, s i e h t in meinem Sehen.*]

[FGA I,8, lk 31 jj] Kaks sonetti kolmest on teostes ära trükitud kaks korda (VIII, lk 461–462, XI, lk 347–348), igati õige põhjendusega, et Fichte “pole peaaegu kusagil oma filosoofia olemust selgemini väljendanud”. Kolmanda soneti versioon XI köites erineb VIII köite versioonist. See on aga originaali sõnatruu esitus, nagu näitab võrdlus kolmanda soneti käsikirjaga, mis on praegu neist ainsana ligipääsetav. Dateering tugineb paberile, mis pärineb Ebarti paberivabrikust. Fichte kasutas seda oma 1812. aasta loengute käsikirjades ja arvatavasti hankis selle ainult pisut varem või hiljem. Ka unenäoprotookoll (vt eespool) on kirjutatud samale paberile (hr dr Jacobi sõbraliku teate kohaselt).

— Autor polnud 1966. aastal veel teadlik, et Fichte oli kolmest sonetist kaks ise avaldanud väljaandes *Musenalmanach auf das Jahr 1805*. Ilmselt ei teadnud seda tõsiasi tollal ka dr Jacob. Fichte poeg ei viidanud sellele esimest ja teist sonetti kahel korral ära trükkides — ei 1835. aasta väljaandes *Nachgelassene Werke* (Bd. III, lk 347–348, hiljem *Werke*, Bd. XI) ega hilisemas teosteväljaandes (Bd. VIII, lk 461–462). Seega

Minasuse olemuse äratundmine näitab teed teadusõpetusele. Minasuse olemuseks on silmaaktiivsus: selle mõistmine oli ülesanne, mis “paistis väga kirkalt” samal aastal und näinud Fichte. Sellest kõneldes kerkivad tal uuesti esile hämarad metafoorid, seekord luuletuses, mille metafoorne sisu jääb muidu kasinaks ja konventsionaalseks ning on seega kergesti läbinähtav. Astroloogia ja seega loomuliku maailmatunnetuse muusa Urania silm on lõpliku tunnetuse subjekt. Fichte kätkeb sellesse tolle teise nägemisviisi, mis ei lähe välja maailma, vaid laotab valgust silmas eneses — valgust, mis ei valgusta midagi, vaid on hele iseeneses. Me ei saa seda valgust süüdata. Sest kus me ka poleks, see juba helendab. Seega me peame olema “tasa” seal, kus see paistab: ometi ei saa me seda silmata tegevusetuks jäädes. Sest seda ei leidu ilma meie nägemiseta, nägemisest väljaspool. See ei teostu ka meie läbi, vaid seda leidub üksnes “mina” sooritusena. Seega võib öelda, et “valgusleek” “on tasa näinud” tunnetussubjekti sisse.

Sonett kõneleb hilise teadusõpetuse keeles äratundmisest, mis oli Fichte ta teekonnale saatnud. Me teame, et algul oli Fichte kujutanud seda hoopis teisiti. Kuid see ei välista, et Fichtel seisis juba tollal silme ees sama asi, kuigi tema tõlgendus ei tabanud seda siis veel õigesti. See “tingimatu minas”, milleni viivad Fichte kõige varasemad tekstid teoreetilises filosoofias,²⁷ saab kakskümmend aastat hilisemas tagasivaates ei millekski muuks kui “jõuks, mille sisse on asetatud silm”, hilise teadusõpetuse võtmemõisteks.

Algul arvas Fichte, et sellise aktiivse teadmise enesepiisavus on tõlgendatav üksnes vabaduse teona. Seejärel ta aga veendus, et see on tegu, mis on alati juba teadev. Seega ei saa see teadvaks enese läbi. Siit järeldub, et see on kõigest viimne asjaolu, mis põhjusi mööda tagasi minnes saab meie tunnetusele antud ol-

---

tuleks käsitluses tehtud arvestusi loomisaja kohta osalt korrigeerida ja osalt täiendada uue teksti valguses (märkus 19). Siin trükitud tekst vastab esmatrükile 1805. aastast, versioonis, mis leidub FGA I,8, lk 31 jj. [Autori märkus 2019. aastast.]

²⁷[FGA I,2, lk 28] FSW VIII, lk 425.

la — aga see pole veel meie küsimiste viimne teema. “Mina” pole ei enese põhi ega ilma edasise põhjenduse vajaduseta. Me peame selles eristama momente, mis on sellegipoolsest vastastikku lahutamatus seostatusest. Me peame seega saama küsida ka selle seostatuse algupära järele.

V. MINA ON NÄHTUMUS

Fichte hilisem teadusõpetus haarab mõtte iseolemise mõeldamatust põhjast “absoluuti”. Kergesti võib paista, nagu läheks see mõtte vastuollu tema varajase teooria kõige olemuslikuma sisuga. Varasem teooria tahtis olla üleskutse vabadusele ja allikas veendumusele, et inimene suudab tugineda iseenele. Fichte jaoks seisnes kriitilise filosoofia saavutus vabaduse avamises. Ta oli oma õpetajale Kantile elu lõpuni tänulik selle eest, et too oli vabastanud Fichte tema deterministliku noorusfilosoofia võimusest. Vabaduse põhi — kas see pole mitte vasturääkivus iseeneses?

Paljud ongi nõnda arvanud. Nad on mõistnud Fichte teed muganemisena ja eemaldumisena oma suure aja konsekventsidest. Vaevalt olekski Fichte otsustanud tõlgendada vabadust ennast millestki muust järelduvana, kui teda poleks sellisele veendumusele viinud üks uus elukogemus. Vaidlus ateismisüüdistuse üle ja eriti kiri, mille ta Jacobilt raskes olukorras sai, vallandas temas protsessi, mis kiirendas tema õpetuse muutumist. Me ei tea, kas ja millal oleks ta õpetus teistsugustes tingimustes teisenenud. Veenev filosoofia sõltub mõtleja kogemustest, kellele see on ilmne, nagu ka mõjust ja vastukajast, mille see leiab teistes. Sellegipoolsest ei petnud Fichte ei ennast ega oma kuulajaid, kui kinnitas hiljem võimalikult sageli, et teadusõpetus on jäänud oma põhjalt alati samaks. Kõik muutused, mille see läbi tegi, ainult tugevdasid tema algupärase äratundmise eriomast selgust ja järjekindlust.

Teesi vabaduse põhjast ei tohi ära segada väitega, nagu oleks vabadus kujutluslik ja kõiki tegevusi juhiksid ainult tungid ja eelarvamused. Vabaduse põhi on Fichtel midagi muud kui tegevuste välispõhjus, mis oleksid sel juhul ainult arvatavalt vabad. Teadusõpetuses mõistetakse vabadust *ennast* temale allumatu võimalikkuse kaudu. Niisiis on see põhi hoopis vabaduse autonoomiale

tingimuseks. See pole ka eesmärk, mida teadvus silmas peaks, et seda vabaduses teenida. Sel juhul mõeldaks vabadusest, olgu kui tahes subtiilselt, ikkagi kui vahendist. Ent vabadus on enesemääramine ega juhtu millegi muu nimel. Ja nii nagu vabaduse eksistentsi ei saa ka mina ühtsust mõista kausaalselt ega teleoloogiliselt. Meie ratsionaalne olemasolu ei saa põhineda millelgi loomupärasel meis ega millelgi vaimsel väljaspool meid. Meile omane olemus, see lihtne ja ikkagi mõistatuslik teadmine “mina”, pärineb põhjast, mis vabadust ei takista, vaid võimaldab. See asutab enesesuhte, võimaldades jõudu, mis on loomult nägev. On võimalik, isegi tarvilik pärida vabaduse järele ilma filosoofiale mingit vabadusevälist vaatepunkti omistamata. Selle teesiga kaitses Fichte ennast tunde- ja loodusfilosoofia vastu, mis olid tema kõige tõsisemad vastased. Sama vähe nagu tema varasem õpetus annab tunnistust inimese ülbest edevusest, kujutab tema hilisem teooria endast vabadusest loobumist.

Kant oli õpetanud, et selline põhi oleks mõistetamatu, et juba selle järele küsiminegi on midagi ekstravagantset. Muidugi olid temalgi sellisest põhjast omad ettekujutused, mis olid Fichte omadega ühitamatud. Kanti keeld põhja järele küsida pidas silmas eriliste substantside klassi, millel on ebatavaline omadus lasta enesest alata põhjuste real. Siin toimiv ontoloogia puudutab pigem Newtoni *philosophia naturalis*’t kui iseolemise sisemist ülesehitust, mida see ei suuda veel oma teemaks võtta. Fichtel pole rea-liteedile “mina” sobivaks nimeks “substants” — nii nagu ka mitte sellele tingimusele, mida tuleb võtta kui enesesuhte tingimust. Sellegipoolest on mõttekas arvata, et mõte ulatub iseolemise silmaväe taha ainult mingi sisutühja sammuga. Lõppude lõpuks jääb see silmavägi ise juba piirjuhtumiks meie tunnetuskeele tõlgendusjõule. Just selles versioonis jõuab Fichte õpetus väga lähedale moodsa maailma kogemusele.

Fichte oli aga veendunud, et tema teooria suudab mina põhja selgitada: iseolemine on jumala manifestatsioon. Näib, justkui Fichte omistaks nüüd vabadusele põhjuse just sellisel viisil, mida pidas silmas Kant ja millega Fichte äratundmine ei ole päriselt kooskõlas. Selline tõlgendus polegi nii lühiühenduslik. Jumalamõiste abil tahab Fichte teha minaloomust arusaadavamaks. See

käib nõnda: eneseteadvus on sisim ühtsus kättesaamatul ja lahti-mõtestamatul põhjal. Samas paistab see kindlana. See omab ennast *kui* ennast ja peab oma aktiivsuse täidesaatmises omandama enda kohta lisateadmist. Iseolemise juurde kuulub lõpuks ka teadusõpetus. Sellisest minateadusest aga tuleneb, et iseolemine on ühtsus mingil kättesaamatul põhjal. Seega tuleb öelda, et ka see teadmine tuleneb iseolemise loomusest ja et seda kohtab siis, kui iseolemine on ennast täide viinud. Aga siis on võimalik mõelda iseolemisest kui *manifestatsioonist*. See oli manifestatsioon juba varem, aga iseenese manifestatsioon; nüüd manifesteerib see seda, millel põhineb iseolemise *võimalikkus* juba enne igasugust teadmist. On selgunud, et seda Ühte ei saa otseselt näha. Kuid nüüd laseb see ennast mõista oma toime kaudu. See laseb iseolemisel saada millekski, mis on olemuselt manifestatsioon, et manifesteerida ennast *kui* midagi mittepõhjendatavat. Nõnda see manifesteerub viimaks minas kui enese manifesteerija.²⁸ Ja just nimelt seda me peame silmas, kui kõneleme elavast jumalast.²⁹

On näha, et selles teoorias pole jumal ja mina üksteisega seotud väliselt. 1804. aasta teadusõpetus püüab eelkõige esitada *docta ignorantia* jumala olemuse kohta. Isegi need, kes seda õpetust järgida ei taha, võivad imetleda selle sügavamõttelisust ja järjekindlust. See väärib hõlmavat tõlgendust.

---

²⁸Tuleb märkida, et niimoodi omistatakse “absoluudile” tunnused, mis 1797. aastal kuulusid minale.

²⁹Siit on ilmne, et Fichte hilisem teooria viib mõtteni põhjast, millest ei saa mõtlemises lahti mõtelda, ent mis on sellegipoolest midagi täiesti muud kui “paratamatu mõistusmõiste”. See mõte ongi ühisosa Fichte ja ontoloogilise jumalatõestuse mõtte vahel. Fichte *docta ignorantia* erineb viimasest negatiivselt selles, et ei võimalda kirjeldada meie jumalateadmist kui mingi mõiste reaalsuse tunnetust. Selle eeliseks on, et see saab võtta üht ontoloogilise jumalatõestuse taotlust tõsisemaltki, kui Schelling ise suutis: see saab kirjeldada “jumalat” sellena, mis on tõeliselt tegelik meie tunnetuses, enne aga eneseteadvuses ja kõlbluses. Sel viisil ilmneb seos ontoteoloogia traditsiooni ning praktilise mõistuse primaarsuse õpetuse vahel. See toob nähtavale ka neile kahele ühised, juba varakult mõjusad, kuid ikka veel varjatud eeldused. Vt Henrich 1960, eriti lk 266 esitatud perspektiive.

VI. ARENGULOOlisi TÕENDEID

Meie arutlused on seni järginud faktilist konteksti. Tõlgendasime Fichte mina-mõistet, arvestamata Fichte-uurimise süsteemi ja filoloogilisi probleeme. Kuid põhjenduse peaks olema leidnud ka üks ajalooline tees — tees teadusõpetuse teekonna ühtsusest ja järjekindlusest nende kolme, eneseteadvuse olemust puudutava vormeli jadas. Tundub soovitatav toetada seda vähemalt mõne vii- tega Fichte arenguloole. Need peaksid näitama, et muutuste detailsem motiivilugu ei lükka seda teesi ümber, vaid üksnes kin- nitab. Need annavad ka võimaluse täpsustada meie rekonstruk- siooni ajaloolist tähendust.

a. 1812. aasta sonetis mõistab Fichte ise oma filosoofilist tee- konda oma algupärasest äratundmisest lähtudes. Aga ta ei ütle siin, nagu oleks ta seda äratundmist mõistnud kohe alguses selle eriomasuses, kaalukuses ja järeldestes. Mõlemad vastavad tege- likult juhtunule. Fichtel õnnestus anda oma äratundmisele koha- ne tõlgendus alles hiljem. Ja selle eriomast tähendust teadvus- tas ta alles mõned aastad pärast selle kogemist. See juhtus hil- jemalt 1797. aastal, kui Fichte kirjutas “teise sissejuhatuse” ja *Teadusõpetuse uue esituskatse*. Tõenäoliselt aga kordavad need kõigest üle teadusõpetuse parandatud versiooni, mida Fichte oli 1796. aastast peale loengutes esitanud ja millest meil käsikirju ega üleskirjutusi pole. Neis tekstides tuleb selgelt esile Fichte teadlikkus mina refleksiooniteooria ringist ning oma teooriast kui vastukäigust sellele.³⁰ Klassikalised on mõttekäigud 1798. aas- ta teadusõpetuse sissejuhatuses.³¹ Kuigi need on säilinud ainult ümberkirjutusena, esitavad nad ikkagi kõrgetasemelist teadlikku kriitikat kõigi varasemate eneseteadvusfilosoofiade kohta.

1794. aasta *Teadusõpetus* samasuguse selguseni ei küüni. Sel- le järgi sätestab mina enese tingimata. Järelikult saab väita mi- na momentide vahetat ühtsust. Ent Fichte ei pannud sellele algul mingit rõhku. Mina enesele-olemist, mis järeldest otseselt selle enesesätestusest, selgitab 1794. aasta süsteem pigem dualismi-

---

³⁰[FGA I,4, lk 213] FSW I, lk 458–459.

³¹[FGA IV,2, lk 29 jj] NI. lk 355 jj.

ga — lõpmatusse kulgeva aktiivsuse ja sellele vastanduva teise aktiivsuse vahel. See teooria langes ohvriks Hegeli väsimatule poleemikale. Kuid see oli Fichte enesemõistmises midagi kõige mõõduvat. Juba 1797. aasta esitusest oli see kadunud. Sealtpeale defineeris Fichte absoluutse sätestamise akti just sellest järelduva kaudu. Enese sätestamine tähendab olla ilma mingi kaasneva vahendusega ühtaegu objekt ja subjekt.³² Selles mõttes saab seda nimetada “sätestamiseks *ehk* subjekt-objektiks” — terminiga, mida Fichte kasutas esmakordselt 1795.³³ Arvatavasti ainult natuke aega hiljem sai sellest väljend teatava vahendamata ühtsuse jaoks minas.

Saab näidata, et Fichte tundis ise teravalt ära, kui ebaselge 1794. aasta *Kogu teadusõpetuse põhialus* just selles küsimuses oli. 1802. aastal avaldas ta oma esimese peateose uuustrüki, laiendades seda ainult mõne lisanduse ja joonealuste märkustega. Neist kõige tähtsam on lisatud esimese paragrahvi märkusele number 10.³⁴ Seal oli Fichte käsitlenud mina olemuslikku enesele-olemist. Teadusõpetuse edasises käigus sai selgeks, et geneetiliselt võttes ei ole see enesele-olemine sugugi vahetu. Sätestamise aktiivsus toob mina enesele-olemise kaasa millegi sellele vastanduva abil. Fichte märkus abstraherub sellest ja kommenteerib, et mina on subjekt-objekt *ilma vahendusega*. Sellega annab Fichte oma teose lõigule kaalu, mida sellel algses kontekstis ei olnud. Leidus põhjus pidada seda hädavajalikuks.

b. Fichte äratundmine tekkis seega tingimustes, mis erinesid hiljem selle põhjendamiseks kasutatud argumentidest. Valgus ei hakanud Urania silmas särama mina-kui-refleksiooni teooria kriitika tulemusena. Niisiis pole meie käsitlus veel selgitanud Fichte äratundmise tekkelugu. Seda pole õigupoolest veel puudutatudki. Selle tähtsa teema kohta me võime siin ainult märkida, et teadusõpetuse idee tekkis arvatavasti kolme probleemi kombinatsioonist: pärast *Igasuguse ilmutuse kriitika* (1792) edu sai Fichte austusväärse pakkumise hakata kirjutama retsensioone *Allgemeine Li-*

³²[FGA IV,2, lk 31] NI. lk 357.

³³[FGA I,3, lk 255] FSW II, lk 444.

³⁴[FGA I,2, lk 261] FSW I, lk 98 A.

teraturzeitung’ile. See ülesanne sundis teda tõusma teoreetilises filosoofias oma aja diskussioonide kõrgtasemele ja võtma selge positsiooni. Ta töötas selle välja poole aastaga ja põhjendas seda umbes nii: (1) Skeptilisi vastuväiteid Kanti filosoofiale saab vältida, kui pidada silmas, et eneseteadvus ei ole substants ja seega ka mitte tunnetamatu substants, vaid pigem teadmine ja lausa tingimatu teadmine.³⁵ (2) Kõlblusfilosoofia, mis peaks andma tõestuse puhta praktilise mõistuse reaalsusele, saab seda anda ainult eeldades teadvuses midagi tingimatut. Teoreetilise skepsise kummutus peab niisiis kasutama sama vahendit mis moraalseks kummutus.³⁶ (3) Reinholdi elementaarfilosoofia, oma aja mõõduandev katse Kanti õpetust süstematiseerida, on rida sofisme. See ei saagi midagi muud olla, kuna Reinhold mõistab teadvust kui erinevate momentide *suhet*. Kuid katses rajada puhta mõtte kategooriaõpetust ilmneb hoopis see: elementaarfilosoofia on võimalik üksnes siis, kui kõik meie vaimus “seostub üheks ahelaks”. Deduktsioon peab saama rajaneda kõrgeimal ühtsusel. Seda oleks mõttekas otsida mina tingimatuses. See ei ole küll ühtsus, kuid pakub kõigest viimset ja ületamatut evidentsi mingi suhte kohta. Niisiis tuleb minast mõelda kui olemasolevate asjade vahelise suhte vastandist. Mina on tingimatu tegu.

Säilinud on käsikiri, milles Fichte algupärase äratundmise geenees on jälgitav täpsemalt kui ühegi teise filosoofilise põhiidee oma. Lühiväljavõtteid sellest on publitseerinud Kabitz,³⁷ peagi on oodata selle ilmumist kriitilises väljaandes pealkirja all *Möned meditatsioonid elementaarfilosoofia üle*.

Fichte teadusõpetuse varasem kuju kasvas niisiis välja kriitilisest Reinholdi-retseptsioonist. See, kes on tuttav *Meditatsioonidega* aastatest 1793/1794, näeb Reinholdi töö kontuuride kumamist ka läbi 1794. aasta varasuve *Põhialuse* lehekülgede. Reinholdi nõrkuste kriitika ja küsimus Kanti vaimus süsteemi rajamisest juhtis Fichte ideeni minast, mis sätestab enese tingimata. Niisiis polnud see algselt sugugi mingi geeniusväljatus, vaid

³⁵[FGA I,2, lk 49 jj, 56 jj] FSW I, lk 11, 16.

³⁶[FGA I,2, lk 28] FSW VIII, lk 425.

³⁷Vrd Kabitz 1902 [FGA II,3, lk 1–177].

tulenes püüdlusest leida lahendus teoreetilistele raskustele. Samas teenis see ikkagi ülesannet ületada Reinhold, kaitsta Kanti Schulze eest ja ühtlasi kindlustada praktilise mõistuse esmasus. Kõiki määratlusi, mida “absoluutsele minale” omistatakse, tuleks mõista sellest lähtudes. Fichte pilk ei suutnud veel haarata niimoodi saavutatud äratundmise sisu vabalt ja sõltumatult kõiki oma kaasaja küsimusepüstitustest. Üliõpilased ja kolleegid, kellega ta Jenas igapäevaselt filosofoeris, hoolitsesid selle eest, et nii peagi juhtuks. Oli ta ju see, kellelt oodati kriitilise filosoofia valguse edasikandmist, ning ühtlasi oma aja maailmaülikooli esimene filosoof. Teda ümbritses elav huvi ja kirglik kriitika. Need oleksid kannustanud isegi Fichtest vähem järjekindlusele ja selgusele pühendunud meest. Nõnda juhtus peagi, et Fichte süsteemimõiste murdis täielikult välja mustritest, mis oli talle pärandanud Reinhold. Jäid ainult mina-mõiste, süsteemi arendamise meetod (mitte selle esitus) ja mitmed sissevaated subjektiivse elu sidususse. Need lülitati Fichte süsteemiidee uude tõlgendusse ja on meieni jõudnud 1798. aasta teadusõpetuses.

Nägime, et Fichte algupärane äratundmine avas uue epohhi järelemõtlemises eneseteadvuse fenomeni üle. Selle genees on niisuguse arusaamaga kooskõlas: Fichte jõudis oma äratundmiseni, järgides Kanti ja Reinholdit, seega mina-kui-tunnetusprintsibi teooria kõige eesrindlikumatest saavutustest. Ent seejärel lõi ta nende radadest lahku ja andis oma äratundmisele iseseisva kehtivuse.

c. Teadusõpetuse uus esitus laiendas mina vormelit: mina sätestab enese tingimata kui enese sätestaja. Selle laienduse eelloost on võimalik saada päris hea ülevaade. Põhimõtteliselt järeldub see “kui” juba ühest mõttest Fichte retsentsioonis *Aenesidemusele*: “Ettekujutamisevõime eksisteerib ettekujutamisevõimele”.³⁸ Mina on olemuselt enesele-olemine. Et sellest järeldub topeltteadmine minas, mõistis Fichte alles 1798. aastal. Tema 1797. aasta artiklid *Philosophisches Journal*’is midagi selle kohta veel ei sisalda. Aga Fichte ei teinud kohe ka väiksemat järeldust, mille järgi iga

³⁸[FGA I,2, lk 51] FSW I, lk 11.

mina on sõnaselge eneseomamine. Muidu poleks ta saanud rääkida mina kohtumisest tõukega, mis peaks kaasa tooma teadvuse “ise”.

Sellegipoolest, vormel minast, mis sätestab enese “kui” sätestaja, tuleneb järjepidevalt 1794. aasta *Põhialusest*. Nagu hästi teada, õpetas see teos, et mina piiritlemisest vastanduse kaudu järel-dub, et mina sätestamine peab toimuma kahetiselt. Mitte-mina tuleb sätestada minaga piiritletuna ja mina mitte-minaga määratletuna.³⁹ Vormel “sätestamine kui” ilmub siin mõtlemise keskmes-se esmakordselt. Algul tähendab see ainult seda, et mina sätestab enese *määratletud* viisil — mitte kui mina üleüldse. Samuti see ei ütle veel, et sätestuse resultaat peaks viima selgekujulise teadvuseni selle eriomasusest. Kuid teose edenedes omandab see just niisuguse tähenduse.⁴⁰ Sest see vastab edenemisele mina sätestuses, mida Fichte nimetab ka “refleksiooniseaduseks”.⁴¹ Algupärane sätestus leiab selgitamist uute sätestuste ahelaga ning tuuakse mina teadvusse. Teadusõpetuse praktilises osas defineeritakse seda refleksiooniseadust lausa mina-mõiste otsese järel-duse-na. Seal öeldakse: “Mina ei pea ennast sätestama kõigest mingile intelligentsile väljaspool teda ennast; vaid peab sätestama enese

---

³⁹[FGA I,2, lk 285, 287] FSW I, lk 125, 127.

⁴⁰[FGA I,2, lk 365, 368 jj] Sealsamas, lk 223, 227.

⁴¹Tuleb tähele panna, kuidas Fichte kasutab terminit “refleksioon”. 1794. aasta *Põhialuse* järgi on mina seaduseks enese üle reflekteerida, s.t oma sätestusi teadvustada. Mina olemusest järel-dub sätestumine määratletuna, aga see ei kehti esimese sätestusakti kohta absoluut-ses minas. Refleksiooniseadus on metoodiliseks eelduseks eelkõige *Et-tekujutuse teoorias* [Theorie der Vorstellung] ja *Eriomase põhijoontes* [Grundriß des Eigentümlichen] (1795). 1801. aastast peale mõistetakse mina ka refleksiooni kaudu, kuid nüüd vastavalt sellisele refleksiooni-mõistele, mis vastandub otseselt teooriamudelile, mida me oleme siin nimetanud “teooriaks minast kui refleksioonist”. Teadmise põhivorm “reflekteerib ennast iseeneses, [...] päriselt ta ei teegi seda, vaid on see” [FGA II,6, lk 172] (FSW II, lk 41). Fichte kõneleb ka “põhirefleksist” vastandina refleksiooni sooritamisele, eriti rõhutatult ühes Schellingi-vastases kirjas 15. jaanuarist 1802 [FGA III,5, lk 111] (Fichte 1925: 350).

iseenesele; ta peab enese sätestama *kui* iseenese läbi sätestatu.”⁴² Sellega jõutaksegi 1797. aasta vormelini. Aga see pole ikka veel kogu teadusõpetuse põhivormel. See ütleb, et mina “*peab*” sätestama enese kui mina. Mis tähendab, et see enesele alati sätestatud *ei ole*.

d. “Jõud, mille sisse on asetatud silm” — ka Fichte kolmandal vormelil on oma eellugu. Silmametafoori võib esmalt leida 1798. aasta teadusõpetusest. See tekst rajaneb Fichte uuel äratundmisel, et iga mina on olemuselt enesele-olemine. Just seda Fichte algul mõtlebki, kui kõneleb minast kui silmast. Kontekst teeb selgeks, et silm on peegli vastand.⁴³ Pilt peeglis on pilt ainult sellele, kes seda näeb. Minas aga on peegel ise nägijaks, ta on saanud silmaks. Seega pildid selles peeglis ei ole pildid millestki muust millelegi muule. Tema pildid on pildid tema oma nägemisest, mida silmab ka nägija ise. Need on iseendast ja iseenesele. “MINA on TEADMINE = ÕPETUS [---] on ennast PEEGEL-DAV PEEGEL, on pilt enesest.”

See metafoor erineb veel päris palju 1801. aasta versioonist. Puudub veel mõte, et silm on teosse “sisse asetatud”. See jääb veel Fichte mõtlemisest kaunis kaugele. Silma tuletab ta ikka veel sätestava mina teost. Seda, kuidas ta jõudis uue vormelini, näitavad kaks kohta *Kõlblusõpetuse süsteemis* (1798) ja *Inimese määratluses* (1800).⁴⁴ Neis kõneleb Fichte sellest, et silm on sisse asetatud. Faktiline kontekst, milles see toimub, tuleb paremini esile kõlblusõpetuse tekstis. Selle järgi leiab mina, niipea kui ta ennast kogeb, eneses eneseaktiivsustungi. See tung on pime, kuid mina tungina tuleb see omistada seda hoomavale minale. See sünnib siis, kui mina on selle tungi toonud mõiste valitsuse alla ja teinud selle nõnda sõltuvaks iseloodud mõttest. Kõlblusõpetus väljendab

⁴²[FGA I,2, lk 406] FSW I, lk 274.

⁴³[FGA IV,2, lk 49] NI. lk 377.

⁴⁴[FGA I,5, lk 48; I,6, lk 254] FSW IV, lk 33 A; II, lk 249. [Vrd J. G. Fichte, *Inimese määratlus*, tlk M. Sirkel, Tallinn 1988, lk 96: “Ma [---] panen iseendast pimedale tungile otsekui silmad pähe mõistega.” *Tlk.*]

seda järgmiselt: jõuline, teadlik mina “rebib ennast lahti” teadvu-
seta antust ning allutab enese niimoodi “mõiste valitsemisele”.⁴⁵

Inimese määratluses kasutatakse silmametafoori samas kon-
tekstis: “mina [...] justkui asetan iseendast pimeda tungi sisse sil-
mad”. Ka siin on ikka veel mina see, mille tõttu tung kätkeb silmi.
See vastab kõlblusõpetuse mõttele. Ent mina toob kaasa seisundi,
milles silm ja tung on vastastikku tihedalt seotud — ja selles on
lihtne unustada selle seisundi päritolu teost. Tung ja silm moo-
dustavad endasse suletud teomaailma. Ei saa öelda, nagu tahaks
Inimese määratlus õpetada just seda. Kuid selle poole Fichte me-
tafoor ometi osutab.

Kõlblusõpetuse kohale, millel *Inimese määratluse* passus põ-
hineb, lisas Fichte hiljem ühe (dateerimata) ääremärkuse. See kõ-
lab nii: “*Silmad* saavad asetatud Ühe sisse.”⁴⁶ See oli mõeldud
uuesti formuleerima seda, mis toimub 1798. aasta teksti järgi siis,
kui mina “rebib ennast lahti” eestleitavast tendentsist. Sellega aga
muudetakse täielikult teksti algset tähendust. Silmad saavad nüüd
asetatud “Ühe” sisse. Siin ei mõelda enam tendentsi. Sellel oli
oma kindel koht rakendusliku teadusõpetuse süsteemis, mis uurib
aktiivse eneseteadvuse kogemise algupära. “Üks” aga on vähe-
malt mina puhas tegujõud, võib-olla isegi see jumalik elu, millest
räägitakse 1801. aasta õpetuses. Niisiis kuulub see kogu teadus-
õpetuse põhialusesse. Ja nüüd öeldakse selle kohta, et silmad on
sellesse sisse asetatud.

Seega tuleb konstateerida järgmist protsessi: Fichte lõi silma-
metafoori tähistamiseks enesesse suletud mina olemust. “Sisse ase-
tatud” silmast kõneles ta esmalt kõlblusõpetuse erilises konteks-
tis. Sellega sai metafoor koos selles sisalduva mõttega täielikuks.
See oli aga ikkagi allutatud mina absoluutsele teole. Kui õpe-
tus muutus, tõi Fichte selle metafoori tagasi teadusõpetuse kesk-
messe. Siitpeale sai see kohaseks formuleeringuks teooriale, mis
mõistis ennast *docta ignorantia*’na ning vajaski seetõttu meta-
foore.

⁴⁵[FGA I,5, lk 48 jj] FSW IV, lk 32 jj.

⁴⁶[FGA I,5, lk 48] FSW IV, lk 33 A.

e. Selle muutumise põhjuste väljaselgitamine on Fichte tõlgendamisel üks kõige huvitavamaid ülesandeid. Nägime, et eneseteadvuse tõlgenduse muutmiseks leidis objektiivseid põhjusi piisavalt. Need said hakata toimima siis, kui samas suunas osutasid ka muud motiivid. Me ei saa neid siin üles lugeda. Ometi saab anda ühe viite, mis vahetult puudutab eneseteadvuse teooriat.

Tõlgendajad ei võta peaaegu kunagi tõsiselt Fichte kinnitust, et ateismitüli üllatas teda just siis, kui ta oli lõpetamas filosoofia kõrgeimat sünteesi. Selleks oli intelligiibli ja meelelise maailma süntees. Kui sellest oleks teatud, poleks saadud kisendada "ateism!".⁴⁷ Fichte enesetõlgendust ei usaldata ning peetakse tagantjärele õigustuseks. See arvamus aga vääraks revideerimist — järgmistel põhjustel: 1798. aasta teadusõpetus ei teiseendanud mitte üksnes eneseteadvuse vormelit. See andis teooriale ka hoopis teise ülesehituse. *Kõlblusõpetuse* süsteem on üle võetud selle põhialustesse enesesse — tulemusega, et kõlbelisest teadvusest sai mina tõeline põhistruktuur. Selle käigus sai muutuda ja pidigi muutuma ka kõlbelise teadvuse kirjeldus. Sest 1794. aasta *Põhialuses* kuulus see veel mina-mõiste alla. Sellest järeldus tunnetamise mõiste; kõlbeline ülesanne oli selle väärilisim täiendus. Ka uus kirjeldus algab tunnetusõpetusest. Aga nüüd on see ainult sissejuhatus kõlbelise teadvuse definitsioonile. Kui selleni on jõutud, saavad tunnetuse tasandid saavutatud sellest tagantjärele ning niiviisi tõeliselt dedutseeritud.⁴⁸ Kõlbluse mõistet aga võetakse kui kahe maailma sünteesi.⁴⁹ Fichte on igati teadlik, et selline kirjeldus on sügavam ja Kanti mõttega kokkusobivam kui see, mille ta oli ise varem välja pakkunud.

Selle teoreemiga, mida siin on refereeritud üksnes pealiskaudselt, oli Fichte asetanud eneseteadvuse mõiste juba positsiooni, mida saab võrrelda 1801. aasta omaga. Eneseteadvus on manifestatsioon, aga enese manifestatsioon on kõigest nähtumus põhjast, mis jääb igasugusele tunnetusele käsitamatuks. 1798. aasta õpetu-

⁴⁷[FGA III,5, lk 45] Fichte 1925: 323.

⁴⁸[FGA IV,2, lk 132, vrd lk 157, 178 jj] NI. lk 467, vrd lk 492 jj, 516.

⁴⁹[FGA IV,2, lk 141–144; vrd ka I,4, lk 220] NI. lk 476 jj, vrd ka FSW I, lk 467.

se järgi manifesteerib eneseteadvus intelligiibli seaduse maailma, 1801. aasta õpetuse järgi jumala elu. Nõnda sai Fichte lähtuda 1798. aasta mõttest, kui uued kogemused ja avaramad põhjused sundisid teda teadusõpetust tervikuna ümber vormima. Ei tema põhilise mõtte uut vormelit ega tema süsteemi uut versiooni ei tuleks mõista mugandumisena.

VII. VÄLJAVAADE

Lõpus peaks paiknema väljavaade. Meie käsitus Fichte algupärasest äratundmisest ei hõlmanud tema eneseteadvuse-alaste väidete kogu konteksti. Seega jäi kõrvale tähtis küsimus minasuse ja individuaalsuse vahekorra kohta. Kes ütleb “mina”, peab silmas üht määratletud, iseenesest teadlikku olendit. Igaüks saab nimetada “minaks” üksnes iseennast; mõttetu on kellelegi teisele hüüda “Sa mina seal!”. Filosoofilist terminit “mina” ei saa kanda tavalise keelde. See aga ei tähenda veel selle termini õigustamatust. See tähendab probleemi tõstatamist. Teadvus “minast” individualiseerib. Kuid mitte nii nagu tüügas lõua otsas või koht meeskonnas. Sellise teadvuse järelemõtlemisvääreks omaduseks on asjaolu, et see on ühtlasi üldistav. *Igaüks* on mina läbi individualiseeritud. Kuivõrd ta ütleb “mina”, teab ta ennast seda ka olevat. Ning igaüks tunneb ennast säärase määratletud kellenagi, üteldes enese kohta *sedasama* — nimelt “mina”. Selline üksiku ja üldise ühtsus, mida ei saa küll spetsifitseerida, on kergesti tõlgendatav, kui mõista seda *kõnelemise* viisina. Sel juhul oleks see tähistaja, indikaator. Niimoodi kaoks kogu probleem. Muidugi ei tohi siis keegi enam öelda, nagu seisneks “mina” teadvuseviis ning seega ka reaalsus selles, *millele* viidatakse. Aga kui seda ikkagi möönda, tuleb kogu probleem jälle tagasi. Ja seda mööndma me peame. Vastasel korral ei saaks seda, mis inimesi mõistuse kaudu üksteisega seob, ühelgi viisil arusaadavaks teha.

Kant puudutas seda probleemi oma juhumärkustes eneseteadvuse kohta. “Mina” kätkeb topeltteadvust, loogilist üldisust ja empiirilist määratletud olemasolu. Aga ühtlasi omistas ta mõlemad kaks erinevatele subjektidele, puhtale ja empiirilisele apertseptsioonile, mis kuuluvad küll teineteisega kokku, kuid on sel-

gelt eristuvad. See jätab arvestamata, et isegi empiiriline mina kui mina on juba üldine, kuid puhas mina on selsamal põhjusel juba ka üksik. Kui pöörata tähelepanu vormile, on see raskus sama liiki nagu see, mida tabas Fichte algupärane äratundmine. Üksik ja üldine on reaalses minas kaks momenti algupärase ühtsuses nii nagu subjekt ja objekt teadmises enese kohta.

Hegel võttis Kanti probleemi üles. Ta üritas loogiliselt konstrueerida tingimusi, mille korral oleks võimalik mõelda mina kui üldise ja üksiku ühtsusest. Ka Hegel lähtub probleemist, mida Kant polnud arvestanud, ainult et see on teine probleem kui Fichtel. Idealistlikus eneseteadvusteoorias lähtuvad Kantist niisii kaks liini. Üks viib otse Hegelini, teine Fichteni. Fichte lähtepunktiks on mina-teadmine. See, mida ta õpetab mina-indiviidi suhtest minasusse, ei saavutanud kunagi tema algupärase äratundmise sügavust, ükskõik kui kaugelt see Kanti juhumärkustest ka läheks.

Fichte mina-õpetuses saab osutada ka muudele pimekohtadele. Kui taotleda “eneseteadvuse” probleemide hõlmavat inventuuri, peakski seda tegema. Aga siinkohal tuleb üksnes meelde tuletada Fichte algupärast äratundmist. Filosoofia on selle unustanud; veelgi enam, ta ei võtnudki seda kunagi teadmiseks. Mõistagi polnud see tunnetus, millega saanuks rahulduda. Kuid seni pole seda veel keegi ületanud. Ja see näitab, milliseid nõudmisi peaks teooria rahuldama, et heita mõttevalgust keset teadvust, tänu millele me endast aru saame. Sellel, kes tahab kasutada seda valgust üksnes triviaalsuste väljatuhnimiseks, oleks parem valida teisi teid.

Poleks raske tõendada, et Fichte kõige tähtsamad järeltulijad eneseteadvusteooria vallas oleksid ikkagi saanud temalt midagi õppida. Herbart seadis eesmärgiks verifitseerida Fichte faktilisi sissevaateid objektiivsema meetodiga kui teadusõpetusel. Ent ta ei võtnud kunagi vaatluse alla “eneseteadvuse” ühtset fenomeni, hoolimata kogu õpetatusest, mille eest me talle tänu võlgneme. Vaatamata paljudele viljakatele eristustele langeb Husserli transeendentaalne fenomenoloogia sama kriitika alla mis mina kui refleksioon. Heidegger võis küll eneseteadvuse filosoofiast mööda

hiilida, aga ainult selle hinnaga, et jättis selle tõelised küsimused lihtsalt kõrvale.

Tuleb ainult kahetseda, et Fichte äratundmine jäi idealismi mõjuloos ilma järelimiteta. Mõjukaks sai Hegeli mõtlemine. Fichte oleks sellele olnud kaks vastuväidet: Hegel mõistab vastandite ühtsust ainult dialektiliselt, niisiis nende resultaadi põhjal. Kuid mina fenomen nõuab, et seda mõistetak algupärase ühtsusena. Lisaks käsitleb Hegel tegelikkuse ja vabaduse ühtsust kõigest kui vabaduse tegelikuks saamist ja seega mitte kui mõlema algupärast ühtsust. Igasugune vastandite areng toimub nende ühtsuse ruumis, mis teeb nende liikumise üldse võimalikuks. Ja vabadust tuleb mõista kui juba iseendas tegelikku vabadust.

Paljud Hegeli järeltulijad esitasidki talle seda tüüpi vastuväiteid. Kuid nende järeldused ei küündinud kunagi Fichte äratundmise tasemele. Kõik nad kalduvad omistama minale, mõistusele ja vabadusele abstraktselt mingisugust tegelikku ning ütlema, et sellest tegelikkusest me sõltumegi. Niimoodi üksnes korratakse Hegeli viga ümberpöörduvalt ja jämedamalt. Mõteldakse ainult vabaduse faktist, mitte vabadusest kui faktist. Sel juhul peab aga küsimus mina olemusest, ühtsusest ja algupärast jääma tummaks.

Kirjandus

- Cramer, Wolfgang 1954. Das Grundproblem der Philosophie. — *Diskus: Frankfurter Studentenzeitung*, Bd. 4, Heft 2, Beilage, S. 57–60
- Cramer, Wolfgang 1960. *Die Monade: Das philosophische Problem vom Ursprung*. Stuttgart: Kohlhammer
- Erdmann, Benno (Hrsg.) 1884. *Reflexionen Kants zur kritischen Philosophie: Aus Kants handschriftlichen Aufzeichnungen*. Bd. 2. Leipzig: Fues's Verlag
- Fichte, Johann Gottlieb 1925. *Briefwechsel*. Hrsg. H. Schulz. (Kritische Gesamtausgabe. Bd. 2.) Leipzig: H. Haessel
- Gueroult, Martial 1930. *L'évolution et la structure de la Doctrine de la Science chez Fichte*. T. 1–2. Paris: Société d'édition Les Belles lettres

- Gurwitsch, Georg 1924. *Fichtes System der konkreten Ethik*. Tübingen: J. C. B. Mohr
- Henrich, Dieter 1960. *Der ontologische Gottesbeweis*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Kabitz, Willy 1902. *Studien zur Entwicklungsgeschichte der Fichteschen Wissenschaftslehre aus der Kantischen Philosophie*. Berlin: Reuther & Reichard
- Lindau, Hans (Hrsg.) 1912. *Die Schriften zu J. G. Fichtes Atheismus-Streit*. München: Georg Müller
- Schmitz, Hermann 1964. *System der Philosophie*. Bd. 1. Bonn: H. Bouvier

DIETER HENRICH JA KLASSIKALISE SAKSA IDEALISMI TAASSÜND

Märt Väljataga

DIETER HENRICH (5.01.1927 – 17.12.2022) oli keskne kuju viimase poolsajandi saksa filosoofias. Tema ideed jõudsid saksakeelsest maailmast ka kaugemale, kajades vastu mitmel pool Euroopa ja Aasia ülikoolides. Olles 1970.–80. aastatel külalisprofessor Columbia ja Harvardi ülikoolis, suhestus ta ingliskeelse vaimufilosoofiaga ning leidis endale mõttekaaslasi ja sõpru analüütilise filosoofia toonaste suurkujude seast. Henrich õppis Marburgi, Frankfurdi ja Heidelbergi ülikoolis, sai viimastest doktorikraadi Hans-Georg Gadameri käe all tööga Max Weberist. 1960. aastal avaldas ta raamatu ontoloogilisest jumalatõestusest; hiljem ilmus temalt ligi kolmkümmend raamatut, enamasti essee- ja ettekandekogumikud, aga ka mõned monograafiad. Ta oli professor Heidelbergis, Münchenis ja Berliinis, paljude akadeemiate liige ja autasude laureaat.

Henrichi elutöö võib jagada kolme omavahel tihedalt haakuvasse, üksteisest väljakasvavasse ossa. Esiteks oli ta väljapaistev filosoofiavoolulane, klassikalise saksa idealismi uurija, übermõtestaja, taaselustaja. Ta süüvis Kanti ja Kanti-järgsete mõtlejate järelejäänud paberitesse ja kaardistas idealismi tormilist kujunemislugu tollase sajandivahetuse suuremate ja väiksemate vaimude “konstellatsioonides” — mõttevahetuste, vaidluste ja koostöö võrgustikes. Henrich esitas teedrajavaid tõlgendusi Kanti ja Hegeli süsteemide kujunemisloost ja valgustas isearanis sihte, mille olid avanud Fichte ja Hölderlin ning mis olid hiljem paraku kinni kasvanud.

Teiseks pühendus ta subjekti, mina ja eneseteadvuse teemade tagasitoomisele filosoofia keskmesse — seda aastakümnetel, mil filosoofiamaailmas valitsenud “paradigma” ehk mood kuulutas subjekti surma. Subjektifilosoofia seljataha jätmises olid üksmeelel muidu nii eriilmelised voolud nagu prantsuse (post)strukturealism, saksa kommunikatsioonietika ja olemislugu ning inglise-ameerika keeleanalüüs ja naturalism-pragmatism. Henrich tõrjus üldisemaltki (esmajoonel Habermasi, aga ka pragmatistide) lennukaid jutte paradigmatavahetustest:

Valgustuslubadused, millega kaasnevad deklaratsioonid paradigmanihkest, tuhmuvad eriti kiiresti, kui need ei sõltu uuest metoodilisest algusest, vaid probleemi pisendamisest. Need kutsuvad siis tegelikult välja üha uute paradigmanihete väljakuulutamise, mis tänapäeval jällegi lahjendavad ja lämmatavad jõupingutusi moodsa maailma diagnoosimiseks (Henrich 1992: 31).

Henrich oli veendunud, et nn subjektiivsuse paradigma ei ole filosoofias ja moodsa aja mõtestamisel sugugi ammendunud ega vaja asendamist intersubjektiivsuse või füüsikalismiga. Ta lähenes subjekti ja eneseteadvuse teemadele niihästi ajalooliselt, valgustades eneseteadvuse seost enesealahoitu kontseptsiooniga uusaja mõtlemises ja selle stoilisi juuri (Henrich 1982a), kui ka süstemaatiliselt, rõhutades eneseteadvust maailmatunnetuse tingimusena ning eelmõistelist, hämarat aluspõhja eneseteadvuse tingimusena (Henrich 1999 jm).

Kolmandaks, Henrichi subjektifilosoofiast kasvas välja revisionaarne metafüüsika, mis kohaldades idealismi-romantismi kontseptsioone absoluudist ja “kõikühitsusest” vahepealsete aegade kainenavate kogemustega, rõhutab varjatud aluspõhjade tähtsust inimese teadliku elu tingimusena. Teadliku elu loomusesse sisse kirjutatud vastuolu inimese subjekti- ja isikuaspekti vahel ei ole tavamõistuse tasandil ületatav ning tekitab konfliktseid elutendentse, mis vajavad metafüüsilist lepitust. (Mõte on paralleelne Thomas Nageli käsitusega esimese ja kolmanda isiku ehk subjektiivse ja objektiivse perspektiivi vastuolust *Vaates eikusaigilt* (Nagel 2015).) Tavamõistuse põhihoiakutest kõrgemale tõusev spekulatiivne metafüüsika peaks taastama oma rolli inimese teadliku elu orienteerimisel.

Henrich käsitles ka kunsti ja eetika teemasid, võttis sõna päevaküsimustes (inimõigused, tuumasõjaohu, Saksamaa taasühendamine) ning astus mitmelgi puhul dialoogi india mõttetraditsiooniga ja müstilise mõtlemisega.

“Fichte algupärane äratundmine” on Dieter Henrichi kuulsaim kirjutis ja esindab tema huvideringi kahte esimest osa, idealismi ajalugu ja subjektiteooriat. Artikkel kasvas välja 1966. aastal peetud lüh-

mast prantsuskeelsest ettekandest “La découverte de Fichte”; täiel kujul ilmus see esmalt 1966. aastal Henrichi õpetajale Wolfgang Cramerile pühendatud *Festschrift*’is *Subjektiivsus ja metafüüsika* (Subjektivität und Metaphysik) ning aasta hiljem omaette raamatukesena. 2019. aastal avaldas Henrich selle uuesti raamatus *See paljuütleb mina* (Dies Ich, das viel besagt), millele on lisatud viis korda pikem tagasisivaateline kommentaar “Äratundmise üle järele mõeldes”.¹ Seal käsitletakse essee eellugu Fichte ja Kanti ideedes, selle kirjutamisaegset konteksti, paralleelseid mõttearendusi analüütilises filosoofias ning järgnenud vastuvõttu.

Selle ja järgnevate esseedega ning oma seminaridega Heidelbergis pani Dieter Henrich aluse suundumusele, mida tuntakse eneseteadvuse Heidelbergi koolkonnana. Sellesse kuulujateks loetakse Henrichi kolleegid ja õpilased Konrad Cramer, Ulrich Pothast, Manfred Frank. Nimetus ise pärineb Henrichi tollaselt Heidelbergi kolleegilt Ernst Tugendhatilt, kes pragmaatilise keelefilosoofina jäi koolkonna subjekti-filosoofia suhtes kriitiliseks.² Heidelbergi koolkond üldiselt ja “Fichte algupärane äratundmine” eriti tähtsustavad subjekti eneseteadvust kui filosoofia alusprintsipi ja maailma tunnetamise ankrupunkti. Koolkond jagab Descartes’i seisukohta eneseteadvuse apodiktilisusest ning fundamentaalsusest igasuguse muu tunnetuse suhtes ning Kanti vaateviisi, et maailma kohta käivate otsustuste (subjekt-predikaat-vormis propositsioonide) ühtsuse eeltingimuseks on neid mõleva subjekti ühtsus. Subjekt tekib koos maailmaga ja eelneb intersubjektiivsusele ja esimese isiku asesõna kasutusoskusele, olles mõlema võimalikkuse tingimus. Samas ei ole subjekt enesele sugugi läbipaistev ega kontrollitav; tema tingimuseks on hämar põhi, milleni enesetunnetus ei küüni. Heidelbergi koolkond rõhutab eneseteadvuse mõiste-, refleksiooni-, taju- ja mina-eelsust ning ennekõike kritiseerib mudelit, mille järgi eneseteadvus peaks justkui seisnema kas kahe vaimuseisundi vahelises suhtes või ühe vaimuseisundi eserepresentatsioonis. Sellise, nn refleksioonimudeli kriitika lähtub omakorda Johann Gottlieb Fichte mõttekäikudest, mida filosoofia arenguloos on koolkonna meelest eiratud või valesti mõistetud.

Analüütilises vaimufilosoofias on viimastel aastakümnetel esile tõusnud teoreetikud (William Lycan, Peter Carruthers, David Rosen-

¹Vt Henrich 1976, seesama tagasitõlkes saksa keelde: Henrich 1982a; Henrich 1966, Henrich 1967, Henrich 2019.

²Heidelbergi koolkonna kohta vt nt Tugendhat 1986: 40–55; Zahavi 2007; Frank 2022; Preyer 2023.

thal jt), kes seletavad teadvust n-ö kõrgema tasandiga (*higher-order theories*): teadvus seisneb esimese tasandi vaimuseisundite kohta käivates teise tasandi vaimuseisundites: representatsioonides, tajudes või mõtetes. Mul on esmalt õuna nägemise teadvustamata seisund, seejärel ma tajun või mõtlen, et näen õuna, mille puhul õun n-ö “valgustub” teadvusega ning tekib teadlikkus ehk teadvus õunast. Heidelbergi koolkonna vaatevinklist peaksid kõik säärased “kõrgema tasandi” teooriad langema lootusetutesse nõiaringidesse või lõpututesse tagasimineketesse täpselt samamoodi nagu Fichte-eelne refleksiooniteooria.

Refleksiooniteooria kriitika, mida on aimata Fichtel ning mille Henrich ja Heidelbergi koolkond poolteist sajandit hiljem selgel kujul välja arendasid, on üldjoontes järgmine. Esiteks, refleksioonimudeliga kaasneb lõputu regress, mis lükkab teadvuse seletuse järjest edasi. Sellise mudeli järgi seisneb eneseteadvus selles, et leidub mingi madalama tasandi vaimuseisund, mille kõrgema tasandi vaimuseisund võtab oma objektiks. Esimese tasandi seisund on algselt teadvustamata ehk eba-teadlik ning teadvustub ehk saab eneseteadlikuks alles siis, kui seda teadvustab kõrgema tasandi seisund. Kuid isenesest ei saa ka kõrgema tasandi seisund olla veel midagi teadlikku — selle teadvustamiseks peaks minema tarvis kolmandat tasandit jne lõputult. Sama probleem kerkib siis, kui eneseteadvuse kandjana oletatakse teisel tasandil paiknevat mina, ego või iset, kes peaks olema teadlik mitte üksnes esmatasandi vaimuseisundist, vaid ka enesest kui selle kandjast või omajast — tolle kandja teadvustamiseks läheks siis omakorda tarvis kõrgema tasandi mina jne.

Lõputust regressist rängemgi probleem refleksioonimudeli jaoks on tsirkulaarsus, takerdumine *petitio principii* ehk tõestatava eeldamise nõiaringi. Refleksioonimudeli tsirkulaarsus avaldub kahel kujul, ontoloogilise ehk olemisringina ning epistemoloogilise ehk teadmisingina. Fichte kriitika keskendus peaausjalikult esimesele. Refleksioonimudel, mis tahab eneseteadvust ehk mina seletada kahe elemendi, minasubjekti ja mina-objekti suhtena, võtab tegelikult juba eelduseks nende kahe samasuse. Selleks et mina saaks enesega suhestuda, peab ta juba tervikuna olemas olema. Eneseteadvust ei õnnestu seletada selle ühest elemendist (“momendist”), nimelt minasubjektist lähtudes, sest eneseteadvus seisneb alati juba minasubjekti ja minaobjekti algupärase ühtsuses.

Henrichi silmis on otsustavam tähtsus teisel vastuväitel ehk epistemoloogilisel *petitio principii*’l: enese poole tagasipöördumisel enese identsuse tabamiseks peab vaimuseisund või subjekt suutma refleksiooni sihtmärgis ära tunda just nimelt iseenda. Selleks peab tal aga juba

olema mingi aimus enesest, mida selline refleksioonisuhe algselt ju seletama pidi. Tolle teise ringi illustreerimiseks armastatakse saksakeelses literatuuris sageli mainida kaht episoodi, millest andis teada füüsik ja filosoof Ernst Mach (mõnevõrra teistsuguses kontekstis):

Noorest peast nägin ma kord tänaval üht väga ebameeldivat ja eemale-tõukavat nägu. Olin sugugi mitte vähe ehmunud, kui taipasin, et see oli minu enda oma, mida olin näinud peeglist, möödudes kahe üksteise poole kallutatud peegli vahelt. — Ükskord astusin ma pärast kurnavat öist rongireisi väga väsinuna bussi peale parasjagu siis, kui keegi mees sisenes teiselt poolt. Mõtlesin: “Milline katkutanud koolmeister sealt peale astub.” See olin mina, sest minu vastas oli suur peegel (Mach 1886: 3–4).

Käesolevas kontekstis võiks Machi loo moraal olla see: subjekt peab refleksioonis enese äratundmiseks ennast juba tundma. Ta peab taipama, et see, keda ta peeglist näeb või kelle poole tagasi pöördub, on tema ise. Niisiis ei saa subjekt ega tema eneseteadvus ikkagi seisneda refleksioonis, vaid tal peab olema juba mingi ürgalgsem refleksiooneelne teadmine enesest. Selle seletamiseni püüdnudki Fichte läbi kolme aastakümne väsimatult jõuda.

See, et Henrich lähtub subjektil Filosoofia rehabiliteerimisel ning samas subjektiivsuse aluspõhja hämaruse ja ebakindluse järeldamisel just Fichtest, võib vahest tunduda üllatav, sest nagu ta isegi märgib, standardsetes filosoofialugudes käsitatakse Fichtet just nimelt filosoofina, kelles mina eneseupitamine jõuab äärmustesse, mina samastamiseni lausa absoluudi ja jumalaga. Esinduslik kokkuvõtte standardsest vaateviisist leidub näiteks Roger Scrutonil, kes keskendub Fichte *Teadusõpetuse* esimese versiooni avaparagrahvile:

Fichte argumenteeris, et filosoofia ülesanne on avastada “inimteadmise absoluutselt tingimatu esmaprintsiip” — s.o printsiip, millel kogu tunnetus saab põhineda, kuid mis ise ei põhine millelgi. Loogikud pakuvad meile näitena paratamatust ja vaieldamatust tõest identsusseaduse: $A = A$. Kuid isegi selles seaduses eeldatakse midagi, mis vajab veel õigustust, nimelt A eksistentsi. See mõte võimaldas Fichtel tuua sisse mõiste, mis muutis filosoofia kurssi [---], nimelt mõiste, mida väljendab verb “sätestama” (ehk “poneerima” — *setzen*). Fichte väitis, et ma võin jõuda tõeni, et $A = A$, kui A on “sätestatud” mõtte objektina. Aga mis annab mulle õigustuse sätestada A ? Vastust pole. Ainult siis, kui suudame leida midagi, mis on sätestatud mõtlemisaktis eneses, jõuame oma teadmispretensioonide ennast õigustava baasini. See asi, mis on sätestatud “absoluutselt”, on mina; sest kui mina on mõtte objekt, siis see, mis on “sätestatud”, on identne sellega, mis “sätestab”: seega väitega mina = mina jõuame välja aluspõhjani. Siin on paratamatu tõde, mis ei eelda

midagi. Mina enesesätestamine on kõikide tunnetusvormide tõeline alus (Scruton 2022: 629–630).

Scrutoni vaatenurgast sisaldab Fichte minale keskenduv argument, mis püüab minast esile manada kogu kõiksuse, terve rea hilisema mõtte- loo moonutuste ja liialduste seemneid. Henrichi versioon mõtteloost on teistsugune. Tema meelest lasi Fichte pigem minateooriatest õhu väl- ja — mina absoluutsest enesesätestusest kõneldes peab Fichte silmas kõigest seda, et mina sisaldab vahetut teadmist kaheldamatust “enesele- olemisest”. Kui enne Fichtet võeti eneseteadvust millegi enesestmõiste- tavana, siis alles refleksioonimudeli puuduste äratundmine Fichte poolt tõi esile eneseteadvuse struktureerituse ja selle mõistatuslikkuse. Ene- seteadvuse ilmnevate tunnuste ning nende varjatud tingimuste või põh- ja vahel avaneb kuristik. Eneseteadvus ei ole midagi enesele läbipaist- vat ega enese käsutatavat, vaid manifesteerib talle tabamatuks jäävat ürgalgset põhja. Henrich kahetseb, et see avastus jäi hilisemas filosoof- ias üles võtmata.

Henrichi essee kaardistab Fichte mõtteteekonna läbi “mina” koh- ta käiva kolme vormeli. Esimene vormel “*Ich setzt sich schlechthin*” on siin tõlgitud kui “Mina sätestab enese tingimata” (neljast kolme sõ- na tõlget saab vaidlustada: kas tõlkida “sätestama” asemel “panema”, “asetama”, “poneerima” vms, kas kasutada täissihitise asemel osasihi- tist, kas tõlkida *schlechtin* kui “*per se*”, “lihtviisiliselt”, “absoluutselt” jne?³). Teine vormel, “*Ich setzt sich als sich setzend*” on tõlgitud kui “Mina sätestab enese kui enese sätestaja” (kui see “kui” ei mängiks arut- luses nii tähtsat rolli, oleks vahest suupärasem kasutada essiivi “Mina sätestab enese ennast sätestavana”). Kolmas vormel kasutab müstilist kujundit ennast silmavast silmast: “*Ich ist Kraft, der ein Auge eingesetzt ist*” — “Mina on jõud, mille sisse on asetatud silm”. Lõpuks, Fichte ole- tust, et mina on — tingimatu varjatud põhja või absoluudi või jumala — nähtumine ehk manifestatsioon, saab võtta tema neljanda vormelina.

Johann Gottlieb Fichte (19.05.1762 – 29.01.1814) mõtlemisse ja ellu annab üldjoontes kena sissejuhatuse eesti keeles ilmunud *Inime- se määratlus* koos Karl Vorländeri ees- ja Arseni Gulõga järelsõna- ga (Fichte 1988). Henrichi essee kirjutamise aegu oli Baieri akadee- mial algjärgus Fichte kogutud teoste kriitilise 42-kõitelise väljaande avaldamine, mis jõudis lõpule alles 2012. aastal. Standardseks trüki-

³Niihästi *setzen*’i kui ka *schlechthin*’i tõlkimise üle on Fichtega seo- ses mõtisklenud Madis Kõiv (1991: 561–567). Vt samuti arutlus tun- netamise ja sätestamise vahekorra üle Paul de Mani essees “Veenmisre- toorika” (2023) ja minu saatesõna sealsamas (Väljataga 2023).

allikaks oli tollal veel Fichte teoste 11-köiteline väljaanne, mille oli 1834–1835 koostanud ja avaldanud filosoofi poeg. Henrichi analüüs põhineb peamiselt Fichte teadusõpetuse kolmel versioonil: eluajal ilmunud *Kogu teadusõpetuse põhialus* (Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre, 1794/1795) ning postuumselt avaldatud *Teadusõpetuse uus esituskatse* (Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre, 1797/1798) ja *Teadusõpetuse esitus* (Darstellung der Wissenschaftslehre, 1801/1802). Mõned Henrichi essee tuvastatud ajaloolised ebatäpsused tulevad osalt Fichte pärandi toonasest seisukorrast. Joonealuses märkuses 26 korrigeeris Henrich hiljem ise Fichte sonettide dateeringuid. Günter Zöllner (2016: 53–54) on tuvastanud, et Henrichi käsitletud kaks esimest vormelit esinevad Fichtel läbisegi juba varakult (sh 1794. aasta *Teadusõpetuses*) ja ka kolmanda vormeli dateeringud pole päris täpsed, mistõttu Fichte arenguloo kolmeastmelise trajektoori kaardistamine ei tarvitse ajalooliselt õige olla.

Henrichi tõlgenduses püüdis Fichte ületada oma eelkäijate refleksioonimudelit, kuid langes ikka ja jälle tagasi selle nõiaringidesse, millest pääsemiseks pakkus välja järjest uusi täpsustavaid vormeleid. Iseloomustades mina enesesätestamise kaudu, püüdis Fichte asendada refleksioonimudeli produktsioonimudeliga, loogilise suhte tegutsemisuhetega, või nagu uuemal ajal öeldakse, “performatiivsusega”. Produktsioonimudel väljendab subjekti ja objekti ühtsust refleksioonimudeli dualismi asemel, nendevahelise suhte reaalsust puhtformaalse suhte asemel — selle järgi toimub miski, mis on oma sooritusest teadlik ilma seda sooritust objektistamata. Kui esimene vormel minast kui enesesätestustest ainult vihjab eneseteadvuse spontaansusele ning teo ja selle teadmise vahetule ühtsusele, siis teine vormel toob selle mõtte otseselt välja: mina mitte üksnes ei pane ennast paika, vaid paneb enese paika *kui* enese paikapanija. Sellise “kui” poolest eristub mina looduseski esinevast enesekohasusest (näiteks kõikvõimalikest tagasisidesilmustest), millel teadmise iseloom puudub. Fichte oli Kantilt üle võtnud arusaamise tunnetusest kui kaemusliku tooraine ja mõistelise vormi sünteesist, kuid nende kahe vahetõrje isolemises ja eneseteadvuses jääb tal segaseks. Jutus minast kui tegevusest säilib produtseerimisprotsessi ja selle saaduse erinevus ja kahemõttelisus, mistõttu refleksioonimudeli tsirkulaarsus tuleb hiilimisi tagasi. Eneseteadvuse vahendamata püüdis selle tagasiiviimine mitterefleksiivsele põhjale, mis minale eelnedes selle tingib. Refleksioon kui eneseolemine on tolle põhja suhtes alles midagi sekundaarset ja sõltuvat.

Silma-metafoori appi võttes paigutab Fichte refleksiooni ja teo asemele passiivse sündmuse, et vabaneda üksteisele suunatud teadvuste, peegeldavate ja peegeldatud minade, produtseerimise ja produkti punt-

rast. See kujund peaks rõhutama, kuidas teadmise osis eneseteadvuses pole enesesätetusaktist loogiliselt tuletatav, vaid käib aktiga lahutamatault koos: ennast silmava silma enesekohasus sulatab kokku tegevuse ja tunnetuse, praktika ja teooria. Teise vormeli pinge vahendamatause ja vahendatuse vahel peaks lahenema viieosalise struktuuriga, milles kaemuses vahetult ilmneva aktiivsus sünteesitakse mõistelise vahendatusega.

Omaenda visandi eneseteadvuse teooriale esitas Dieter Henrich mõni aasta hiljem artiklis “Eneseteadvus: Kriitiline sissejuhatus ühte teooriasse” (Henrich 1970), mis kannab Fichte-essee mõttekäigud moodsasse konteksti. Henrich eristab egoloogilisi ja mitte-egoloogilisi teadvusteooriaid — esimesed eeldavad eneseteadvuse puhul organiseeriva mina või ise olemasolu, teised mitte. Mõlemad lähtuvad refleksioonimudelist ning neid tabab juba tuttav kriitika tsirkulaarsuses. Neile vastukaaluks mainib Henrich kolme tüüpi reduktsionismi, mis taandavad eneseteadvuse kas käitumisele (biheiviorism), intersubjektiivsusele (keelefilosoofia, eriti deiksise-teooriad) või mateeriale (füsikalism). Kuigi refleksioonimudelivastase kriitika hammas reduktsionismide peale ei hakka, on neid raske tõsiselt võtta, kuna need ei tunnista meie vahetut eksistentsiaalset tõsiasja. Henrich püüab leida keskteed refleksiooni-teooriate ja reduktsionistlike teooriate vahel.

Ta visandab kahetasandilise mudeli, mis siiski erineb “kõrgema tasandi” teadvusteooriatest. Teadvuse esimene, madalam tasand on minatu. See on horisondiks teisele, kõrgemale tasandile, millel toimib mina kui aktiivne, ennast kontrolliv printsiip, mis organiseerib teadvuse ruumi. Eneseteadvus on kolme elemendi funktsionaalne ühendus: 1) teadvus kui mõõde, 2) teadmine selle mõõtme avatusest, 3) aktiivne mina, mida selles mõõtmes tunnetatakse. Henrichi jaoks pole teadvus enesesuhe ega enesega identifitseerimise produkt, vaid ainsuslik suhestamatu sündmus, anonüümne mõõde, passiivne meedium. Eneseteadvus eksplitsiitse teadvusena on sekundaarne nähtus, mis pelgalt replitseerib algupärast, vahetut teadmist teadvuse anonüümsest mõõtmest. Henrich pöörab traditsioonilise arusaamise teadvusest ringi: mitte subjektile ei ole teadvust, vaid teadvusel on subjekt. Implitsiitse ja eksplitsiitse teadvuse, teadvuse ja teadvustamatuse vahel on kõigest määraerinevus. Henrichi ettepanek peaks revideerima ka inimeste ja loomade järsku eristamist ning seletama vabadust kui pelgalt enesekohase refleksiooni ületamist.

Eestikeelsel subjektile on seni olnud võimalik lugeda Slavoj Žižeki nappe haakumisi Henrichi subjektil filosoofiaga *Ideoloogia ülevas objek-*

tis (Žižek 2003).⁴ Loodetavasti avaneb tal lähiajal võimalus teadvustada Dieter Henrichi mõttekäike juba tõlkekogumiku kaudu.

Kirjandus

- d e M a n, Paul 2023 [1975/1979]. Veenmisretoorika (Nietzsche). Tlk Märt Väljataga. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1621–1637
- F i c h t e, Johann Gottlieb 1988 [1800]. *Inimese määratlus*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat
- F r a n k, Manfred 2022. In defence of pre-reflective self-consciousness: The Heidelberg view. — *Review of Philosophy and Psychology*, Vol. 13, pp. 277–293
- H e n r i c h, Dieter 1966. Fichtes ursprüngliche Einsicht. — D. Henrich, H. Wagner (Hrsg.). *Subjektivität und Metaphysik: Festschrift für Wolfgang Cramer*. Frankfurt am Main: Klostermann, S. 188–232
- H e n r i c h, Dieter 1967. *Fichtes ursprüngliche Einsicht*. Frankfurt am Main: Klostermann
- H e n r i c h, Dieter 1970. Selbstbewußtsein: Kritische Einleitung in eine Theorie. — R. Bubner, K. Cramer, R. Wiehl (Hrsg.). *Hermeneutik und Dialektik*. Bd. 1. Tübingen: Mohr Siebeck, S. 257–284
- H e n r i c h, Dieter 1976. La découverte de Fichte. — *Revue de métaphysique et de morale*, Vol. 72, p. 154–169
- H e n r i c h, Dieter 1982a. Fichtes Ich. — D. Henrich. *Selbstverhältnisse: Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie*. Stuttgart: Reclam, S. 57–82
- H e n r i c h, Dieter 1982b. Die Grundstruktur der modernen Philosophie. — D. Henrich. *Selbstverhältnisse: Gedanken und Auslegungen zu den Grundlagen der klassischen deutschen Philosophie*. Stuttgart: Reclam, S. 83–108
- H e n r i c h, Dieter 1982c. Selbstbewußtsein und spekulatives Denken. — D. Henrich. *Fluchtlinien: Philosophische Essays*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, S. 125–181
- H e n r i c h, Dieter 1992. The origins of the theory of the subject. — A. Honneth et al. (eds.). *Philosophical Interventions in the Unfinished Project of Modernity*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 29–87

---

⁴Žižekil on Henrichi nimi küll valesti kirjutatud.

- Henrich, Dieter 1999. *Bewußtes Leben: Untersuchungen zum Verhältnis von Subjektivität und Metaphysik*. Stuttgart: Reclam
- Henrich, Dieter 2019. *Dies Ich, das viel besagt: Fichtes Einsicht nachdenken*. Frankfurt am Main: Klostermann
- Kõiv, Madis 1991. Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas. I. — *Akadeemia*, nr 3, lk 543–569
- Mach, Ernst 1886. *Beiträge zur Analyse der Empfindungen*. Jena: Gustav Fischer
- Nagel, Thomas 2015 [1986]. *Vaade eikusagilt*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: EKSA
- Preyer, Gerhard 2023. The Heidelberg School: Continuation by innovation. — *Filozoficzna Education*, No. 75, pp. 7–39
- Scruton, Roger 2022 [1994]. *Moodne filosoofia: Sissejuhatus ja ülevaade*. Tlk Märt Väljataga. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: EKSA
- Zahavi, Dan 2007. The Heidelberg School and the limits of reflection. — S. Heinämaa, V. Lähteenmäki, P. Remes (eds.). *Consciousness: From Perception to Reflection in the History of Philosophy*. Dordrecht: Springer, pp. 267–286
- Zöllner, Günter 2016. Fichte's original insight: Dieter Henrich's pioneering piece half a century later. — K. Gjesdal (ed.). *Debates in Nineteenth Century Philosophy: Essential Readings and Contemporary Responses*. London & New York: Routledge, pp. 45–55
- Žižek, Slavoj 2003 [1989]. *Ideoloogia ülev objekt*. Tlk Hasso Krull. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Vagabund
- Tugendhat, Ernst 1986. *Self-Consciousness and Self-Determination*. (Studies in contemporary German social thought.) Tr. by Paul Stern. Cambridge, MA: MIT Press
- Väljataga, Märt 2023. Mälestusi dekonstruktsioonist. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1593–1619

ERIK OBERMANN. Kohvik (1910)

VEENE NFSV 1926. AASTA KRIMINAALKOODEKS EESTIS

Jaan Sootak

I. SISSEJUHATUSEKS

Nõukogude Liit okupeeris Eesti Vabariigi 17. juunil 1940. aastal. “Deklaratsiooniga riigivõimust Eestis” kuulutati 21. juulil Eestis välja Nõukogude võim ja Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. 22. juulil “palus” Riigivolikogu NSV Liidu Ülemnõukogul võtta Eesti NSV Nõukogude Liidu koosseisu. See palve rahuldati NSV Liidu Ülemnõukogu 6. augusti 1940. a seadusega.¹ Kuivõrd NSVLi õigussüsteem nägi ette liiduvabariikide oma seadusandluse, tuli vastavad õigusaktid kehtestada ka Eestis. Nõukogude Vene kriminaalkoodeksi kehtestamiseks vajalik seadlus võeti vastu 16. detsembril 1940. aastal.² Kriminaalkoodeksi teksti *Riigi Teatajas* ega hilisemas *ENSV Teatajas* ei avaldatud. 1940.–1941. a ilmus eraldi brošüüridena kolm väljaannet, pärast sõda samuti kolm (vt Sootak 2024, 2: 321–324).

Koodeksi kuriteomõistest ja üksikutest kuriteoliikidest olen lühidalt kirjutatud eelmistes artiklites (Sootak 2024, 2: 320–321; 3: 393–399). Käesolevas artiklis vaatlen koodeksit kehtivana sõjajärgses Eestis, seega aastatel 1944–1961 (Eesti NSV oma kriminaalkoodeks võeti vastu 6. jaanuaril 1961 ja see hakkas keh-

---

¹Vt õigusakte *Nõukogude Eesti*... 1960: 160, 163 jj.

²ENSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus VNFSV Kriminaalkoodeksi kehtimapanemise kohta, 16. XII 1940. — *ENSV Teataja* 1940, nr 65, art 868, www.digar.ee/id/nlib-digar:248783. Vt Sootak 2024, 2: 318–320.

tima sama aasta 1. aprillist). Põhjuse Nõukogude Vene 1926. aasta kriminaalkodeksist üksikasjalikumalt kirjutada annavad kolm asjaolu: esiteks selle üsnagi pikk kehtimisaeg Eesti NSVs; teiseks paljude Nõukogude kriminaalõigusele omaste mõistete, vastutuse aluste ning eriosa kuriteokoosseisude säilimine ja ülevõtmine ka 1961. a kodeksisse; kolmandaks asjaolu, et eesti keeles ei ole sellest õigusaktist peaaegu mitte midagi kirjutatud. Loomulikult ei ole vajalik ega võimalik peatuda põhjalikult kogu kodeksil, seega püüan välja tuua vaid selle olulisemad jooned, mis iseloomustavad Nõukogude kriminaalõigust.

II. KRIMINAALPOLIITILINE TAGASIVAADE

Vene NFSV³ 1926. aasta kriminaalkodeks oli sisuliselt eelmise, 1922. a kriminaalkodeksi edasiarendus ja täiendatud variant, kuid väljendas siiski ka uusi kriminaalpoliitilisi suundumusi. See asjaolu annab aluse peatuda lühidalt mõlema kodeksi saamislool ja nende eelnõude koostamise kriminaalpoliitilisel taustal.⁴

Pärast nn oktoobripööret ja kodusõja ajal ei olnud Nõukogude võimul veel sugugi selge, kas kriminaalõigust on üldse vaja kodifitseerida. Ühelt poolt oli uuel võimul vaja oma olemasolu kindlustada, mistõttu õiguse kodifitseerimine ei kuulunud kindlasti esmaülesannete hulka. Teisalt valitsesid selles küsimuses ultrarevolutsioonilised meeleolud ning valitsus ei kiirustanud kodeksite väljatöötamisega, et saada vabad käed lugematute vaenlaste vastu võitlemiseks. 1917. a kohtudekreet lubas erandjuhtudel kohaldada revolutsioonieelseid, “kukutatud valitsuste” seadusi (*законы свергнутых правительств*) “ainult

³Kuni NSV Liidu 1936. a konstitutsiooni vastuvõtmiseni Vene SFNV: Sotsialistlik Föderatiivne Nõukogude Vabariik. Kriminaalkodeksi Eestis kehtestamise ajal oli kasutusel juba nimekuju Vene Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik (NFSV) ning seda tarvitati ka kodeksi tekstiväljaannetes ja eesti keeles ilmunud tõlkeõpikutes (nt *Kriminaalõigus...* 1941: 142 jm). Seetõttu kasutan edaspidi viimast nimekuju.

⁴Vt Sootak 1990: 490–494.

niivõrd, kuivõrd revolutsioon ei ole neid tühistanud ega need ei ole vastuolus revolutsioonilise südametunnistuse ja revolutsioonilise õigusteadvusega”. Tühistati kõik seadused, mis olid vastuolus Kesktäitevkomitee ning Tööliste ja Talupoegade Valitsuse dekreetidega, samuti Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei ning Sotsialistide-Revolutsionääride Partei miinimumprogrammidega (Dekret... 1957/1917: p 5). Kohtudekreediga moodustati lihtsamate asjade arutamiseks kohalikud kohtud, raskemate kuritegude jaoks revolutsioonilised tribunaliid (samas: p 8). Vana seadusi aga õieti ei kohaldatudki, sest puudusid inimesed, kes oleksid suutnud neis orienteeruda. Pealegi oli vana hävitamise kirm nii suur, et pühkis kõik senise üle parda. Varasemate seaduste kohaldamine keelati üldse 30. novembril 1918. aastal (Rebane 1973: 117).

1920. aastate alguseks oli Nõukogude võim siiski jõudnud järeldeusele, et kriminaalõigus tuleb kodifitseerida. 24. mail 1922. a võeti vastu kriminaalkodeks, see jõustus juba 1. juunil samal aastal.⁵ “KrK avaldamine esineb suurima ajaloolise faktina”, sest esimest korda avaldati nii sisult kui ka vormilt sotsialistlik kriminaalkodeks (*Ugolovnoje...* 1938: 172; *Kriminaalõigus...* 1941: 117). Tegelikult oli kodeksi üldosa oluliselt mõjutatud kriminaalõiguse sotsioloogilise koolkonna põhimõtetest, mis andis Tartu Ülikooli kriminaalõiguse tollasele õppejõuele Karl Saarmannile aluse väita, et see “valmistati Ferri eelnõu järgi ühe kuu kestel” (Saarmann 1930: 38). Nimetatud eelnõu oli Itaalia õigusteadlase ja poliitiku Enrico Ferri⁶ juhtimisel aastail 1919–

---

⁵Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет. Постановление “О введении в действие Уголовного кодекса РСФСР”. Vt docs.cntd.ru/document/901757375.

⁶Enrico Ferri (1856–1929), Itaalia kriminoloog. Õpetas kriminoloogiat Bologna, Siena, Pisa ja Rooma ülikoolis, a-st 1886 Rooma Ülikooli kriminaalõiguse kateedri juhataja. Samal aastal valiti Itaalia parlamenti, kus tegutses 1921. aastani. 1893. a-st sotsialistide parteis ja üks selle juhte, ajalehe *Avanti!* peatoimetaja; 1921. a kuulutas end fašistide poolehoidjaks. Tema meelest peaks kriminaalõigus sisaldama rohkem sanktsioone, mida kohaldatakse eelkõige kurjategija isiku, mitte aga tema kuriteo alusel. Kritiseeris surmanuhtlust ja vandekohut ning

1921 koostatud kriminaalkodeksi projekt (it *progetto Ferri*). Nn Ferri projektist küll kehtivat seadust ei saanud, kuid paljusid selle ideid kasutati Itaalia 1930. a fašistlikus kriminaalkodeksis. Kriminaalõiguse sotsioloogilise suuna Itaalia variant — sotsiaalse kaitse kriminaalõigus — väitis, et inimese karistamise aluseks ei ole tema käitumise eetiline etteheidetavus, vaid asjaolu, et ta on kahjustanud seda ühiskonda, kus ta elab.⁷ Mõistagi sobis selline lähenemine kujunevale Nõukogude kriminaalõigusele suurepäraselt.

Rohked täiendused ja NSV Liidu moodustamisega muutunud õiguspoliitiline olukord tekitasid vajaduse uue koodeksi järele. See võeti vastu 22. novembril 1926. a ja hakkas kehtima järgmise aasta 1. jaanuarist.⁸ Kui 1922. a koodeks väljendas üleminekuaega revolutsioonist NEPini (*новая экономическая политика*, uus majanduspoliitika 1921–1929) ja sisaldas mõnel määral vana kodanlikku õigustunnetust, siis uus koodeks pidi näitama täiesti uut, läbinisti “nõukogulikku” kriminaalõiguslikku mõtlemist ja eemalduma senisest formalistikust õiguslikust lähenemisest. Ehkki uues koodeksis nähti selgelt sotsialistliku ühiskonna kaitse vahendit, ei tähendanud see siiski täielikku loobumist senistest kriminaalõiguslikest vastutuse alustest ja kriminaalkodeksi loomist “ilma süü ja karistusest”. Selline idee püsis küll edasi, näiteks tegi tollane Vene NFSV prokurör Nikolai Krõlenko⁹ varsti pärast 1926. a kriminaalkodeksi vastuvõtmist

---

selliseid mõisteid nagu süü, süüdivus, vastutus, kuriteokoosseis, karistus jm. Kalduvus kuritegevusele on päritav, selliste isikute suhtes tuleb kohaldada sotsiaalse kaitse vahendeid. Toetas ka ortodoksse marksismi seisukohti; pidas sotsialismi darvinismi loogiliseks jätkuks.

⁷Sotsiaalse kaitse kriminaalõigusest lähemalt, sh ühiskonnaohtlikkusest kui kuriteomõiste määravast tunnusest ja sotsiaalse kaitse vahendist kui karistusest vt Sootak 2015: ptk VIII.1.

⁸Уголовный Кодекс РСФСР. Редакции 1926 года. Официальный текст с изменениями по состоянию на 1 марта 1957 года. Vt docs.cntd.ru/document/901757374?marker.

⁹Nikolai Krõlenko (1885–1938), Nõukogude partei- ja riigitegelane. Õppis Peterburi Ülikooli ajaloo-filosoofiateaduskonnas a-st 1903. Enamlaste partei liige 1904. aastast. Vene sõjaväe ülemjuhataja 1917–

ettepaneku koostada uus koodeks “ilma eriosata ja ilma doseerimiseta, mis sisaldaks vaid kuritegude näitlikku loetelu”.¹⁰ Seda ultrarevolutsioonilist ettepanekut ellu ei viidud.

NLKP XVIII kongressil 1939. aastal esitas Stalin oma õpetuse Nõukogude riigi ja ühiskonna arengu kahest etapist. Neist esimene oli alanud 1917. a nn oktoobripöördega ja kujutas endast võitlust ekspluataarlike klassidega, nende vastupanu mahasurumist ja likvideerimist. Sellesse perioodi jäi ka kodusõda. Riigi ülesehitamise majanduslik-organisatsiooniline külg ja elanikkonna kultuurilis-kasvatuslik töö jäid tagaplaanile, “ei saanud tõsiselt arendamise osaliseks”. Tuli hävitada vana kodanlik-mõisnike kriminaalõigus, luua uue, Nõukogude kriminaalõiguse alused ja võidelda kõige raskemate kuritegudega: riigivastaste ja sõjaväelistega. Teise etapi alguseks olid kapitalistlikud “elemendid” linnas ja maal hävitatud, tuli veel likvideerida nende viimased jäänuised. Sotsialistlik majandussüsteem oli täielikult võitnud, 1936. a oli vastu võetud stalinlik konstitutsioon. Kriminaalõiguse tähtsaks ülesandeks sai sotsialistliku omandi kaitse. Siseriiklikult toimus maa sotsialistlik industrialiseerimine ja põllumajanduse kollektiviseerimine, samal ajal tuli võidelda välisvaenlastega — maale saadetud spioonide, mõrtsukate ja kahjuritega.¹¹

Üle kantuna Eesti NSV tingimustesse tuleb nentida, et siin tuli lahendada mõlema etapi ülesandeid — likvideerida kapitalistlikud “elemendid” ja kollektiviseerida põllumajandus. Kriminaalõigus vastas teise etapi nõuetele, kuid pidi samuti aitama täita mõlema etapi ülesandeid. Kriminaalõiguse põhiülesandena pärast

---

1918, VNFSV prokuröri abi ja prokurör 1922–1931, NSVLi Ülemkohtu esimees 1922–1924, VNFSV kohtu rahvakomissar 1931–1936 ja NSVLi kohtu rahvakomissar 1936–1938. Vahistati 1938. a süüdistatuna sidemetes Nikolai Buhharini juhitud parempoolse Nõukogude-vastase organisatsiooniga, mõisteti NSVLi Ülemkohtu sõjakolleeegiumi otsusega süüdi ja hukati, rehabiliteeriti 1955.

¹⁰Sellesisulistest ultrarevolutsioonilistest ideedest vt Sootak 2008: 492–493; kriminaalpoliitilisest taustast lähemalt Schittenhelm 1994: 67–68.

¹¹Koos viidetega kaasaegsele trükisõnale vt *Kriminaalõigus*... 1941: 95–136.

sõda nähti sotsialistliku majandussüsteemi tugevdamist — võitlust sotsialistliku omandi riisujate, raiskajate ja spekulantidega ning ametialase kuritarvituse ja lohakusega (*Ugolovnoje*... 1948: 162). Seda suunda võib pidada ka tolle aja Eesti NSV kriminaalõiguse ja kohtupraktika oluliseks jooneks. Samas nähti ka teisel etapil kuritegevuse põhjusi suuresti kapitalistlike riikide olemasolus:

Kukutatud klasside jäänuste ning trotskistide, buhharinlaste ja muude elajate [*узбегы*] abil teeb imperialistlik ja antidemokraatlik laager põhilise panuse spioonidele, diversantidele ja mõrtsukatele, keda saadab nõukogudemaale imperialistlike riikide luure (Kiritšenko 1950: 18).

Objektiivsuse huvides tuleb siiski tunnistada ka märksa rahulikumat lähenemist. Nimelt nenditi küll, et marksismi-leninismi üldtunnustatud väite järgi seisnevad kuritegevuse põhjused NSV Liidus kapitalistliku ümbruse olemasolus ja kapitalismi igandites inimeste teadvuses, kuid see ei välista, vaid vastupidi, kohustab süstemaatiliselt ja igakülgset uurima konkreetseid asjaolusid, mis soodustavad kuritegude toimepanemist. Põhjuste ja soodustavate asjaolude uurimiseta ei ole võimalik kuritegevusega edukalt võidelda (O sostojanii... 1955: 7).

III. KURITEOMÕISTE

Enne seaduses sisalduva kuriteomõiste ehk legaalseaduse mõiste sisu kindlaksmääramist tuleb peatuda selle mõiste paigutusel koodeksis. Koodeksi lühike, ühest paragrahvist (§ 1) koosnev 1. jagu kandis pealkirja “VNFSV kriminaalseadusandluse ülesandeist”, mis oli “tööliste ja talupoegade sotsialistliku riigi ja selles kehtestatud õiguskorra kaitse”. Järgmine jagu määratles koodeksi kehtivuspiirkonnad (tänapäeva mõistes seadustiku ruumilise kehtivuse). Kolmas jagu käsitles kuriteomõistet ja sisaldas selliseid tüüpilisi kriminaalvastutuse aluseid nagu tahtlus ja ettevaatamatus (§ 10), süüdimatus (§ 11), alaealiste vastutuse alampiir (§ 12), hädakaitse ja hädaseisund (§ 13), aegumine (§-d 14–15), osavõtt (§-d 17–18) ning kuriteo ettevalmistamine ja katse (§ 19). Peale nende sätete

oli selles jaos (aga mitte karistusi käsitlevas 4. jaos) sotsiaalse kaitse vahendite kohaldamise sihti määratlev § 9. Jagu algas aga kuriteo mõistet kitsamas mõttes määratlevate §-dega 6–8, mille juurde sisuliselt kuulus ka analoogiat käsitlev § 16.

Küsimus ei ole aga vaadeldava jao sisus, vaid selle pealkirjas: “VNFSV kriminaalpoliitika üldalused”. Sellega andis seadusandja selgelt mõista, et kuriteo mõiste ja karistuse eesmärgid ei ole mitte kitsalt õiguslikud, vaid kriminaalpoliitilised, sotsialistliku riigi õiguskorra kaitse küsimused vastavalt §-s 1 sätestatule. Seadusandja kasutas seda võtet — rõhuasetust seaduse poliitilisele tähtsusele, suurele üldpoliitilisele mõttele ja tähendusele — mujalgi, näiteks 1932. a 7. augusti kurikuulsa määruse sissejuhatuses (lähemalt Sootak 2024, 3: 402). Veelgi kõnekam näide on koodeksi § 128-a. Koodeksi esialgses redaktsioonis sisalduv § 128 nägi lihtsalt ette ebamajanduslikkuse eest (*бесхозяйственность*) karistusena vabaduskaotuse kuni kahe aastani, sundtööd, s.t paranduslikud tööd kuni aastani, või väikese kahju korral distsiplinaarkaristuse (*Ugolovnoi...* 1926: § 128). 8. detsembri 1933. a seaduses “Vastutusest mittekvaliteetse toodangu väljalaskmise kui raske riigivastase kuriteo eest” väideti, et selline tegu tekitab riigile olulise kahju. Koodeksisse lisati § 128-a ilma 8. detsembri seaduse drakoonilise sõnastuseta; karistatav tegu oli kirjeldatud lihtsalt kui “halvakvaliteedilise või mittekomplektilise produktsiooni väljalaskmine” (lähemalt *Ugolovnoje...* 1943: 335–336). Sellest ei olnud seadusandja arvates siiski küllalt, sest Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumi 16. novembri 1940. a seadlusega muudeti § 128-a sõnastust. See nimetas mittekvaliteetse või mittekomplektse toodangu väljalaskmist “kahjurlusega võrdseks riigivastaseks kuriteoks” ja kehtestas karistuseks vabaduskaotuse viiest kuni kaheksa aastani. Normi omapära seisneb asjaolus, et kuritegu ei käsitatud kahjurlusena kui eriti ohtlikku riiklikku kuritegu KrK § 57-7 mõttes; seadusandja tahtis lihtsalt anda sellele kuriteole täiendava poliitilise hinnangu. Selles seadustehnilises võttes nähti seadusandja soovi “rõhutada töötajate poliitilist teadlikkust ning mobiliseerida üldsust ja riigiorganeid energilisele võitlusele” kirjeldatud tegudega (Trainin 1946: 15–18). Tänapäeva õigusloome ja normitehnika taustal ei tuleks kõne

allagi, et eriosa süüteokoosseisu lisataks peale koosseisutunnuste veel poliitilisi deklaratsioone, mis liiatigi sisaldaksid sootuks teise koosseisu või kuriteoliigi tunnuseid.

Kuriteo määratlus oli antud kriminaalkodeksi §-s 6: ühiskonnaohtlikuks peetakse iga tegu, mis on sihitud Nõukogude korra vastu või mis rikub kommunistlikule korrale ülemineku ajaks töölis-talupoegade võimuga seatud õiguskorda. See oli kuriteo materiaalne määrang — kuritegu on tegu, mis esineb ühiskonnaohtlikuna kõigi töötajate huvide seisukohast, kes ehitavad tööliklassi juhtimisel meie maa kommunistlikku ühiskonda (*Kriminaalõigus...* 1946b: 139).

Eesti kriminaalõiguslikus (küll käsikirjalises) käsitluses võib leida kuriteomõiste kriitilise ülevaate, mille kohaselt oli koodeksis kuriteo mõiste tegelikult määratlemata, sest ühiskonnaohtlikkus on vaid üks, materiaalne tunnus, mis avab kuriteo klassisuse, selle sotsiaal-poliitilise olemuse. Koodeksi § 6 märkusest võis järeldada, et kuritegu on vaid raske ühiskonnaohtlik tegu. Teksti autor annab ka kuriteo täpsema määratluse: kuritegu on ühiskonnaohtlik, õigusvastane tegu, mis sisaldab kuriteo koosseisu ja on seaduse järgi karistatav. Kuritegu kui ühiskonnaohtlik tegu takistab ekspluateerimisest vabade inimeste koostöö ja vastastikuse abistamise suhete kindlustumist. Seetõttu ei kinnistu uusi, kommunistlikke käitumisnorme, vaid isik on kapitalistlike igandite kammitsais (Rebane 1958: 5–7, 15).

Nõukogude kriminaalõiguse kuriteomõistet ja kriminaalõigusteoriat ei saa käsitleda ilma *süü* mõiste analüüsita. Nõukogude-aegses trükisõnas läheneti sellele kolme moodi. Kõigepealt 1920. aastad, mil kriminaalõiguses valitseva sotsioloogilise suuna mõjul eitati üldse süüd kui kriminaalvastutuse alust, sest määrav oli isiku ühiskonna- ja klassiohtlikkus. 1926. a kriminaalkodeks ei tundnudki üldse süü mõistet. Teine seisukoht leidis, et kriminaalvastutuse alus on kuriteo üldkoosseis ning selle subjektiivse külje ehk süü moodustavad tahtlus ja ettevaatamatus. Kolmanda etapina võib välja tuua 1950. aastate algul tekkinud seisukoha, et peale kuriteo üldkoosseisu põhineb kriminaalvastutus veel ühel iseseisval alusel — süül (Kuznetsova 1969: 77–78). Tegelikult ei olnud sellega veel kuriteomõiste paika pandud, dis-

kussioon sai hoopis hoogu juurde. Trükisõnas väljendatud seisukoht süüst kui normatiivsest mõistest, seega eetilisest etteheitest kutsus esile ägedad vastuväited. Selline süümõiste hakkaks korrigeerima ka kogu kuriteomõistet ja Nõukogude kriminaalõigus oleks hakanud lähenema Euroopas tollal valitsenud klassikaliselle süüteomõistele. Lähenemine kodanlikule õigusele oli aga ideoloogiliselt täiesti välistatud. Õigusteaduslik diskussioon lahendati lõpuks parteiliselt kõige kõrgemal tasemel. NLKP Keskkomitee juhtivas ajakirjas *Kommunist* ilmus artikkel kõneka pealkirjaga “Ebaõigetest teooriatest jagusaamine [*преодоление*] kriminaalõiguses”. Selle autor võis rahuldusega nentida:

Aastatel 1954–1955 kuriteokoosseisu küsimuses läbiviidud diskussioon tõi sellesse tähtsasse küsimusse teatud selguse ning aitas kaasa õige seisukoha kujundamisele selles nõukogude õigusteaduse küsimuses (Nikolajev 1956: 54–58).

Sisuliselt tähendas see “õige seisukoht” kuriteomõiste kahe tunnuse kinnistumist juba 1930. aastatel kujunenud skeemi järgi: kriminaalvastutuse ainus alus on kuriteo üldkoosseis ning selle subjektiivse külje moodustab süü kui tahtlus ja ettevaatamatus. Selline kuriteomõiste võeti üle ka 1958.–1961. a kriminaalõigusreformi käigus ning on kasutusel Venemaa Föderatsiooni kriminaalõiguses tänapäevani.

Ka Eesti sõjajärgses kriminaalõiguslikus käsitluses oli süü kuriteokoosseisu tunnus ning seisnes kahes vormis — tahtluses ja ettevaatamatuses. Süülike vastutuse põhimõtte toetub determinismi ideele, määrates kindlaks inimese toimingute paratamatuse ja “heites kõrvale rumala loba tahtevabadusest”, ei hävita aga sugugi inimese mõistust ja südametunnistust (Rebane 1958: 27).

Kui süü kriminaalvastutuse iseseisva alusena oli välistatud ja paigutatud kindlalt kuriteokoosseisu piiridesse selle subjektiivse küljena, siis koosseisu enda mõiste üle jätkus veel mõningane diskussioon. Trükisõnast võib leida väite, et kuriteo üldkoosseisu kui kriminaalvastutuse alust ei ole olemas, isiku vastutus saab põhineda ainult konkreetsetel kuriteokoosseisul eriosas. Koosseis ei saa olla midagi üldist, vaid on alati konkreetne. Siingi pääses aga lõpuks maksvusele Nõukogude kriminaalõigusele oma-

ne seisukoht, et kuriteokoosseisu üldmõistest ei saa loobuda. See oleks tähendanud loobumist kuriteomõiste teoreetilisest analüüsist ning piirdumist “konkreetsete kuritegude koosseisude üksikute elementide käsitööliku [кучмапыў] vaatlemisega”. Nii kaoks side üldosa ja eriosa vahel ja avaneks tee “vulgaarsotsioloogiliste skeemide” kasutamisele. Konkreetse kuriteokoosseisu tuvastamine isiku teos saab toimuda ainult kuriteo üldkoosseisu teoreetilise baasi alusel.¹²

Vajadust loobuda kuriteo üldkoosseisust põhjendati trüki-sõnas ka tollasele õhkkonnale iseloomulikul viisil kodanliku õiguse kriitikaga. Idealistlik kodanlik kriminaalõigusteadus ei suutvat välja töötada kuriteo materiaalsel määratlusest, see sisustatakse kuriteo üldkoosseisuga, mille ülesanne on maskeerida kuriteo klassiloomust (Durmanov 1948: 6–7). Kui jätta kõrva-le Nõukogude õigusteadusele iseloomulik kuritegevuse ja kuriteomõiste käsitlemine klassipositsioonilt, siis tuleb tunnistada selle väite mõningast tõe-le vastavust. 19.–20. sajandi vahetuse kriminaalõigusteadust iseloomustas tõepoolest lähtumine Franz Liszt¹³ ja Karl Bindingi¹⁴ väljatöötatud kuriteomõistest, mille

¹²Vt Piontkovski 1961: 113–114 koos viidetega kritiseeritavate autorite (Aron Trainin, Nikolai Durmanov) töödele.

¹³Franz Ritter von Liszt (1851–1919), Saksa õigusteadlane, karistusõiguse sotsioloogilise suuna rajaja, *dr. jur.* 1874. Karistusõiguse professor Giesseni Ülikoolis 1879–1882, Marburgis 1882–1889 ja Halles 1889–1898, Berliini Ülikooli karistusõiguse ja rahvusvahelise õiguse professor 1898–1917; Marburgi Ülikooli rektor 1886–1887 ja Halle Ülikooli rektor 1894–1895. Rahvusvahelise Kriministikauhingu kaasasutajaliige, üks ajakirja *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* asutajaid. Leidis 1881. a avaldatud nn Marburgi programmis, et kriminaalõigus peab lähtuma kuritegevuse empiirikast ning arvestama karistuse mõistmisel süüdlase isikut.

¹⁴Karl Ludwig Lorenz Binding (1841–1920), Saksa õigusteadlane, karistusõiguse klassikalise koolkonna väljapaistvamaid esindajaid. Õpis Heidelbergi ja Göttingeni ülikoolis õigusteadust ja ajalugu, *dr. jur.* 1863, professor Baseli Ülikoolis a-st 1866 ja seejärel Freiburgi Ülikoolis, 1872. a-st Strasbourgi ja seejärel Leipzigi Ülikoolis. Tema olulisimaks uurimuseks peetakse käsitlust *Die Normen und ihre Uebertretung* (1872); koos kolleegidega andis välja kõiki Saksa õigusharusid

aluse moodustas kuriteo üldkoosseis. Tänu Ernst Belingi¹⁵ ja Erik Wolfi¹⁶ töödele sai aga kuriteokoosseis oma iseseisva ko-
ha kolmeastmelise deliktistruktuuri esimese astmena ning kuri-
teo üldkoosseis lakkas olemast.¹⁷ Ehkki Lääne-Euroopa krimi-
naalõiguse klassikalise süüteomõiste terviklikku väljakujunemist
ei saa aasta täpsusega määratleda, võib siiski väita, et Nõukogu-
de kriminaalõigusteadus oli oma osutusega kodanlikus kriminaal-
õiguses kasutatavale kuriteo üldkoosseisu mõistele paarkümmend
aastat hiljaks jäänud.

Kodeksi § 7 alusel võis peale ühiskonnaohtliku teo toime
pannud isiku võtta vastutusele ka selle, kes on ohtlik oma side-
mete tõttu kuritegeliku keskkonna või oma varasema tegevusega.
Seisukoht, et konkreetne kuritegu ei ole kriminaalvastutuse ainus
alus, oli üsna levinud. Kui oli piisavalt andmeid isiku klassilise
ohtlikkuse kohta, siis tunnistas Nõukogude seadus kriminaalvas-
tutust ka ilma konkreetselt toimepandud kuriteota.¹⁸ Õigluse hu-
vides tuleb siiski märkida, et vähemalt osas trükisõnas nähti isi-

---

hõlmava käsiraamatu *Systematisches Handbuch der deutschen Rechts-
wissenschaft* (1883 jj).

¹⁵Ernst Beling (1866–1932), Saksa õigusteadlane, a-st 1893 karis-
tusõiguse, kriminaalprotsessi, tsiviilprotsessi ja rahvusvahelise õiguse
eradotsent Breslau Ülikoolis, a-st 1898 korraline professor sealsamas
ja 1902–1913 Tübingeni Ülikoolis, selle rektor 1912–1913, Müncheni
Ülikooli professor 1913–1932. Teoses *Die Lehre vom Verbrechen* töö-
tas välja kuriteokoosseisu mõiste ja selle koha kolmeastmelises delikti-
struktuuris.

¹⁶Erik Wolf (1902–1977), Saksa õigusteadlane, Freiburgi (Breisgau)
Ülikooli professor 1930–1977, Saksamaa Evangeelse Kiriku Põhikirja-
komitee (Verfassungsausschuss) esimees 1946–1948. Avaldanud rik-
kalikult artikleid peale karistusõiguse ka õigusajaloost, õigusfilosoo-
fiast ja teoloogia õiguslikust küljest; tema peateoseiks peetakse järgmisi
uurimusi: *Grosse Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte* (1939,
1964), *Rechtsgedanke und biblische Weisung* (1948) ja *Rechtstheologi-
sche Studien* (1972).

¹⁷Klassikalise süüteomõiste kujunemisloost vt Sootak 2018:
ptk IV.2.1.

¹⁸Ülevaatlilikult nendest seisukohtadest koos kriitikaga vt *Kurs...*
1970: 576–577.

ku karistamise alusena siiski eriosas ettenähtud kuriteokoosseisu, aga mitte tema ohtlikkust iseenesest, sest eriosa koosseisudest nähtubki hinnang toimepandud kuriteo ühiskonnaohtlikkusele (*Kriminaalõigus*... 1946b: 140). Samas tunnistati hilisemas Nõukogude Vene trükisõnas, et kõnesoleva sättega oli loodud õiguslik alus 1930. aastate repressioonideks nende isikute suhtes, kes ei olnud toime pannud konkreetset kuritegu, kuid keda peeti ühiskonnaohtlikuks. Nähes §-s 1 ette tööliste ja talupoegade riigi ja õiguskorra kaitse, kehtestas koodeks ühtlasi kriminaalvastutuse subjektide ebavõrdsuse ja seeläbi seaduse eesmärgina mitte ainult võitluse kuritegevusega, vaid ka klassivõitluse.¹⁹ Ainult isiku ohtlikkusel põhineva ja kohtuvälise repressioonina võib nimetada eelkõige nn erinõupidamiste kohaldatavaid sotsiaalse kaitse vahendeid.²⁰ Ehkki 1938. aasta kohtukorralduse seadus taastas mõiste *karistus*, võisid NSV Liidu Kesktäitevkomitee (KTK) ja Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) 5. novembri 1934. a määrusega loodud erinõupidamised kohaldada ühiskonnaohtlikuks tunnistatud isikute suhtes sotsiaalse kaitse vahendeid — asumisele saatmist ja kinnipidamist parandusliku töö laagris (Rebane 1971: 6).

Kuriteomõistega on seotud ka vastutusele võetavate isikute ring — kelle tegu pidada kuritegelikuks ja seega karistatavaks. Kriminaalõiguses kannab see probleem *osavõtu* nime. Liialdamata võib öelda, et osavõtu süstemaatika jäi tolleaegses seadusandluses, praktikas ja trükisõnas ebapiisavalt läbitöötatuks. Osavõtu üldmõistena oli välja toodud tõdemus, et kuritegu võib olla toime pandud kas ühe isiku poolt või mitme isiku teataval viisil seotud tegevusega. Kõigepealt võib osavõtt avalduda selles, et kõik isikud võtavad osa kuriteo koosseisu teostavate tegude toimepanemises — seda nimetati *kaassüüdluseks*. Osavõtt kitsamas mõttes tähendas aga ülesannete jaotamist osaliste vahel — ühelt poolt täideviimine, teiselt poolt aga käitumine, millega va-

¹⁹Nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda (1926. a KrK § 58¹⁰) näitel vt Kuznetsova 1969: 45.

²⁰Erinõupidamistest koos edasiste allikaviidetega vt Kaasik 2006: 955.

hetult küll ei täidetud antud kuriteo koosseisu, kuid aidati sellele kaasa või kihutati teine isik täideviimisele, seega siis kaasaaitamine ja kihutamine. Sellise kolmikjaotuse tõi ära ka KrK § 17, kuid trükiõnas rõhutati, et niisuguse jaotuse piiridesse ei mahu vandeseltslike organisatsioonide tegevus, kes seavad eesmärgiks sotsialistliku korra kukutamise. Tegemist on kuriteo osalistega, kelle tegevuse sisu on kodumaa reetmine, terroristlikud aktid partei ja valitsuse juhtide vastu jms. Need isikud peavad kandma eriti karmi vastutust jõugu poolt toimepandud kuritegude eest, kusjuures ei ole vajalik, et organisaator või juht oleks olnud teadlik konkreetse isiku kuuluvusest kuriteolisse organisatsiooni ja tema poolt toimepandud konkreetsetest kuritegudest. Vähe sellest, ka organisatsiooni või jõugu lihtosalised kandsid vastutust kõigi nende kuritegude eest, mis olid toime pandud kuriteolise organisatsiooni poolt, kuigi nad konkreetsest kuriteost osa ei võtnud ega teadnud midagi kuriteo toime pannud isikust või tema kuriteolisest tegevusest (*Kriminaalõigus*... 1941: 249, 251, 260). Kriminaalõiguslikus mõttes oli tegemist objektiivse vastutusega, kus isiku karistamise alus ei olnud mitte konkreetne kuritegu, vaid piisas üksnes tema kuulumisest riikliku kuriteo ettevalmistamiseks või toimepanemiseks moodustatud organisatsiooni (KrK § 58¹¹). Kuriteo organisaatori mõiste oli antud stalinistliku kriminaalõiguse ja 1937.–1938. a poliitiliste protsesside vaimus ning sellel ei olnud midagi ühist KrK §-s 17 sätestatud osavõtu vormidega. 1946. a ilmunud kriminaalõiguse üldosa tõlkeõpikus oli säilinud vandeseltslike organisatsioonide jms kohta käiv poliitiline retoorika, viide “parempoolse trotskistliku bloki” 1938. a protsessile jms, kuid on siiski antud veidi üldistatum organisaatorite mõiste — isikud, kes loovad kuriteolise ühenduse või kes seda juhivad, samuti isikud, kes töötavad välja kuriteo plaani või juhivad kuriteo toimepanemist (*Kriminaalõigus*... 1946b: 247). Veel 1950. a õpikus osutati Nõukogude õiguse ja õigusteaduse suure autoriteedi Andrei Võšinski²¹ seisukohale, et

---

²¹ Andrei Võšinski (1883–1954), NSVLi riigitegelane, jurist ja diplomaat, üks NSV Liidu Prokuratuuri rajajaid, massirepressioonide peamisi läbiviijaid. Kommunistliku partei liige 1920. aastast. Moskva Riik-

kuriteo organisaaatori roll on oluline just võitluses kontrrevolutsiooniliste kuritegudega (*Sovetskoje*... 1950: 234).

Selline osavõtu regulatsioon säilis Nõukogude kriminaalõiguses 1926. a koodeksi kogu kehtivusaja, kuni 1958.–1961. a reformini. Kaastäideviimist nimetati endiselt kaassüüdluseks (*соучастность*), osavõtt kitsamas mõttes eeldas aga täideviija, kihutaja ja kaasaaitaja eristamist. Endiseks jäi ka kuriteo organisaaatori mõiste, mis oli samuti varasema trükisõna stiilis — ehkki mõneti vaoshoitumas toonis — seostatud kontrrevolutsiooniliste kuritegudega, samuti lihtliikme vastutus organisatsiooni või bande teiste liikmete kuritegude eest. Siiski leiti hiljem, et tuleb lahti öelda Võšinski pahelisest (*попучивш*) “teooriast”, mille kohaselt ei olnud isiku osavõtjaks tunnistamiseks vajalik tuvastada tema teo põhjuslikku seost tagajärjega (*Posobije*... 1963: 44). Selgelt mõisteti Võšinski seisukoht hukka aga kõige kõrgemal parteilisel tasemel, nimelt NLKP Keskkomitee juhtivas ajakirjas *Kommunist*, kus leiti, et selle teooria järgi vastutab isik teise isiku teo eest, ehkki ta ei olnud seda toime pannud, ei võtnud sellest osa ja isegi ei teadnud sellest (Nikolajev 1956: 54).

Organisaaatori mõiste väljus riiklike kuritegude kontekstist, sest väidetavalt tuli seda kohaldada ka sotsialistliku vara riisujate ja kodaniku isikliku vara vargajõukude organiseerijatele, kes pidid vastutama kõikide jõugu toimepandud kuritegude eest (*Sovetskoje*... 1950: 244–245). Seega jäi organisaaatori mõiste Nõukogude kriminaalõiguslikku trükisõnna ja kohtupraktikasse püsima, ehkki koodeks seda ei tundnud.

---

liku Ülikooli õppejõud 1920–1921, NSV Liidu Ülemkohtu kriminaal-osakonna kohtunik 1923–1925, MRÜ rektor 1925–1928, NSV Li Kutsehariduse Peavalitsuse ülem 1928–1930, hariduse rahvakomissar 1928–1931; NSV Li peaprokurör 1931–1933 ja 1935–1939. Juhtis 1940. aastal seadusliku võimu kukutamist Läti Vabariigis. NSV Li välisasjade rahvakomissari esimene asetäitja 1940–1946 ja ühtlasi NSV Li Rahvakomissaride Nõukogu esimehe üks asetäitjaid 1939–1944, üks kohtunikke Nürnbergi protsessil. Aastatel 1949–1953 NSV Li välisminister ning 1953–1954 NSV Li alaline esindaja ÜROS.

IV. ANALOOGIA

Analoogia oli üks Nõukogude kriminaalõigusele omaseid kuriteo mõistetunnuseid. 1926. a kriminaalkodeksi § 16 ütlis: kui mõni ühiskonnaohtlik tegu ei ole otseselt ette nähtud koodeksis, siis määratakse vastutusalus ja -piirid vastavalt koodeksi neile paragrahvidele, milles leiduvad liigilt kõige sarnasemad kuriteod. Selle õigusinstituudi puhul ei olnud tegemist mitte lihtsalt kuriteomõiste laiendamisega, vaid see näitab ilmekalt ka tollast kriminaalpoliitilist arusaama kriminaalõiguse ülesannetest kuritegevusega võitlemisel. Kriminaalõiguse demokraatlik sisu ja õigusriigi põhimõte olid Nõukogude õigusele tundmatud — kui oli juba toime pandud ühiskonnaohtlik tegu, siis ei saanud prokuratuur ja kohus jätta sellele reageerimata. Analoogse, tegelikult toimepanduga sarnase sätte kohaldamine tähendas vaba ümberkäimist koodeksi eriosaga, samal ajal nägi aga vähemalt sõjajärgsel ajal eelkõige NSV Liidu Ülemkohus parasjagu vaeva, et seda protsessi mingiteski õiguslikes piirides hoida. Trükisõnastki näeme, et analoogiale pöörati üsna suurt tähelepanu, kuid enamik näiteid ei käsitlenud siiski mitte üldiselt analoogia kohaldamist, vaid selle piiranguid.

Nõukogude võimu algaastail, kui võitlus kuritegevusega ei käinud mitte koodeksite, vaid üksikute dekreetide, mitmesuguste ringkirjade ja kohtunike revolutsioonilise südametunnistuse järgi, ei olnud analoogia vajalik ega ka võimalik. Kohtuniku ülesandeid täitev revolutsionäär otsustas igal üksikjuhul, kas antud tegu pida Nõukogude korrale ohtlikuks, seega ühiskonnaohtlikuks ja karistatavaks, või mitte. Juba 1922. a kriminaalkodeksi projekti arutamise ajal leiti, et ükski koodeks ei suuda haarata kogu kuritegevuse mitmekesisust, lüngad koodeksis on paratamatud. Kui aga võitlus Nõukogude korda ohustavate ja kahjustavate tegudega peab toimuma koodeksi alusel, siis tuleb selles ette näha võimalus katta lüngad analoogiaga. Selline regulatsioon osutuski vajalikuks näiteks majandusliku kontrevolutsiooni karistamisel, mis ei olnud koodeksis teiste kontrevolutsiooniliste kuritegude kõrval ette nähtud (*Ugolovnoje...* 1948: 245).

Analoogia mõistega seoses olgu rõhutatud, et analoogia ei andnud kohtule õigust ise mingit koosseisu välja mõelda; kõrvale jäetava koosseisu asemel tuli eriosast leida mõni sobivam, kuid siiski liigilt ja tunnustelt sarnane tegu. Ka lubas seadus kohaldada analoogiat ainult siis, kui tegu ei olnud koodeksis *otseselt* kirjas. Oli vastav koosseis koodeksis olemas, ei saanud kohus kas või selle sanktsiooni liigsele leebusele toetudes kohaldada mõnda sarnast, karmima karistusega koosseisu (*Ugolovnoje...* 1948: 249). Trükisõnas toetuti ka Andrei Võšinskile, kes rõhutas analoogia seotust seadusega:

Analoogia ei vabasta vajadusest kohaldada seadust. [...] Vastupidi, analoogia kasutamine on võimalik ainult kehtiva seadusandluse alusel [...]. Kui asuda teisele seisukohale, siis me avame kahtlemata laiad väravad isiklikule äranägemisele, millega mitte ainult seaduse stabiilsusest, vaid ka seadusest endast jäävad alles ainult saba ja sarved [*рожки да ножки*].²²

Nagu öeldud, oli analoogia välistatud, kui teole vastav koosseis oli koodeksis olemas, kuid kohus ei pidanud selles ette nähtud karistust piisavaks ja kohaldas teist, rangema karistusega paragrahvi. Sellise vea tegi näiteks kohus, kes mõistis kohtualuse analoogia alusel süüdi banditismis (§ 59³), ehkki tema tegu — joobnult lärmas kinos, tülitas neiusid ja lõi teda korrale kutsumat isikut noaga — tulnuks kvalifitseerida jultunud huligaansusena (§ 74 lg 2) ja raske kehavigastuse tekitamisena (§ 142 lg 1). (*Kriminaalõigus...* 1946b: 137.) Ka järgmises kaasuses kohaldas kohus analoogiat alusetult ning NSV Liidu Ülemkohus tühistas rahvakohtu otsuse. Haigla juhataja I. pidas loenguid meditsiinitehnikumis, muretses sealsetele õpilasele K-le tasuta elamispinna, võttis ta tööle haiglasse ja korraldas talle ka tasuta toitlustamise. Kasutades ära tüdruku majanduslikku sõltuvust, lõi I. temaga püsiva intiimsuhte. Kui I. teatas K-le nende intiimsuhte katkestamisest, pani too toime enesetapu. Rahvakohus leidis, et I. peab vastutama analoogia alusel §-de 16 ja 153 lg 2 järgi vägistamise eest, mille tagajärg oli kannatanu enesetappmine. Ülemkohus tunnistas I. süüdi §-de 154 ja 141 järgi (naisisiku sundimine sugu-

²²Tsiteeritud *Ugolovnoje...* 1938: 238 kaudu.

ühendusele, kasutades kannatanu materiaalselt sõltuvust ja materiaalses sõltuvuses oleva isiku viimine enesetapmisele) (*Ugolovnõi*. . . 1946: § 16 komm. 3).

Järgmised näited panevad küsima, kas analoogia ei läinud seadusandja algsest eesmärgist juba liiga kaugele. KrK § 79 kehtestas vastutuse riiklike ja ühiskondlike asutuste ja ettevõtete vara, sh elektrijuhtmete, sidevahendite jm tahtliku rikkumise või hävitamise eest. Vene NFSV Ülemkohtu Presiidiumi 14. aprilli 1934. a määrusega asuti seisukohale, et § 79 alla tuleb kvalifitseerida ka igat laadi tegusid, mis takistavad metsa töötlemist ja parvetamist, nagu instrumentide rikkumine, parvede teele jätmine jms (*VNFSV kriminaalkodeks*. . . 1940: 153). NSV Liidu Ülemkohtu pleenum nägi oma 28. detsembri 1934. a määrusega ette § 79 kohaldamise “taimede karanteeni eeskirjade” rikkumise eest eraisiku poolt, sest selle teoga rikutakse NSV Liidu RKNi 20. novembri 1934. a määrust NSV Liidu territooriumi kaitsmise kohta põllumajanduslike ja metsakahjurite sissetoomise ja levimise eest ning tegu toob kaasa riiklike või ühiskondlike metsade ja põllumajanduslike taimede hävimise või kahjustamise. Vähe sellest, liiduvabariikides, kus VNFSV § 79 analoog puudus, tuli viitega §-le 16 seda eriosa sätet kohaldada (*NSV Liidu Ülemkohtu*. . . 1953: 20). NSV Liidu Ülemkohtu, NSV Liidu Prokuratuuri ja NSV Liidu Põllurahvakomissariaadi 1935. a ringkirja nr 354 järgi tuli § 79 kohaldada ka loomade võõral maal tahtliku söötmise korral (*VNFSV kriminaalkodeks*. . . 1940: 170). NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 10. aprilli 1941. a määrus nõudis § 79 kohaldamist praaktoodangu tahtliku varjamise juhtudel, kui kaubad anti üle kõlblikuna, sest tegemist on riigi või ühiskondliku vara rikkumisega (*VNFSV kriminaalkodeks*. . . 1944: 122). Pleenumi 26. juuni 1942. a määrusega laiendati § 79 kohaldamisala juhtudele, kui rikuti külvi ja viljasaaki maadel, mis olid antud asutuste ja ettevõtete tööliste ja teenistujate jaoks kollektiivsete või individuaalsete juurviljaaedade alla (samas: 122). Elektrijuhtmetest ja sidevahenditest oli kohtutele antud juhenditega jõutud kariloomade söötmise, taimekaitse-eeskirjade ja tööliste aiamaadeni. Sisuliselt oli tegude loetelu — riigi või ühiskondliku vara hävitamine või rikkumine — muudetud lahtiseks, mis

ilmselt väljub laiendava tõlgendamise piiridest. Ka võib sellistes koosseisu laiendustes näha § 16 kasutamist eriosa koosseisude ümbertegemisena, tegude “näitlikuks loeteluks muundamise vahendina” (*Kriminaalõigus*... 1941: 174). Analoogiat piiravatest tingimustest väljus selgelt ülemkohtu nõue kohaldada VNFSV KrK § 79 ka nendes liiduvabariikides, kus sellist koosseisu ei olnud.

Analoogia instituudi kriminaalpoliitiline kujunemislugu ei olnud sugugi ühesuunaline. Küllap kehtestati see 1922. ja 1926. a koodeksites tõepoolest eelkõige põhjusel, et uus võim ei suutnud ammendavalt katta kuriteokoosseisudega kõiki oluliseks peetavaid ja uue võimu meelest just kriminaalõiguslikku võitlust eeldavaid valdkondi. Muidugi käis selle juurde jutt klassivõitluse muutuvatest vormidest jms, aga oluline oli ka võidelda kodanlikule õigusele omase formalismi vastu — määrav ei olnud mitte seadusesäte, vaid teoga põhjustatud kahju sotsialistlikele ühiskondlikele suhetele. Sõjajärgseis käsitus juhitakse kriitiliselt tähelepanu aga omaaegsele märksa radikaalsemale lähenemisele, mille järgi analoogia ei olnud mitte lihtsalt omane Nõukogude kriminaalõigusele, vaid kujutas endast sotsialistliku kriminaalõiguse tähtsaimat põhimõtet: selle kohaldamine pidi üha enam ja enam laienema ning viima üldse eriosa koosseisude kadumiseni (Rebane 1948: 83). Olgu aga lisatud, et analoogia ei olnud siiski omane ainult Nõukogude kriminaalõigusele. Kaasaegsetes Lääne-Euroopa seadustes analoogiat küll ei tuntud, erandi moodustas aga Saksamaa kriminaalkodeksi 1935. a täiendus, mille § 2 järgi kuulus karistamisele ka isik, kelle tegu vääris karistamist “terve rahvatunde” järgi (*gesundes Volksempfinden*). Sellisel juhul kohaldati seadust, mille mõte vastas kõige enam toimepandule (*Ugolovnoje*... 1938: 239; Rebane 1948: 86).

1930. aastate lõpul leiti Nõukogude käsitusis siiski, et analoogia mõiste on oma aja ära elanud ning et sotsialistliku seaduslikkuse kindlustamise eesmärgil tuleks sellest loobuda; vastav säte puuduski NSV Liidu kriminaalkodeksi 1939. ja 1947. a projektides (*Ugolovnoje*... 1948: 247; Rebane 1948: 84). Hoolimata sellest säilis analoogia VNFSV KrK § 16-s Nõukogude kriminaalõiguses kuni 1958.–1961. a reformini.

Kas ja kuidas kajastus analoogia aga Eesti erialakirjanduses ja kohtupraktikas? Trükisõna kohta võib julgelt öelda, et seal ei saanudki midagi analoogia kohta olla, sest kuni 1955. aastani ei ilmunud sellekohaseid käsitlusi üldse. Sõjajärgsel ajal ei avaldanud Eesti kriminaalõigusteadlased ja praktikud kümne aasta jooksul ainsatki rida! Kui esimese Nõukogude okupatsiooniaasta kohta võib tõepoolest öelda, et käsitluste avaldamiseks ei jätkunud jõudu ega aega, siis sõjajärgsel ajal tuleb arvesse võtta muid tegureid, eelkõige EKP Keskkomitee VIII pleenumist 1950. a alguse saanud võitlust “kodanlike natsionalistide” vastu ja sellega seotud hirmuõhkonda. Esimene vastav eestikeelne algupärane publikatsioon TRÜ toimetiste 39. vihikuna ilmus 1955. aastal. Selles oli üks mahukas artikkel kriminaalõigusest: Helmut Kadari²³ kirjutab hädakaitse piiride ületamisest (Kadari 1955). Kohtupraktika kohta ei saa paraku nii kindlat järeldust teha — tavakuritegevuse kriminaaltoimikuid ei ole säilinud ja on võimalik, et mõni konkreetne asi lahendati tõesti analoogia alusel. Igatahes kohtuministeeriumi ja ülemkohtu juhendites, ringkirjades jm ei ole analoogiast sõnagi. Siit võib ettevaatlikult teha kaks järeldust. Esiteks oli uus Nõukogude kriminaalõigus selle rakendajatele niivõrd võõras, et eelkõige kohtuministeerium, aga ka ülemkohus ei julgenud seaduste kohaldamist analoogiale toetudes vabaks lasta. Segadust kohtupraktikas oli niigi palju (vt Sootak 2024, 2: 308; 3: 394, 397–399) ja analoogia kasutuselevõtt oleks seda ainult suurendanud. Teine põhjus võis olla soov rajada uus õigussüsteem võimalikult palju konkreetsetele seadusesätetele, mitte aga seda analoogiaga hägustada.

---

²³Helmut Kadari (Kristal; 1903–1976) õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust 1922–1926, *mag. jur.* 1929 (õigusteaduse kandidaat 1945). T(R)Ü õigusteaduskonna õppeülesandetäitja 1931–1933 ja 1935–1936, erakorraline professor 1936–1940, kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri juhataja 1940–1941 ja 1944–1965, professor 1940–1941 ja 1944–1966, õigusteaduskonna dekaan 1938–1941 ja 1944–1947.

V. ALAEALISTE KRIMINAALVASTUTUS

Alaealiste kriminaalvastutus on kriminaalõiguses alati olulisel kohal, sest sealt tuleb ju kuritegevuse “järelkasv”. Kriminaalvastutuse ea kehtestamine on siin kindlasti üks tähtsamaid küsimusi, et vältida kriminaalkaristuse kohaldamisega paratamatult tekkivat stigmatiseerimist ja sisenemist kuritegelikku keskkonda.

1926. aasta koodeksi esialgne redaktsioon võttis üle 1922. a koodeksi regulatsiooni ja nägi §-s 12 ette alaealiste vastutuse alampiirina 14 aastat; kuni 16-aastase alaealise kuriteoasja võis arutada alaealiste asjade komisjon ise või anda materjali üle kohutule. Meediko-pedagoogilise iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendina nägi § 25 ette alaealise andmise vanemate, eestkostja või sugulase, samuti muu isiku või asutuse hooldamisele. Ka võis alaealise paigutada ravimis-kasvatusasutusse. Alates 16 aasta vanusest vastutas alaealine üldkorras. Koodeksi § 50 nägi aga ette karistusaja kohustusliku lühendamise: 14–16 aastastele poole ja 16–18 aastastele kolmandiku võrra sellest tähtajast, mille kohus oleks mõistnud täisealisele.

Olulised muudatused alaealiste kriminaalvastutuses tehti selleliigilise kuritegevuse “kiireima likvideerimise eesmärgil” NSV Liidu KTK ja RKNi 7. aprilli 1935. a määrusega “Võitlusabinõudest kuritegevusega alaealiste keskel”.²⁴ Tühistati § 50. Vanuse alampiirina kehtestati varguse, röövimise, vägivallateo, kehavigastuse tekitamise ja tapmise eest 12 aastat. Sellist väga madalat vanusepiiri on trükisõnas põhjendatud väitega, et riigis oli palju kodutuid lapsi, mis omakorda tingis alaealiste kõrge kuritegevuse. Mõistagi oli sellise olukorra põhjustanud “endiselt korralt päritud rasked igandid” ja Esimene maailmasõda (Kadari jt 1963: 156). Ka pidi 12-aastane vanuse alampiir alaealisele näitama, et Nõukogude võim esitab rangeid nõudmisi oma kasvavaile kodanikele (*Kriminaalõigus*... 1946b: 175).

RKNi 31. mai 1935. a määrusega likvideeriti alaealiste asjade komisjonid, sest need olid kaotanud oma tähtsuse. Komisjonid

²⁴Määruse tekst: VNFSV kriminaalkoodeks... 1940: 119; 1944: 94; Eesti NSV territooriumil... 1952: 159–160.

kohaldasid ainult pedagoogilise mõjutamise vahendeid, mistõttu kadus hirmutunne ja sellest tulenev pedagoogiline mõju peale süüdiolivate alaealiste ka “ümbritsusele” ja kaaslastele. Ka soodustas selline olukord alaealiste värbamist kuritegevusele ja nende ärakasutamist kuritegude toimepanemise vahendina end varjuhoidvate täisealiste poolt (samas: 175).

Reeglipärane 14-aastane vanuse alampiir kehtestati NSVLi Ülemnõukogu Presiidiumi 31. mai 1941. a seadlusega (*VNFSV kriminaalkodeks...* 1944: 95). Vastavat muudatust aga koodeksisse ei lülitatud, seal jäi ainsaks sätteks 12-aastast vanuse alampiiri kehtestav § 12. Selline regulatsioon — reegel üleliidulises aktis ja erand koodeksis — hakkas ka Eesti NSVs kehtima 1944. a alates. Eesti sõjajärgseis erialakäsitluses leiti, et 12–14 aasta vanuseid alaealisi peaaegu üldse kriminaalvastutusele ei võeta; sellises vanuses alaealine elab perekondlikus kollektiivis või lasteasutuses, käib koolis ja tema kasvatamine ei ole sugugi lõppenud. Seda eriti Eesti NSV tingimustes, kus alaealise areng ja küpsemine on üldse aeglasem. Siiski peeti eri vanusepiiri seadmist erinevate tegude eest põhjendatuks, sest alaealise küpsemine on pikemaajaline protsess ja arusaamine oma teo iseloomust ei kujune korraga kõigi erisuguste tegude suhtes (Rebane 1958: 89–90).

Sõjajärgses trükisõnas nenditi alaealiste (alla 18-aastaste) kuritegevuse vähenemist NSV Liidus, mis moodustas 1955. a 5,6% ja 1956. a 5,2% kogu kuritegevusest. Eesti NSVs võis aga olukorda nimetada “vähe lohutavaks”. Miilitsaorganid pidasid kodutuse ja järelevalvetuse tõttu kinni 1955. a 1788, 1956. a 1547 ja 1957. a 1877 alaealist. Nende jaoks mõeldud laste vastuvõtujaotuspunktidesse saadeti 1956. a 571 ja 1957. a 680 alaealist. 1957. a panid alaealised toime 558 kuritegu, kohtu alla anti 1955. a 221, 1956. a 235 ja 1957. a 252 alaealist (Rebane 1958: 82, ilma viiteta algallikale). Sealjuures leiti aga, et meil on kõik eeldused alaealiste kuritegevuse likvideerimiseks; edasiliikumisega kommunismi poole peab kaasnema ka alaealiste ja üldise kuritegevuse järkjärguline likvideerimine (samas: 83, 85).

Teema lõpetuseks mõni arv ka praeguse Eesti kohta. Justiitsministeeriumi andmetel panid alaealised 2023. a Eestis toime

768 kuritegu (enamasti kehaline väärkohtlemine ja vargused) ning 3164 väärtegu.²⁵ Üldse sooritati Eestis 2023. aastal 27 465 kuritegu, seega oli alaealiste kuritegevuse osatähtsus 2,8%.

VI. SANKTSIOONISÜSTEEM

1. Karistus ja sotsiaalse kaitse vahend

Koodeks ei tundnud *karistuse* mõistet, selle asemel olid ette nähtud *kohtulik-parandusliku*, *meditsiinilise* ja *meediko-pedagoogilise iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendid* (§ 7). Meditsiinilise iseloomuga sotsiaalse kaitse vahend tähendas ühiskonnaohetliku teo süüdimatuna (§ 11) toime pannud isiku sundravi või raviasutusse paigutamist. Meediko- (koodeksi eestikeelse tõlke 1944. a väljaandest alates ja juba 1941. a üldosa õpikus *meditsiinilis-*) pedagoogilise iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendid olid ainult alaealistele mõeldud mõjutusvahendid vastavalt §-le 25: alaealise andmine vanemate, lapsendajate, eestkostjate või sugulaste hooldamisele või paigutamine spetsiaalsesse ravimiskasvatusasutusse. Neid võis kohaldada kohus, kui ta ei pidanud kohtulik-paranduslikku vahendit (s.t karistust) antud juhul otsarbekohaseks.

Kohtulik-parandusliku iseloomuga sotsiaalse kaitse vahendi kui karistuse eesmärk oli määratletud §-s 9 lg 1, mis aga ei asunud karistusi käsitlevas 4. jaos, vaid kriminaalpoliitika üldaluseid käsitlevas 3. jaos. Esimene karistuse siht oli ära hoida uusi kuritegusid isikutelt, kes neid on toime pannud, ja kohandada neid töötava rahva riigi ühiselu tingimustega; seega eri- ehk spetsiaalpreventsioon. Teiseks pidi karistus seisnema teiste ebakindlate ühiskonnaliikmete mõjutamises, mida trüvisõnas nimetatakse üld- ehk generaalpreventsiooniks.²⁶ Lõige 2 täpsustas sanktsioo-

²⁵Kuritegevus Eestis 2023. Alaealiste õigusrikkumised.
Vt www.just.ee/kuritegevus2023/alaealiste-õigusrikkumised.

²⁶Vt *Kriminaalõigus*... 1941: 280. 1946. a kriminaalõiguse tõlkeõpikus (*Kriminaalõigus*... 1946b: 266) leiduvad ainult mõisted *eripre-*

ni mõistet: sotsiaalse kaitse vahendi sihiks ei ole füüsiliste kannatuste tekitamine ja inimväärikuse alandamine ega kättemaksu ja nuhtlemise taotlemine. Seega lülitati karistuse mõistest välja selle traditsiooniline element — kättemaks ehk tasumine kuriteo eest kui repressioon, nuhtlemine. Viimase kohta kasutab koodeksi vaadeldav säte mõistet *кара*, mitte aga *наказание* (karistus), kuna saksakeelses erialakirjanduses on *кара* tõlgitud *Bestrafung* (Schittenhelm 1994: 74). Sellest väikesest mõistelisest erinevusest hoolimata nähtub, et koodeks määratles sotsiaalse kaitse vahendi sisu preventiivsete eesmärkide abil, aga mitte karistuse kui nuhtlemise ehk repressiooni kaudu.

1941. a kriminaalõiguse üldosa tõlkeõpiku 4. osa kannab pealkirja “Õpetus karistusest” ning sealgi kasutatakse läbivalt ainult mõistet *karistus*. Sotsiaalse kaitse vahendi mõistet käsitletakse siiski õpiku eraldi osas, kus kõigepealt nenditakse, et nii Lenin kui ka Stalin ei kasuta kunagi terminit “sotsiaalse kaitse vahendid”. See võõras mõiste võeti kasutusele 1922. a kriminaalkodeksis; mõned kriminalistid-teoreetikud kuulutasid termini *karistus* Nõukogude õigustundele võõraks, sest see olevat ideoloogiliselt seotud kujutlusega “kättetasust”. Tegemist ei olnud mitte ainult ebaõnnestunud terminoloogiaga, vaid Nõukogude kriminaalõigusele võõraste ja kahjulike kujutlustega: sotsiaalse kaitse vahend ei ole seotud süüga, vaid sotsioloogilisele koolkonnale omaselt nn ohtliku seisundiga. Nõukogude kriminaalõigus lähtub karistuse määramisel aga kurjategija süüst. Edasises käsitluses püütakse tõestada, nagu oleks isiku ohtlikkus Nõukogude kriminaalõigusele tundmatu (*Kriminaalõigus*... 1941: 274). Sellega ei saa nõustuda, sest esiteks räägib ohtlikkusest juba kuriteo olulisim mõistetunnus — ühiskonnaohtlikkus (§ 6). Teiseks toob koodeksi § 7 ühiskonnaohtliku teo kõrval ära isiku vastutuse teise aluse — ohtlikkus sidemete tõttu kuritegeliku keskkonnaga või oma varasema tegevusega. Ei ole kahtlust, et siingi ei karistatud isikut mitte toimepandud kuriteo eest, vaid tema ohtlikkuse tõttu.

---

ventsioon ja *üldpreventsioon*, mis on eesti õiguskeeles kasutusel tänapäevani (vt nt Kiris jt 2017: ptk IV.5).

1946. a eesti keeles ilmunud tõlkeõpikus võetakse kõigepealt karmi kriitika alla kriminaalõiguse antropoloogiline ja sotsioloogiline koolkond, mis ei pea karistuse määramisel otsustavaks mitte konkreetse kuriteo raskust, vaid kurjategija ohtlikkust ühiskonnale. Seetõttu on need koolkonnad pannud ette *Julgeoleku vahendid* ehk *sotsiaalse kaitse vahendid*. Seejärel rõhutatakse aga, et sellistest “välismaistest sotsiaalse kaitse vahenditest” tuleb lahus hoida nendega mitte midagi ühist omavaid sotsialistliku kriminaalõiguse sotsiaalse kaitse vahendeid. Siiski leitakse kokkuvõttes, et tegemist on ebasobiva terminiga, sest *karistus* väljendab “õieti nõukogude kriminaalõiguse vaadet sellele vahendile, mille abil teostatakse võitlust kuritegevusega” (*Kriminaalõigus...* 1946a: 126–127). Samast vaimust olid kantud ka hilisemad Eesti NSV kriminaalõiguslikud käsitlused, kus kriminaalõiguse sotsioloogilist suunda nimetatakse “põhiliselt reaktsooniliseks”, mis püüdis repressiooni rangust õigustada ühiskonna kaitse vajadusega ning varjata karistuse klassiolemust (Rebane 1971: 5–6). Veel heideti sellele mõistele ette karistuse aktiivse osa minetamist, sest kõrvale jäävad kasvatuslikud ülesanded, karistuse organiseeriv ja mobiliseeriv osa ning poliitilis-moraalne sisu (Rebane 1958: 100).

Eeltoodust võib jääda mulje, nagu oleks kriminaalõiguse sotsioloogiline suund ja sotsiaalse kaitse teooria Nõukogude kriminaalõigusele olnud midagi täiesti võõrast või lausa arusaamatut. Siiski võib leida ka Nõukogude trükisõnas käsitlusi, kus ausalt tunnistatakse, et nimetatud suund oli omal ajal valitsev. Loobumine karistuse mõistest pidi tähendama loobumist karistuse käsitlemisest kättemaksuna. Veelgi enam, kuriteo ja karistuse vastavuse nõudes kodanlikus kriminaalõiguses nähti kapitalismile omaste kaubalis-rahaliste suhete ülekandumist kriminaalõigusesse.²⁷ Oma osa oli siin ka keele klassiolemuse rõhutamisel, nagu seda väitis Nikolai Marri “dialektilis-materialistlik” lingvistika vastukaaluks “kodanlikule indoeurooplusele”.²⁸ Paljud Nõukogude õigusteadlased leidsid, et tuleb üldse loobuda süü mõis-

²⁷Vt koos edasiste allikaviidetega Sootak 2008: 495.

²⁸Nikolai Marrist ja tema teooriast vt Undusk 2023: 8–9.

test ja karistuse käsitamisest süü lunastamisena. Veelgi enam, loobuda ei tulnuks mitte ainult *karistusest*, vaid ka mõistetest *prokurör*, *advokaat*, *kuritegu* jms. Seega ei pidanud üleminek sotsiaalse kaitse vahendite süsteemile olema mitte lihtsalt terminoloogiline reform, vaid siirdumine Nõukogude proletaarse kriminaalõiguse erilisele vormile. Nõukogude kriminaalõigust kui sotsioloogilise suuna väljendust tunnustas peale Nõukogude õigusteadlaste ka näiteks Enrico Ferri ise.²⁹

Ka tänapäeva Vene kriminaalõiguslikus trükisõnas tunnistatakse sotsioloogilise suuna olulist mõju Nõukogude õigusteadlastele 1920. aastatel (*Polnõi...* 2021: 387). Raffaele Garofalo³⁰ ja Enrico Ferri ideedest innustatuna väitsid Nõukogude õigusteadlased, et tuleb eristada karistust ja sotsiaalse kaitse vahendit: kui esimest kohaldatakse süüliselt toime pandud kuriteo eest, siis teist — küll erandina — ainult isiku ohtlikkuse tõttu. Kui gi koodeksi kohaldamisel olid sotsiaalse kaitse vahendid kasutusel karistusena ja seotud eriosa kuriteokooresseisudega, siis väljaspool koodeksit kohaldati sotsiaalse kaitse vahendit ka üksnes isiku ohtlikkuse alusel. Nimelt võis RKNi 24. märtsi 1924. a määruse alusel kohaldada sotsiaalselt ohtlikele isikutele väljaasaatmist, asumisele saatmist ja kinnipidamist kontsentratsioonilaagris. Nende hulka arvati kontrrevolutsioonilise tegevusega seotud ja salakaubaveos või raha võltsimises kahtlustatavad isikud, samuti need, kellel ei olnud kindlat tegevusala või kes ei tegelelunud tootmistööga. Määrust ametlikes väljaannetes ei avaldatud. Seoses selle määrusega on tänapäeva trükisõnas näidatud, et isi-

---

²⁹Šargorodski 1958: 10. Samas ka viide Enrico Ferri artiklile “Le principe de responsabilité légale dans le nouveau Code pénal russe” ajakirjas *Revue Internationale de Droit pénal* 1928, nr 1, lk 34–36, 90.

³⁰Raffaele Garofalo (1851–1934), Itaalia kriminoloog ja jurist. Õpetas õigusteadust Napoli Ülikoolis, kus hiljem õpetas õigusteadust ja kriminoloogiat. Üks Itaalia karistusõiguse ja kriminoloogia sotsioloogilise suuna väljapaistvamaid esindajaid Cesare Lombroso ja Enrico Ferri kõrval. Ühendas oma õpetaja Cesare Lombroso seisukohad kuritegevuse antropoloogilisest päritolust psühholoogiaga. Töötas välja nn loomuliku kuritegevuse teooria, leides, et kuritegu ei ole mitte seaduse rikkumine, vaid looduse, inimloomuse kahjustamine.

ku ohtlikkus tema karistamise alusena on ilmunud uuesti Vene kriminaalõigusesse — praegu kehtivat koodeksit on täiendatud §-ga 201¹, mis kehtestab isiku vastutuse tema kõrge koha eest kuritegelikus hierarhias (Brilliantov, Štšerbakov 2020: 92–93).

Karistuse mõiste kohta võib kokkuvõttes öelda, et alates 1930. aastate teisest poolest oli see Nõukogude kriminaalõigustlikus trükisõnas ja seadustes tagasi, “see lihtne ja kõigile arusaadav sõna [...] omandas [...] uuesti kodanikuõigused”, karistuse mõiste “ennistati” (*Kriminaalõigus...* 1941: 274). Ometi tuleb sedalaadi väidete juures tunnistada, et kehtiv kriminaalkodeks kasutas endiselt sotsiaalse kaitse vahendi mõistet ja seda kuni liiduvabariikide uute koodeksite kehtestamiseni 1958.–1961. a reformi käigus. Pärast sõda ilmunud õpikutes tõepoolest aga enam sotsiaalse kaitse vahenditest ei räägitud, vastavad käsitlused kasutasid ainult mõistet *karistus*, näiteks “karistus kui kuriteo järeltus” (*Kriminaalõigus...* 1946b: 258). Mis puutub karistuse mõistesse sisuliselt, siis Eesti sõjajärgsetes käsikirjalistes käsitlustes nenditakse selle vähest läbitöötatust, puudusid monograafilised uurimused ja seetõttu oli ka õpikutes karistuse käsitlus sageli puudulik. Karistusel on kaks vahetut eesmärki — repressiivne ja kasvatuslik. Viimane tähendas kommunistlikku kasvatust, mitte ainult juriidilist parandamist ja kohendamist ühiselureeglitele, vaid ka ümberkasvatamist aktiivseks kommunismiehitajaks (Rebane 1958: 108–109 viitega Lenin 1954: 84–85).

2. Karistusliigid

Käesolevas artiklis ei ole võimalik ega vajalik peatuda kõigil koodeksis ettenähtud karistusliikidel. Seetõttu piirdun ainult nendega, mis olid omased just Nõukogude kriminaalõigusele: surmanuhtlus, töörahva vaenlaseks kuulutamine ja paranduslikud tööd. Terviklikkuse huvides olgu siiski nimetatud kõik koodeksi §-s 20 loetletud karistused, mille sisu oli §-des 21–44 määratletud: surmanuhtlus, töörahva vaenlaseks kuulutamine, vabaduskaotus, vabaduskaotuseta paranduslikud tööd, poliitiliste ja mõnede tsiviilõiguste kaotus, väljasaatmine ühes sundasumisega, ametist vallandamine, teataval tegevus- või tööndusalal tegutse-

mise keeld, ühiskondlik laitus, vara konfiskeerimine, rahaträhv, hoiatus, kahju heaksteigemise kohustus.

2.1. Surmanuhtlus

Nõukogude võim kehtestas kõige raskema karistuse — surmanuhtluse mahalaskmise teel — Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu 5. septembri 1918. a dekreediga “Punasest terrorist”.³¹ Mahalaskmisele kuuluvaks arvati kõik isikud, kes olid seotud valgekaartlaste organisatsioonide, vandenõude ja mässudega. Sellest karistusest loobuti KTK ja RKNi 17. jaanuari 1920. a dekreediga, kuid taastati juba 1922. a VNFSV kriminaalkodeksis. Karistuste loendisse §-s 13 seda küll ei võetud, kuid nähti ette §-s 33 “ajutiselt, kuni selle täieliku äramuutmiseni” neil juhtudel, mil see oli eriosa vastavas paragrahvis ette nähtud. Peale kontrrevolutsiooniliste ja raskete isikuvastaste kuritegude võis seda karistust kohaldada näiteks altkäemaksu eest.

Sama seadustehnilist võtet kasutati Eestiski kehtestatud Vene NFSV 1926. a kriminaalkodeksis, kus surmanuhtlus §-s 20 toodud karistuste loetelus puudus, kuid § 21 nägi selle ette töörahva riigi erakorralise kaitsevahendina kõige raskemate kuritegude vastu võitlemiseks, mis ohustavad Nõukogude võimu ja korra aluseid. Seegi kord kohaldati mahalaskmist “kuni selle äramuutmiseni”. Riigivastaste kuritegude juures on näha, et mahalaskmine oli üks levinumaid karistusi. Enam ei olnud aga mahalaskmisega karistatavad altkäemaksukuriteod; ka tapmise põhikoosseis ja kvalifikatsioon ei näinud seda ette, kuid mahalaskmine ainsa karistusena oli ette nähtud sõjaväelasele, kes paneb toime tapmise raskendavatel asjaoludel. Mahalaskmine oli ette nähtud ka relvastatud röövimise eest eriti raskendavatel asjaoludel KrK §-s 167 lg 3. Siiski oli mahalaskmise osatähtsus sanktsioonide struktuuris langenud 1922. a kriminaalkodeksi 7,6%-lt 3,4%-ni 1926. a kodeksis (Šargorodski 1958: 59). Ärgem aga unustagem, et kuni 4. juuni 1947. a seadlusteni kehtis 7. augusti 1932. a määrus riiklike ettevõtete, kolhooside ja kooperatiivide vara kaitseks, mis nä-

---

³¹Vt et.wikipedia.org/wiki/Punane_terror.

gi mahalaskmise ette põhikaristusena (Sootak 2024, 3: 401–402). Sõja ajal kehtestas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium 19. aprilli 1943. a seadlusega täiendava surmanuhtluse liigi fašistlikele kurjategijatele ja nende käsilastele, kes olid süüdi kuritegudes Nõukogude Liidu territooriumil Nõukogude kodanike vastu — poomise (Šargorodski 1958: 70).

Surmanuhtlus tühistati uuesti NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. mai 1947. a seadlusega. Nõukogude võim pidas vajalikuks surmanuhtlusest loobuda, sest võit sõjas näidanud Nõukogude riigi kasvavat võimsust, NSV Liidu rahvaste täielikku ühtsust (*спаянность*) ning eelkõige kogu NSV Liidu elanikkonna ustavust oma kodumaale ja valitsusele. Neid asjaolusid arvestades ning tulles vastu tööliste ja teenistujate ametiühingute ja teiste autoriteetsete organisatsioonide soovidele, mis väljendasid laialdaste ühiskondlike ringkondade arvamust, tühistati surmanuhtluse kohaldamine rahuajal. Surmanuhtluse tühistamises nähtus “nõukogude humanismi hiiglaslik ilming” (Goršenin 1947: 13–17). Kuritegude eest, mis seni nägid ette surmanuhtluse, hakati karistama kinnipidamisega parandusliku töö laagris 25 aastaks.³²

Nõukogude humanismi ilming ei kestnud siiski kuigi kaua. Liiduvabariikidelt, ametiühingutelt, talurahvaorganisatsioonidelt ja kultuuritegelastelt hakanud mõne aja pärast laekuma avaldusi surmanuhtlus taastada. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 12. jaanuari 1950. a seadlusega see soov ka rahuldati ning taas kehtestati surmanuhtlus, mõistagi järjekordselt erandina, kodumaa reeturitele, salakuulajatele ja “õhkulaskjatele-diversantidele”.³³

³²Surmanuhtluse kaotamise kohta, 26. V 1947. — *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ülemnõukogu Teataja* 1947, nr 17; vt ka Raudsalu 1985: 433–434.

³³Surmanuhtluse rakendamise kohta kodumaa reetjaile, salakuulajajale ja õhkulaskjatele-diversantidele, 12. I 1950. — *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ülemnõukogu Teataja* 1950, nr 3.

30. aprilli 1954. a seadlusega laiendati surmanuhtlusega karistamist ka tapmisele raskendavatel asjaoludel.³⁴ Selle seadluse rakendamiseks andis NSV Liidu Ülemkohus eraldi juhendava määruse 10. septembril 1957.³⁵ Sellega tühistati pleenumi eelmine, 21. mai 1954. a määrus. Viimases oli selgitatud, et 30. aprilli seadluses ettenähtud kuriteod — seega raskendavatel asjaoludel toimepandud tapmised — alluvad liiduvabariikide ülemkohtutele. Kuivõrd 10. septembri määrusega eelmine, 21. mai määrus tühistati, kohtualluvuse küsimust aga ei lahendatud, siis pöördus ENSV prokurör Kaarel Paas³⁶ 14. juuni 1948. aasta kirjas vastava küsimusega NSVLi peaprokuröri Roman Rudenko³⁷ poole. Eesti kohtupraktikas oli tekkinud mõningane segadus, sest senist tava järgides saatis liiduvabariigi prokuröri asetäitja raskendavatel asjaoludel toimepandud tapmiste asjad (KrK § 136) ülemkohtusse, kuid selle esimehe asetäitja saatis need nüüd omakorda rahva-

---

³⁴NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus kriminaalvastutuse suurendamise kohta ettekatavatsatud tapmise eest, 30. IV 1954. — *Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Ülemnõukogu Teataja* 1954, nr 11, art 221, etera.ee; vt ka Raudsalu 1985, 6: 434.

³⁵NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 10. septembril 1957. a juhendava määrus. — RA (= Rahvusarhiiv), ERA.R-984.4.666, l. 99–100.

³⁶Kaarel Paas (Pauk; 1903–1971) oli EKP liige 1922. aastast, mõisteti “149 protsessil” 1924. a eluks ajaks sunnitööle, vabanes amnestiaga 1938, põrandaaluse EKP Narva komitee sekretär 1938–1940. Siseasjade rahvakomissariaadi Narva linnaosakonna ülem 1940, ENSV prokurör 1940–1941 ja 1944–1959, Eesti laskurkorpuse sõjaväeprokurör 1942–1944, ENSV kohtuminister 1959–1960, ENSV Ministrite Nõukogu juriidilise komisjoni esimees 1960–1970; EKP Keskkomitee liige 1941–1960, ENSV Ülemnõukogu II–V koosseisu saadik.

³⁷Roman Rudenko (1907–1981), Nõukogude Vene jurist, NSV Liidu peaprokurör 1958–1981. NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi erinõupidamise liige, aktiivne osaline massirepressioonides, kuid nn Hruštšovi sula ajal repressiooniohvite rehabiliteerimise üks algatajaid, NSVLi poole põhisüüdistaja Nürnbergi protsessil, juhtis Lavrenti Beria kriminaalasja uurimiserühma tegevust. Tema ettepanekul moodustati 1954. a kontrrevolutsiooniliste kuritegude asjade läbivaatamise keskkomisjon, juhtis selle tööd. Komisjon vaatas läbi erinõupidamistel, NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumis ja sõjatribunalides süüdi tunnistanud isikute kriminaalasjad.

kohtutesse 30. aprilli 1954. a seadluse, seega ka surmanuhtluse kohaldamiseks. Väljakujunenud praktika järgi aga rahvakohtud surmanuhtlust ei mõistnud, mistõttu võimaliku karistuse ülemäär tulenes §-st 136 ega ületanud kümmet aastat. Näitena tõi Kaarel Paas süüasja KrK § 136 lg 1 p-de *a* ja *b* järgi (omakasu ja korduvus), mille ülemkohtu esimehe asetäitja saatis rahvakohutusse, kes karistas kohtualust 10-aastase vabaduskaotuse, seega maksimaalse karistusemääraga. Asjast osavõtnud prokurör esitas otsusele karistuse leebuse tõttu protesti, mille aga ülemkohtu kriminaalkolleegium jättis rahuldamata. Nüüd esitas liiduvabariigi prokuröri asetäitja omakorda järelevalveprotesti ülemkohtu presiidiumile, kes tühistas kolleegiumi määruse ja saatis asja uueks arutamiseks kolleegiumile 30. aprilli 1954. a seadluse kohaldamiseks. Kohtualune mõisteti selle järgi surma ja kirja kirjutamise ajaks oli kohtuotsus täide viidud. Kaarel Paas palus selgitust, millistele kohtutele ja milliste normide alusel 30. aprilli seadluse järgi kvalifitseeritavad asjad alluvad. Kas rahvakohus võib kohaldada nimetatud seadlust, pidades silmas asjaolu, et Eesti NSVs puudub oblastiline jaotus ja liiduvabariigi ülemkohtu poolt surma mõistetud isikul puudub võimalus otsus kassatsiooni korras edasi kaevata?³⁸ NSV Liidu peaprokuröri asetäitja vastas 21. juuli 1958. a kirjas, et NSV Liidu kohtukorralduse seaduse järgi on raskemate kuritegude asjad, sealhulgas ka need, kus võib kohaldada surmanuhtlust, allutatud ülemkohtutele. Järelikult ei saa rahvakohus kõrgeimat karistusmäära kohaldada. NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 10. septembri 1957. a määrus ei muuda seda korda. Mis puudutab aga liiduvabariigi ülemkohtus surma mõistetud kohtualuse võimaluse puudumist otsus edasi kaevata, siis on liiduvabariigi ülemkohus oblastikohtuga võrreldes märksa kvalifitseeritum. Pealegi on otsuse täideviimise kord tegelik garantii vältimaks võimalikke vigu.³⁹ Kirjas ei selgitata, millised tagatised selles korras sisalduvad, tõenäoliselt mõeldakse NSV Liidu

³⁸ENSV Prokuratuur. Kriminaalkohtu osakond. Kirjavahetus NSVL Prokuratuuriga kriminaalasjade kohtutes läbivaatamisest 1958. — RA, ERA.R-1038.10.45, l. 65–66 (vn k).

³⁹Samas, l. 82 (vn k).

Ülemkohtu ja Prokuratuuri võimalust liiduvabariigi ülemkohtu otsus kohtuliku järelevalve korras protestida.

Tollaseid ja hilisemaidki õigusakte ning muud trükisõna lugedes võib jõuda järeldusele, et kõnesoleva karistuse tühistamine, eelkõige aga kehtestamine toetus kahele põhjusele. Esiteks ülalnimetatud, väidetavad töörahva laiade hulkade ja ühiskondlike organisatsioonide sooviavaldused. Teine, sisulisem põhjus oli Nõukogude võimu suhtumine surmanuhtlusse kui ajutisse ja abistavasse abinõusse, mille poole tuli aga riigil pöörduda lugematu te vaenlaste surve tõttu. Revolutsiooni ja kodusõja ajal olid need mässajad ja diversandid, Judenitši, Koltšaki ja Denikini valgekaartlased, hiljem

purustatud klasside jäänused, kes tegutsesid kapitalistliku ümb-ruse ässitusel ja toetusel, samuti trotskistlik-buhharinlikud bandiidid ja fašistliku luure agendid. Nende tegevus võttis sellised ägedad [ожесточённые] ja alatud vormid, mis kutsusid omal ajal esile vajaduse kohaldada mõnede kuritegude eest (näiteks rahvavaenlaste poolt toimepandud sotsialistliku omandi riisumised, kodumaa reetmine jm) mahalaskmist (*Sovetskoje*... 1950: 284).

2.2. Töörahva vaenlaseks kuulutamine

See sanktsioon oli üks sotsiaalse kaitse peavahendeid (põhikaristusi) vastavalt KrK § 20 p-le a; mis tõi kaasa liiduvabariigi ja ühtlasi ka NSV Liidu kodakondsuse kaotamise ning NSV Liidu piiridest pagendamise. Karistus oli tähtjatu, isik pagendati jäädavalt (§ 27). Kui karistust ei olnud võimalik täide viia — väljasaatmine ei olnud võimalik või isik naasis omavoli-liselt NSV Liitu —, asendati see vangistusega mitte alla viie aasta. Trükisõna andmeil pagendamist peaaegu ei kohaldatud, sest kontrrevolutsioonilistele “elementidele” osutunuks see ebatõhu-saks, tegelikult kergenduseks, ja oleks loonud tingimused jätkata oma kuritegelikku tegevust välismaal (Gertsenzon 1948: 418).

Koodeksi sanktsioonisüsteemis puudus, kuid oli kohalda-tav üleliiduliselt kehtestatud iseseisva karistusena NSVLi KTK 21. novembri 1929. a määrusega välismaal viibivate ametiisiku-

te — NSV Liidu kodanike väljaspool seadust olevaks kuulutamisest. Määrust kohaldati vahetult isikule, kelle riigiasutus või ettevõtte oli lähetanud välismaale ja kes keeldus kodumaale tagasi pöördumast. Selline isik arvati ülejooksikuks töölisklassi ja talurahva vaenlase laagrisse, tegu hinnati riigireetmiseks ja isik kuulutati väljaspool seadust olevaks. Sanksioon tähendas kogu vara konfiskeerimist ja süüdlase mahalaskmist 24 tunni jooksul arvates tema isiku tuvastamisest. Seoses NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 26. mai 1947. a seadlusega surmanuhtluse kaotamise kohta asendati mahalaskmine vangistusega 25 aastaks; alates 12. jaanuari 1950. a seadlusest kehtis asenduskaristusena uuesti mahalaskmine. Määrus kehtestati ka Eestis (vt Sootak 2024, 2: 315–316).

2.3. Vabaduskaotuseta paranduslikud tööd

Selle karistuse tähtaeg oli ühest päevast kuni ühe aastani (§ 30). Sisult tähendas see süüdimõistetu kohustust jääda reeglipäraselt edasi tööle oma senises töö- või teenistuskohas, erandina muus, parandusliku töö organi määratud töökohas. Kohus võis eraldi määrusega paigutada süüdimõistetu ka vähem vastutuslikule tööle või ametile. Eelistatud oli oma senisele töökohale jäämine, sest siis jäi süüdimõistetu kolleegide silme alla, mis loodetavasti mõjus talle kasvatuslikult ja aitas täita eesmärki “tööga kasvatada distsipliinile ilma vabaduskaotusele omaste piiranguteta ühes poliitilis-kasvatusliku mõjutamisega” (*Ispravitelno-trudovoi...* 1933: § 5). Süüdimõistetu töötasust peeti kinni kuni 25%. Kolhoosnikel peeti kinni sama suur osa tuludest, mida hinnati normipäevades.

Vabaduskaotuseta paranduslike tööde kohaldamine ei kulgenud raskusteta. 1926. a kriminaalkodeks oli küll suurendanud selle karistusliigi osatähtsust sanktsioonisüsteemis, kuid 1920. aastatel valitses Nõukogude Liidus märkimisväärne tööpuudus. Kujunes olukord, kus tegelikult õnnestus täitmisele pöörata vaid kümnendik jõustunud kohtuotsustest. 1925. a arutas kesktäitevkomitee koguni selle karistusliigi kustutamist kodeeksis, kuid tollase Vene NFSV kohtu rahvakomissari asetäitja Ni-

kolai Krõlenko energilise vastuseisu tõttu suudeti seda vältida. Mõneti leevendas olukorda uue karistusliigi sisseseadmine, nimelt kehtestati VNFSV Kesktäitevkomitee ja Rahvakomissaride Nõukogu 10. jaanuari 1930. a määrusega asumiseleasaatmine ühes sundtööga. Sisuliselt oli tegemist vabaduskaotusega paranduslike tööde kandmisega kohtades, kus süüdimõistetule suudeti tööd anda. Tegelikult töölerakendamise kõrval oli selle kombineeritud karistusliigi eesmärk ka vajadus valvata süüdimõistetu järele (Šarгородski 1958: 114–115). Sageli koondati süüdimõistatud erilistesse kolooniatesse või rakendati nad tööle vabaduskaotuse kandmise kohtades, kuid ilma seal karistust kandva põhikontingendi režiimiga (*Kriminaalõigus*... 1946b: 278–279). Uut karistusliiki kodeksi § 20 loetellu ei lisatud, kuid seda mainiti asumiseleasaatmist käsitlevates §-des 35–36.

VII. ERIOSA KURITEOKOOSSEISUD

Nagu karistuste juures, nii ei ole ka siin vajalik ega võimalik ammendav käsitus. Seetõttu piirdun kohtupraktika seisukohast olulisemate kuriteoliikidega ja nendega, mis olid iseloomulikud just Nõukogude kriminaalõigusele.

Siiski jätan välja riiklikud kuriteod, mida on varem juba põhjalikult käsitletud (Sootak 2024, 1: 42 joonealused viited 2 ja 3), ja vaatlen mõningaid n-ö tavakuritegevuse liike. Needki olid Nõukogude kriminaalõigusele ja üldse õiguskorrale tüüpilised: puskariajamine, huligaansus, spekulatsioon ja vägistamine. Varavastased kuriteod olid ja on ka praegu sedavõrd oluline ja levinud süüteoliik, et väärivad omaette käsitlemist.

1. Puskariajamine

Üks Nõukogude kriminaalpoliitikale iseloomulikke jooni oli võitlus puskariajamisega. Vastutus kodupuskari valmistamise ja edasiandmise eest, samuti selle ajamiseks kasutatavate aparaatide valmistamise eest oli kodeksi süstemaatika järgi valitsemiskorra vastane kuritegu (2. ptk §-d 102–103). Peale selle kehtestas

NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium 7. aprilli 1948. a seadlusega täiendavad abinõud selle kuriteoliigiga võitlemiseks.⁴⁰ Seadluse § 1 nägi ette puskari valmistamise eest turustamise eesmärgil karistusena vabaduskaotuse kuuest kuni seitsme aastani ühes vara konfiskeerimisega. Koodeksi § 102 lg 1 nägi aga sama teo eest ette vabaduskaotuse või paranduslikud tööd või rahatrahvi kuni 500 rublani. Kui koodeksi § 102 lg 2 nägi ette puskari valmistamise eest ilma turustamise eesmärgita paranduslikud tööd kuni ühe kuuni või administratiivkorras määratava rahatrahvi kuni 100 rublani, siis 1948. a seadluse § 2 järgi karistati puskari valmistamise eest ilma turustamise eesmärgita vabaduskaotusega ühest kuni kahe aastani. Sisuliselt tühistas nimetatud seadlus koodeksi § 102 karistuste osas, kuid see jäi endiselt koodeksis alles (küll joonealuse viitega 7. aprilli 1948. a seadlusele).

Eesti NSV prokuröri, siseministri asetäitja ja kohtuministri asetäitja 2. juuni 1948. a ringkirjas siseministeeriumi osakonna-ülematele, maakonna- ja linnaprokuröridele ning kõigile rahvakohtunikele leiti, et võitlust selle kuriteoliigiga ei ole veel küllaldaselt arendatud. Seadluse vastuvõtmisest möödunud pooleteise kuu jooksul (24. mai seisuga) on algatatud ainult 39 asja. Enamasti oli tõkkeabinõuna kohaldatud allkirja elukohast mittelahkumise kohta, mitte aga vahistamist, mida tuleks reeglina kohaldada. Uurimine tuli lõpetada seitsme kuni kümne päeva jooksul, kohtus arutada neid asju seitsme päeva jooksul. On märgitud juhtumeid, kus isegi miilitsa rajoonivolinikud ning külanõukogu ja valla täitevkomitee töötajad on niihästi osa võtnud puskari ärajoomisest kui ka puskariajajaid mahitanud ja varjanud. Sellised isikud tuli võtta parteilisele vastutusele või ka distsiplinaar- ja kriminaalvastutusele.⁴¹

7. aprilli 1948. a seadluse kohaldamispraktikat on analüüsitud kohtuministeeriumi üldistuses. Kokku vaadati kohtutes 1948. a

---

⁴⁰Seadluse teksti vt *Eesti NSV territooriumil...* 1952: 144–145.

⁴¹Eesti NSV prokuröri, siseministri asetäitja ja kohtuministri asetäitja 2. juuni 1948. a ringkiri siseministeeriumi osakonna-ülematele, maakonna- ja linnaprokuröridele ning kõigile rahvakohtunikele. — RA, ERA.R-984.3.17, l. 23–25 (vn k).

II ja III kvartalis läbi seadluse § 1 järgi 53 ja § 2 järgi 113 asja. Oli ka kohtuid, kus seda liiki asju üldse ei arutatud, eelkõige linnakohtud, mis on ka arusaadav, sest puskarit aeti põhiliselt maal. Eeluurimisele heideti ette, et sageli on miilitsaorganid hävitanud asitõendid — puskari ja aparaadi juba enne asja arutamist kohtus, ja et puskar hävitatakse ilma selle kogust märkimata. Esi- neb vigu kuritegude kvalifitseerimisel, näiteks ei vasta tegu seadluse § 1 tunnustele, kui puskar ostetakse kokku ja müüakse edasi kasusaamise eesmärgil, tegemist on spekulatsiooniga § 107 järgi. Puskariaparaadi parandamine ja selle eest tasuna kolme liitri puskari saamine ei vasta §-le 1, vaid KrK §-le 17 (kaasaaitamine) ja seadluse §-le 2. Karistusena mõisteti vabaduskaotus üks aasta 71, üks kuni kaks aastat 48 ja kuus kuni seitse aastat kinnipidamisena parandusliku töö laagris 58 isikule (kokku 177 isikut). Lisakaristusena on kohaldatud vara konfiskeerimist seadluse § 1 asjades ainult 43 juhul.⁴²

Etteruttavalt olgu öeldud, et võitlus puskariajamisega jätkus. Ka Eesti NSV 1961. a kriminaalkodeksi § 149 lg 1 pidas kodupuskari ajamist kriminaalkorras karistatavaks, kui see pandi toime vähemalt teist korda aasta jooksul (karistuseks paranduslik töö kuni ühe aastani või rahatrahv kuni 50 rublani). Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 30. märtsi 1973. a seadlusega arvati karistatavaks juba esmakordne ajamine ning lisaks ka puskari hoidmine. Karmistati ka karistust: vabaduskaotus kuni ühe aastani, paranduslik töö samaks tähtajaks või trahv kuni 300 rublani.⁴³ Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 30. juuni 1972. a seadlusega (vastu võetud Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumi 19. juuni 1972. a seadluse alusel) ja NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi 12. jaanuari 1973. a määruse selgituse järgi ei toonud puskari hoidmine isiklikuks pruukimiseks aga kaasa kriminaalvastutust.

⁴²ENSV Ülemkohtu ülevaated (kohtupraktika üldistamised 1948). — RA, ERA.R-984.3.3, l. 19–21 (vn k).

⁴³Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus mõningate muudatuste ja täienduste tegemise kohta Eesti NSV seadusandlikes aktides, 30. III 1973. — *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* 1973, nr 16, art 141, www.digar.ee/id/nlib-digar:281890.

Selle eest karistas kohaliku nõukogu täitevkomitee juures moodustatud administratiivkomisjon rahatrahviga 10–50 rubla või anti asi arutada seltsimehelikule kohtule.⁴⁴

Puskariajamine on meil väärtelise karistatav ka praegu. Alkoholiseaduse § 7 lg 1 p 5 keelab puskari käitlemise, § 54 näeb puskari hoidmise või edasitoimetamise eest ette rahatrahvi kuni 100 trahviühikut (alates 1. jaanuarist 2025. a 800 eurot) või aresti kuni 30 päevaks.⁴⁵

2. Huligaansus

Huligaansuse kui Nõukogude kriminaalõigusele tüüpilise kuriteo mõiste valmistas kohtupraktikale raskusi, ja mitte ainult vahetult selle koosseisu kehtestamise järel (vt Sootak 2024, 3: 396–399), vaid ka sõjajärgsel ajal. ENSV Ülemkohtu 1949. a üldistuses huligaansuse asjade läbivaatamisest kriminaalasjade kohtukolleeegiumis 1. jaanuarist 1. juulini 1949 (kokku 145 asja 170 isiku kohta) juhiti tähelepanu eelkõige kohtuotsuste tühistamisele isikute põhjendamatu süüdimõistmise tõttu. Nii mõisteti kohtualune süüdi abikaasade tülis, mille käigus naine lukustas ukse ega lasknud koju naasvat meest tuppa. Seepeale purustas too aknaruudu. Rahvakohus on abielupoolte omavahelist tüli alusetult tõlgendanud huligaansusena. Veelgi kurioossem näide on juhtum toidubaaris, kus süüdistatav võttis koos kaaslastega viina ja “hakkas sõrme vedama”. Selle käigus läks laud ümber ja toidunõud purunesid. Asjaosalised tasusid samas nõude purunemisest tekkinud kahju. Rahvakohus mõistis kohtualuse süüdi huligaansuses vaatamata sellele, et ta ei purustanud lauanõusid ilmsest lugupidamusest ühiskonna vastu, vaid see juhtus ettevaatamatusest.⁴⁶

⁴⁴Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus joomise ja alkoholismi vastase võitluse tugevdamise abinõude kohta, 30. VI 1972. — *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja* 1972, nr 28, art 284, p 12, www.digar.ee/id/nlib-digar:281829.

⁴⁵Alkoholiseadus. Vastu võetud 19.12.2001. — *Riigi Teataja* I, 28.9.2023, 1, www.riigiteataja.ee/akt/128092023001?leiaKehtiv.

⁴⁶ENSV Ülemkohtu ülevaated (kohtupraktika üldistamised 1948). — RA, ERA.R-984.3.3, l. 19–21 (vn k).

Kriminaalõiguslik võitlus huligaansusega oli ka edaspidi tähelepanu all. Nii võttis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium 18. jaanuaril 1957 vastu seadluse vastutusest huligaanse käitumise eest.⁴⁷ Vormiliselt küll Eesti NSV õigusakt, oli seadlus tegelikult Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidiumi 19. detsembri 1956. a seadluse koopia. Seadluses nenditakse kõigepealt, et sellised huligaansed teod nagu avaliku korra ja rahu rikkumine, lugupidamatuse avaldamine kodanike suhtes, ebatsensuurselt väljendumine ja teised ebaväärikad teod jäävad sageli karistamata. Sisuliselt kehtestas seadlus vastutuse pishuligaansuse eest, nähes ette karistusena aresti 3–15 ööpäevaks, kui need teod oma iseloomult ei toonud kaasa KrK §-s 74 ettenähtud karistust. Materjali vaatas läbi rahvakohtunik ainuisikuliselt ühe ööpäeva jooksul alates selle saabumisest miilitsaorganitelt, kutsudes välja huligaanitseja ja vajaduse korral ka tunnistajad. Rahvakohtuniku määrus viidi täide viivitamatult ega kuulunud edasikaebamisele. Arreteeritud tuli pidada eelkinnipidamiskambreis või vanglas, rakendades neid füüsilistele töödele.

18. jaanuari 1957. a seadluse rakendamiseks kehtestas kohtuminister oma 19. jaanuari 1957. a käskkirjaga huligaansuse asjade menetlemise eeskirjad.⁴⁸ Protokolli huligaanse käitumise kohta pidi saatma rahvakohtusse miilitsajaoskonna ülem. Huligaan tuli toimetada töö ajal rahvakohtusse, kusjuures kohtunik pidi viivitamatult hakkama materjali läbi vaatama. Asjaga oli nii kiire, et parasjagu käimasolevas kriminaal- või tsiviilasja arutamises tuli teha vaheaeg. Asi vaadati läbi ilma advokaadi ja prokurörita, protsessikoodeksi normidest kinni pidamata, sest tegemist ei olnud kriminaal-, vaid administratiivasjaga. Ilmnesid teos aga KrK §-s 74 sisalduva kuriteo tunnused, koostas kohtunik kriminaalasja algatamise määruse. Kui vastupidi, § 74 asja arutamisel ilmnes, et teos on üksnes pishuligaansuse tunnused, siis langetas kohtunik kriminaalasjas õigeks mõistva otsuse ning tegi samas otsuse ad-

---

⁴⁷Seadlus vastutusest huligaanse käitumise eest, 18. I 1957. — *ENSV Teataja* 1957, nr 3, art 24, www.digar.ee/id/nlib-digar:249082.

⁴⁸Kohtuministri 19. jaanuari 1957. a käskkiri “Huligaansuse asjade menetlemise eeskirjad”. — RA, ERA.R-984.4.666, l. 10–11.

ministratiivaresti kohaldamiseks. Ei seadlusest ega käskkirjast ei selgu, millistest protsessinormidest pidi kohtunik asja arutamisel lähtuma.

Juba sama aasta 29. juunil võttis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium vastu otsuse seadluse täitmise käigust. Põhiliselt jäädigi seadluse elluviimisega rahule, kuid siiski nenditi ka vigu ja puudusi. Oli asju, kus ei kohaldatud seadluses ainsana ettenähtud karistust — aresti —, vaid hoiatust; ühel juhul oli miilitsaosakonna ülem ebaseaduslikult kolme päeva võrra lühendanud rahvakohtuniku määratud karistust.⁴⁹ Ülemnõukogu presiidiumi otsuse vastuvõtmisele eelnes Eesti NSV kohtuministri asetäitja aruanne seadluse täitmise käigust. Nagu tollal tavaks, nentis ettekandja kõigepealt, et seadlus on avaldanud suurt mõju ühiskondliku korra tugevdamisele, sest võimaldab ühiskondliku korra rikkujaid väga kiiresti karistada. Ministeerium oli veebruaris ja mais kontrollinud seadluse täitmist; üldse oli seni seadlust rakendatud 4885 isiku suhtes, kusjuures huligaanide arv on kuust kuusse vähenenud. Edasi läheb ettekandja üle “paljude puuduste” analüüsimisele. Mõned rahvakohtunikud olid kohaldanud seadlust isikutele, kelle teos ilmneseis § 74 tunnused, kuid tuli ka ette juhtumeid, kus seadlust on kohaldatud asjatult — näiteks kiirabi põhjusetult väljakutsumise eest karistamine kolmepäevase arestiga. Oli kohaldatud sanktsioone, mis polnud seadluses ette nähtud — näiteks hoiatust, rahatrahvi või aresti kaheks päevaks (seadlus nägi ette aresti 3–15 päevaks). Põhiliselt samadele puudustele pööras tähelepanu ka kaasaruandja. Lisaks tõi ta välja aresti täitmise omapärase ja seaduses mitte ettenähtud ajatamise. Nimelt määras kohtunik huligaanitsejale kolmepäevase aresti 29. aprillil, kuid järgmisel päeval (30. aprillil) tegi sama kohtunik määruse vabastada arestialune ning lasta tal jätkata karistuse kandmist 3. mail. Sellist otsust põhjendas kohtunik väitega, et talle olevat helistatud

---

⁴⁹Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid 1957. a. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 9. juuni 1957. a otsus seadluse “Vastutusest huligaanse käitumise eest” täitmise käigust. — RA, ERA.R-3.3.2948, l. 261–263.

partei linnakomiteest ning taotletud arestialuse kui kommunisti vabastamist rahvusvaheliseks töölispuhaks 1. ja 2. maiks.⁵⁰

Kohtuministri 30. jaanuari 1958. a ringkirjas rahvakohtunikele nenditakse, et 18. jaanuari seadluse kohaldamisel tehakse suuri vigu, mille tagajärjel on üksikutes linnades ja rajoonides võitlus huligaansusega isegi nõrgenenud. Miilitsatöötajate ettepanekul võtavad rahvakohtunikud seadluse alusel administratiivvastutusele isikuid, kes on toime pannud kriminaalkuritegusid. Ministriga tuleb nõustuda, et huligaansuse käigus miilitsatöötajale näkku löömine ei ole pisihuligaansus, vaid vastab KrK § 74 tunnustele. Samas võib küsida, kas endale pihku oksendamine ja siis oksemassi klubi korrapidajale näkku viskamine, samuti kooliaias lillepeenra äratallamine, tuulelipu purustamine jms teod ikka vastavad kriminaalkorras karistatava huligaansuse tunnustele. Kindlasti ei ole aga tegemist pisihuligaansusega, kui tegu seisnes masina- ja traktorijaama brigadirile tüli käigus haakepoldiga pähe löömisel, millega põhjustati sügav koljuhaav, luupõrutus ja luuvigastus ulatusliku verevalumiga. Kannatanu vajas statsionaarset ravi. Minister leiab põhjendatult, et tegemist ei ole üldse huligaansusega, vaid KrK §-le 143 vastava kuriteoga, nimelt tervise-rikkega kehavigastuse tekitamisega. Otseselt vastuolus seadlusega oli aresti kohaldamine tingimisi.⁵¹

Võitlus pisihuligaansustega ei olnud seadusandja arvates ikka veel piisav, sest Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium võttis 30. jaanuaril 1959. a vastu seadluse 18. jaanuari 1957. a seadluse täiendamise kohta.⁵² Kõigepealt nenditakse, et liiduvabariis-

---

⁵⁰Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid 1957. a. Eesti NSV kohtuministri asetäitja aruanne seadluse "Vastutusest huligaanse käitumise eest" täitmise käigust. — RA, ERA.R-3.3.2948, l. 241–254.

⁵¹Eesti NSV Kohtuministeeriumi ringkirjad ning kolleegiumi määrused 1957.–1958. a. Kohtuministri 30. jaanuari 1958. a ringkiri rahvakohtunikele. — RA, LVMA.7JO.1.15, l. 13–14.

⁵²Seadlus Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1957. aasta 18. jaanuari seadluse "Vastutusest huligaanse käitumise eest" täiendamise kohta. — *ENSV Teataja* 1959, nr 9, art 45, www.digar.ee/id/nlib-digar:249431.

gis on võitlus ühiskondliku korra rikkumiste vastu tugevnenud, kuid seni ei ole pööratud veel küllaldaselt tähelepanu alkohoolsete jookide kuritarvitamise tagajärjel toimepandavate õigusrikkumiste vältimisele. Võttes arvesse töötajate rohkearvulisi ettepanekuid tõhusamate abinõude rakendamiseks võitlusel joomise vastu, otsustas presiidium kehtestada vastutuse joobnud olekus ilmutamise eest tänavale või teistesse ühiskondlikesse kohtadesse, samuti alkohoolsete jookide joomise eest kauplustes, tänavatel, elumajade hoovides või teistes ühiskondlikes kohtades, kus see on keelatud. Esimesel korral oli trahviks kuni 100 rubla, mille määras miilitsaosakonna või -jaoskonna ülem. Korduvatel juhtudel ulatus trahv kuni 300 rublani, mille määras administratiivkomisjon. Trahvi maksmata jätmine tõi kaasa aresti 3–15 ööpäevani vastavalt 18. jaanuari 1957. a seadlusele.

Kommentaariks niipalju, et vastutuse eristamine huligaansuse eest administratiivkorras karistatava pisihuligaansusena oli küll iseenesest põhjendatud, sest huligaansuse mõiste ebamäärasuse tõttu mahtusid selle alla nii laadilt kui ka raskuselt vägagi erinevad teod. Ülaltoodud näited peaksid aga rääkima tõsisasjast, et huligaansuse liikide piiritlemisel puudusid kindlad põhimõtted. Karistuspoliitiliselt ei näi olevat kahtlust, et tegemist oli liberaliseerimisega, kui arvestada koodeksi § 74 sanktsiooni — vabaduskaotus kuni viie aastani. Võimalus vältida administratiivkaristuse kohaldamisega vabaduskaotuslikku kriminaalkaristust on kindlasti käsitatav karistuspraktika kergendamisenä. Hilisemas trükisõnas on aga juhitud tähelepanu ka vastupidisele suundumusele — karistatavuse alampiiri nihutamisele bagatellala⁵³ suunas (Schittenhelm 1994: 200 koos joonealuse viitega 26).

---

⁵³Bagatellala (pr k *bagatelle* 'pisiasi') all peab Ulrike Schittenhelm silmas karistatavusala liigutamist kergemate õiguserikkumiste poole; karistatavate tegude toomist allapoole. Õigustekstides kasutatakse keelendit *bagatelldelikt*, mis tähendab väherasket õiguserikkumist, praeguses kontekstis siis huligaansuste karistamist mitte ainult kriminaal-, vaid ka administratiivkorras.

3. Spekulatsioon

Sisuliselt oli tegemist kaubanduslase kuriteoga (§ 107), mis aga paiknes valitsemiskorravastaste kuritegude peatükis (2. ptk). Spekulatsiooniga hakkas Nõukogude võim võitlema Eestis juba enda kehtestamisest alates (vt Sootak 2024, 2: 305–311). Sõjajärgsel ajal saavutati sel alal mõningast edu, mis oli tingitud toidu- ja tööstuskaupade kaardisüsteemi kaotamisest (toiduainete ja esmatarbekaupade piiratud müük kindlates kogustes ja kaartide alusel), samuti 1947. a rahareformist (Orgmäe 1969: 41–42). Eesti NSV Ülemkohtu 1953. a üldistuses § 107 asjades (58 asja 64 isiku kohta) nenditakse kõigepealt, et peamiselt on spekulatsiooni objektiks olnud toiduained ja tööstuskaubad (45 asja 58-st). Üheksal juhul seisnes spekulatsioon elusloomade ülesostmises üksiktalupidajatelt, kolhoosnikelt ja mõnel juhul ka kolhoosidest, kusjuures neid müüdi edasi peamiselt Leningradi turul. Viimasel puhul väitis spekulant tavaliselt, et ta on seal müünud liha looma omaniku palvel ja teinud seda teenustööna. Samas tuuakse ka näiteid, kuidas kohtualune oli nendel asjaoludel alusetult õigeks mõistetud (üldse oli õigeks mõistetud 13 isikut). Karistuspraktikat peeti üldiselt õigeks, kuid mõningail juhtudel olid kohtud kohaldanud alusetult liberaalseid karistusi ega olnud kaalunud lisakaristusena vara konfiskeerimist (18%-s asjades ei ole seda kohaldatud). Karistust tingimisi ja alla alammäära oli kohaldatud 10%-s asjades, kusjuures ei nähtu erilisi süüd pehmen-davaid asjaolusid. Liberaalse karistuse näitena tuuakse seitsme-aastane vabaduskaotus isikule (varem karistatud § 58¹⁰ lg 2 järgi Nõukogude-vastase propaganda eest), kellelt kinnipidamisel leiti 118 pakki vaniljesuhkrut, 9 pakki sahhariini, 3 kg suhkrut, 400 g musta terapiart ja 1 kg loorberilehti.⁵⁴

Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 21. juuni 1958. a seadlusega kehtestati vastutus pisispekulatsiooni eest.⁵⁵ Teoeseme-

⁵⁴ENSV Kohtuministeerium. ENSV Ülemkohtu üldistamised 1953. a. Eesti NSV Ülemkohtu üldistus § 107 asjades. — RA, ERA.R-984.3.83, l. 67–78.

⁵⁵Seadlus vastutusest pisispekulatsiooni eest, 21. VI 1958. — *ENSV Teataja* 1958, nr 8, art 126, www.digar.ee/id/nlib-digar:249107.

na määratles seadlus väikestes kogustes laiatarbekaupu ja põllumajandussaadusi, kassa- ja kaubatšেকে, talonge ning teisi väärtusi; karistatav tegu seisnes nende ostus ja müügis eraisiku poolt kasusaamise eesmärgil. Karistusena esmakordse pisispekulatsiooni eest nähti ette arest 3–15 päeva või rahatrahv kuni 500 rublani koos spekulatsiooniesemete konfiskeerimisega, kui see tegu oma iseloomult ja ulatuselt ei too kaasa karistust kriminaalkorras (p 1). Korduva pisispekulatsiooni eest võeti süüdlane kriminaalvastutusele, kui need teod oma iseloomult ja ulatuselt ei toonud kaasa karmimat karistust vastavalt KrK §-le 107. Karistusena oli ette nähtud rahvakohtu otsusel vabaduskaotus kuni ühe aastani, paranduslikud tööd samaks ajaks või rahatrahv kuni 200 rubla koos spekulatsiooniesemete konfiskeerimisega (p 4).

Ei ole raske märgata seadluse ebamäärasust — puudub pisispekulatsiooni eseme väärtuse rahaline piir, samuti selle väikese koguse määratlus. Ka ei ole seadluses näidatud tegude iseloomu ja ulatust, mis oleksid piiritlenud p-s 1 pisispekulatsiooni karistatavusega kriminaalkorras ning korduva pisispekulatsiooni p-s 4 spekulatsiooniga KrK §-s 107 sätestatud põhikoosseisust. Samuti puudub igasugune regulatiivne toime spekulatsiooni esemete loetelul p-s 1, sest selle lõppu lisatud tunnus “teised väärtused” muudab alguse näitliku loetelu sisutühjaks.

Kommentaariks veel niipalju, et vastavalt Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 22. detsembri 1960. a seadlusele⁵⁶ oli seoses rahareformiga alates 1. jaanuarist 1961. a trahvisummaks vastavalt 50 ja 200 rubla.

4. Seksuaalkuriteod

Seksuaalkuriteod (§-d 151–155) olid muu hulgas sugühendus selleks mitteküpse isikuga (koos neitsirikkega), liiderlikud teod alaealisega, vägistamine, naisisiku sundimine sugühenduseks,

---

⁵⁶Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV seadustega ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlustega ettenähtud trahvide ja teiste rahasummade suuruse kohta seoses hindade mastaabi muutmise ja praegu käibel oleva raha asendamisega uue rahaga, 22. XII 1960. — *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu Teataja* 1960, nr 52, art 119, www.digar.ee/id/nlib-digar:271711.

samuti suguühendus meeste vahel (pederastia). Isikuvastaste kuritegudena oli karistatav ka suguhaigusesse nakatamine (§ 150) ja prostitutsioonile sundimine (§ 155).

Pederastia kohta olgu mainitud, et meestevaheline suguühendus ei olnud karistatav 1922. a KrK järgi ega ka 1926. a KrK esialgses versioonis. Tegu kriminaliseeriti KTK 17. detsembri 1933. a määrusega §-na 154-a. Trükisõnas nimetati seda “mehe loomuvastaseks suguühenduseks mehega”. Paragrahvi 1. lõike alusel vastutasid mõlemad suguühenduses osalejad, nii aktiivne kui ka passiivne pederast. 2. lõige nägi ette pederastia vägivalgaga või teise poole sõltuvust ära kasutades ja selle eest vastutas ainult aktiivne pool; passiivset poolt nimetati *kannatanuks* (*Ugolovnoi*. . . 1941: § 154-a komm. 1, 3).

Vägistamise (§ 153) traditsiooniliste koosseisutegude kõrval — füüsiline vägivald, ähvardamine, hirmutamine ja abitu seisundi kasutamine — nägi koosseis ette ka pettuse: naisele valeettekujutuse loomine, et suguühte partner on tema mees või elukaaslane (*Ugolovnoje*. . . 1943: 189). Hoopis omapärane vägistamisliik leidis Vene NFSV Ülemkohtu pleenumi 16. veebruari 1925. a määruses: vastutuse alla vägistamise eest § 153 järgi langeb isik, kes astub registreeritud abiellu sihiga kasutada naisisikut suguliseks vahekorraks ja kavatsusega pärast seda abielu lahutada. See määrus avaldati koodeksi esimeses, 1940. eestikeelses väljaandes (*VNFSV kriminaalkodeks*. . . 1940: 200), kuid järgmistes enam mitte. Koodeksi kommentaaride 1941. ja 1946. a väljaannetes on aga viide sellele pleenumi määrusele alles. Trükisõna väitel siiski “kohtupraktika praegu peaaegu ei tea” selliseid juhtumeid (Piontkovski, Menšagin 1955: 631).

Vägistamise koosseis (§ 153) oli grammatiliselt sooneutraalne — seaduse tekst ei rääkinud naisisikust kui kannatanust, koosseisutegu oli “suguühendus füüsilise vägivalla, ähvarduste või hirmutamise tarvitamisega või kasutades pettuse teel kannatanu abitut seisundit”. Ka venekeelses originaalis ei räägitud naissoost kannatanust, vaid kasutati meessoost sõna *потерпевший*. Seevastu koodeksi kommentaarides on kannatanu naissoost: *противление потерпевшей* (kannatanu vastupanu), *самобийство потерпевшей* (kannatanu enesetapp) või lausa *конпро-*

тивление женщины (naise vastupanu) (*Ugolovnoi...* 1941, 1946: § 153 komm. 2). Õpikutes öeldakse otse välja, et vägistamine on suguühendus naisisikuga ja et subjekt on meesisik, kusjuures naisisik saab olla üksnes kihutaja, kaasaaitaja või varjaaja (nt *Sovetskoje...* 1958: 169–170). Ka KrK § 154 rääkis naisisiku sundimisest suguühendusse astuma ja § 155 naisisikute värbamisest prostitutsiooniks. Eesti NSV 1961. a kriminaalkodeksi §-s 115 on vägistamist otseselt nimetatud *suguühenduseks naisisikuga*; praegu kehtiva karistusseadustiku § 141 järgi on vägistamise koosseis sooneutraalne.

Vägistamise koosseis püsis muutumatuna kogu koodeksi kehtivusaja, mõneti kummaline olukord kujunes aga karistusega. § 153 lg 1 nägi ette põhikoosseisu sanktsioonina vabaduskaotuse kuni viie aastani ja enamohklik koosseis (lg 2) kuni kaheksa aastani. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 4. jaanuari 1949. a seadlus (*Eesti NSV territooriumil...* 1952: 156) koosseisu ei muutnud, kuid suurendas karistumäärasid — põhikoosseisu eest kinnipidamine paranduslike tööde laagris 10–15 aastat ja kvalifikatsiooni eest (alaealise vägistamise, samuti grupi poolt toime pandud või eriti raskeid tagajärgi kaasa toonud vägistamine) 15–20 aastat. Samal ajal aga koodeksis muudatust ei tehtud, seega jäi formaalselt kehtima kaks karistumäära.

4. jaanuari 1949. a seadluse tõttu tekkis aga kohtupraktikas ka sisuline küsimus. Süüdistatav anti kohtu alla seadluse lg 2 järgi oma elukaaslase 7-aastase õetütre (*племянница*) vägistamise eest — jootis tüdruku purju, lükkas diivanile pikali ja vaadatamata kannatanu vastupanule torkas sõrmega katki tema neitsinaha. Tüdrukul õnnestus lahti rabeleda ja joosta esikusse, kus kohtas koju tulevat süüdistatava elukaaslast. Kuivõrd süüdistataval ei õnnestunud astuda kannatanuga suguühetesse, taotles süüdistaja kuriteo kvalifitseerimist KrK § 19 järgi mitte lõpuleviidud vägistamisena, vaid selle katsena. Asja esimese astme kohtuna arutanud Eesti NSV Ülemkohus aga prokuröriaga ei nõustunud ning tunnistas kohtualuse süüdi KrK § 152 järgi lapse kõlbeliises rikkumises, mis pandi toime liiderlike tegudega. Selle lahendusega ei nõustunud omakorda Eesti NSV prokurör, kes pööras NSV Liidu peaprokuröri asetäitja poole ja leidis, et proku-

rõri seisukoht on õige. § 152 koosseis ei näe ette vägivalda, samuti nähtub kohtumeditiinilisest ekspertiisist, et süüdistatav oli võimeline suguaktiks ja järelikult ei tegutsenud ta sugulise kire rahuldamiseks ebaloomulikul viisil. Kohtualuse tegu ei lõppenud sugulise kire rahuldamisega, vaid kannatanu tädi sekkumisega.⁵⁷ NSV Liidu peaprokurööri asetäitja nõustus nende sisuliste argumentidega, kuid ei pidanud vajalikuks kohtuotsust protestida kahel põhjusel. Esiteks oleks asja uus kohtulik arutamine tähendanud lapsealise kannatanu psüühilist traumatiseerimist, mis oleks äärmiselt ebasoovitav. Teiseks karistati kohtualust reaalse viieaastase vabaduskaotusega, mida tuleb pidada piisavaks.⁵⁸ Eesti NSV 1961. a kriminaalkodeksi järgi oleks prokurööri seiskohast tegemist vägistamise katsega §-de 15 lg 2 ja 115 lg 3 alusel, ülemkohtu seisukoht tollase KrK § 152 kohaselt vastanuks § 115¹ lõike 2 tunnustele (sugulise kire rahuldamine ebaloomulikul viisil) (KrKK 1980: § 115 komm. 2 ja 115¹ komm. 1). Praegu kehtiva karistusõiguse ja Riigikohtu tõlgenduse kohaselt vastutaks süüdistatav lõpuleviidud vägistamise eest KarS § 141 lg 2 p 1 järgi (KarSK 2021: § 141 komm. 3.2).

VIII. LÕPETUSEKS

Vene NFSV 1926. a kriminaalkodeks kajastas tollase Nõukogude kriminaalõiguse olukorda. Tegemist oli sotsioloogilise suuna — ühiskonna kaitsele orienteeritud — kriminaalõigusega, mis oli selgelt Nõukogude ühiskonna teenistuses ning kaitses seda ühiskonnakorda vägagi jõhkrate vahenditega (surmanuhtluse ulatuslik kohaldamine, ränga režiimiga vangilaagrid).

Tüüpiline liitriigi probleem on föderalse ja osariigi — antud juhul üleliidulise ja liiduvabariikide — kriminaalõiguse vaherkord. Õiguse täiendused liikusid kahes voolusängis: üleliidulised seadused, mis kuulusid kohaldamisele vahetult (nt 4. juuni 1947. a seadlus varavastastest kuritegudest) ja muudatused koo-

⁵⁷Eesti NSV Prokuratuuri kriminaalkohtu osakond. Kirjavahetus NSVL Prokuratuuriga 1955. a. — RA, ERA.R-1038.10.27, 1. 42–43 (vn k).

⁵⁸Samas, 1. 95–95 p (vn k).

deksis. Nagu ülal nägime, ei toiminud see kaksiksüsteem siiski laitmatult, nii oli alaealiste kriminaalvastutuse vanuse alampiir kõrvuti ja erinevalt sätestatud üleliidulises aktis ja koodeksis.

Stalini surma järel 1953. a ja NLKP XX kongressi (1956) otuste valguses pääses maksvusele idee liberaliseerida karistuspoliitikat, loobuda üleliidulisest kriminaalseadusandlusest ja anda see liiduvabariikide pädevusse. Ka olid kehtivad koodeksid lihtsalt vananenud — kriminaalprotsessi koodeks pärines 1923. aastast, 1924. aastast kriminaalkohtupidamise alused, 1926. aastast kriminaalkodeks ning riiklike ja sõjaväeliste kuritegude seadused 1927. aastast. 1950. aastate teisel poolel võeti suund liiduvabariikide koodeksite loomisele.

Koodeksi kehtestamine Eestis 1940. a oli eelkõige poliitiline akt, mis tulenes Eesti okupeerimisest ja liitmisest Nõukogude Liiduga. Mõistagi oli selle järele ka õiguslik vajadus — uues liiduvabariigis pidi kehtima uus õigus. 1950. aastate teisel poolel oli vajadus uue koodeksi järele samuti peamiselt õiguslik, sest seni kehtiv koodeks oli lihtsalt ajast ja arust ning ei vastanud enam elementaarsetele normitehnilistele nõuetele. Siiski ei saa tähelepanuta jätta ka poliitilist külge, mis pidi nn Hruštšovi sula vaimus väljendama liiduvabariikide õiguste suurenemist. Aga see on juba Nõukogude kriminaalõiguse arengu uus etapp, mis nõuab omaette käsitlust.

Kirjandus

- Brilliantov, Štšerbakov 2020 = Бриллиантов, Александр В., Алексей Д. Щербаков. Теория опасного состояния: Шаг вперед или два назад? — *Государство и право*, № 10, с. 90–99, DOI: 10.31857/S102694520012235-9
- Dekret... 1957/1917 = Декрет о суде 22 ноября (5 декабря) 1917 г. — *Декреты Советской власти*. Т. I. Москва: Государственное Издательство Политической Литературы, 1957, www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/o_sude1.htm
- Durmanov 1948 = Дурманов, Николай Д. *Понятие преступления*. Москва—Ленинград: Издательство Академии Наук СССР
- Eesti NSV territooriumil kehtiv kriminaalkodeks: Ametlik tekst muudatustega kuni 1. juulini 1951. a. ühes paragrahvide jär-*

- gi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga.* 1952. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- G e r t s e n z o n 1948 = Герцензон, Алексей А. *Уголовное право. Часть общая. Учебное пособие для слушателей ВЮА.* Москва: Издание РИО-ВЮА
- G o r š e n i n 1947 = Горшенин, Константин П. *Исторический акт (Указ Президиума Верховного Совета СССР "Об отмене смертной казни"): Стенограмма публичной лекции, прочитанной 19 июня 1947 года в Лекционном зале в Москве.* Москва: Правда
- I s p r a v i t e l n o - t r u d o v o i . . .* 1933 = *Исправительно-трудовой кодекс РСФСР: Издание официальное.* Москва: Государственное Издательство Советского Законодательства,
- K a a s i k, Peeter 2006. Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu — Saksamaa sõja puhkemist 22. juunil 1941. — *Akadeemia*, nr 5, lk 947–991, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104102/162091/page/6
- K a d a r i, Helmut 1955. Hädakaitse piiride ületamisest nõukogude kriminaalõiguse järgi. — *Õigusteaduskonna töid.* (TRÜ toimetised. Viirik 39.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 131–161, hdl.handle.net/10062/36440
- K a d a r i, Helmut, Elmar R a a l, Ilmar R e b a n e 1963. *Nõukogude kriminaalõigus: Üldosa.* Toim. Helmut Kadari. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, www.digar.ee/id/nlib-digar:337678
- K a r S K 2021 = *Karistusseadustik: Kommenteeritud väljaanne.* 5., täiend. ja ümbertöötatud vlj. Koost. Jaan Sootak ja Priit Pikamäe. Tallinn: Juura
- K i r i s, Rauno, Priit P i k a m ä e, Jaan S o o t a k 2017. *Sanktsiooniõigus: Karistusõiguslikud sanktsioonid ja nende kohaldamine.* 2., täiend. ja ümbertöötatud vlj. Tallinn: Juura
- K i r i t š e n k o 1950 = Кириченко, Владимир Ф. Вопросы советского уголовного права в свете работ и высказываний товарища И. В. Сталина. — *Советское государство и право*, № 2, с. 16–23
- K r i m i n a a l õ i g u s: Üldosa.* 1941. Tlk Adolf Perandi. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus
- K r i m i n a a l õ i g u s: Õpik juriidilistele koolidele.* 1946a. Toim. I. T. Goljakov. Tallinn: RK Pedagoogiline Kirjandus, hdl.handle.net/10062/93493

- Kriminaalõigus: Üldosa*. 1946b. Gertsenzon, A. A., N. D. Durmanov, M. M. Issajev, B. S. Ošeroviš, B. S. Utevski, A. A. Piontkovski; toim. I. T. Goljakov; tlk Helene Kenn. Tartu: RK Teaduslik Kirjandus
- K r K K 1980 = *Eesti NSV kriminaalkoodeks: Kommenteeritud väljaanne*. Koost. Ilmar Rebane. 5., parand. ja täiend. tr. Tallinn: Eesti Raamat
- Kurs...* 1970 = *Курс советского уголовного права*. Т. 2: *Часть общая*. Отв. редакторы: Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград: Издательство Ленинградского университета
- K u z n e t s o v a 1969 = Кузнецова, Нинель Ф. *Преступление и преступность*. Москва: Издательство Московского университета
- L e n i n, Vladimir 1954. Kas bolševikud suudavad riigivõimu enda käes hoida?. — *Teosed*, 26. kd. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 65–111
- N i k o l a j e v 1956 = Николаев, Владимир С. Преодоление неправильных теорий в уголовном праве — важное условие укрепления социалистической законности. — *Коммунист*, № 14, с. 47–60
- NSV Liidu Ülemkohtu pleenumi kehtivate määruste kogu 1924–1951. a.* 1953. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Nõukogude Eesti konstitutsioonilise seadusandluse ajaloost: Dokumentide kogumik*. 1960. Koost. Bentsian Levin, toim. Joosep Saat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- O r g m ä e, Endel 1969. *EKP tegevus Eesti NSV kohtuorganite loomisel ja sotsialistliku õigusemõistmise korraldamisel (aastad 1940–1949)*. Tallinn: Eesti Raamat
- O s o s t o j a n i i... 1955 = О состоянии и задачах науки советского уголовного права 1955. — *Советское государство и право*, № 2, с. 3–12
- P i o n t k o v s k i 1961 = Пионтковский, Андрей А. *Учение о преступлении по советскому уголовному праву*. Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- P i o n t k o v s k i, M e n š a g i n 1955 = Пионтковский, Андрей А., Владимир Д. Меньшагин. *Курс советского уголовного права: Особенная часть*. Т. 1. Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- P o l n õ i... 2021 = *Полный курс уголовного права в 10 томах*. Т. I. Введение в уголовное право. Гносеологические ос-

- новы уголовного права. Под ред. А. И. Коробеева. Санкт-Петербург: Изд-во "Юридический центр — Академия"
- P o s o b i j e . . .* 1963 = *Пособие для народных заседателей*. Отв. ред. К. Горшенин. Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- R a u d s a l u, Valter 1985. Nõukogude justiitsüsteemi loomine Eestis. VIII. — *Nõukogude Õigus*, nr 6, lk 432–435
- R e b a n e, Ilmar 1948. Kriminaalõigus (Üldosa). Loengud. [Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus, F 155, n 1, s 128]
- R e b a n e, Ilmar 1958. Kuriteo ja karistuse küsimusi nõukogude kriminaalõiguses de lege ferenda: Nõukogude kriminaalõiguse erikursus Tartu Ülikoolis 1958. a. kevadsemestril. [Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjakogus, F 155, n 1, s 131]
- R e b a n e, Ilmar 1971. *Nõukogude kriminaalõigus. Üldosa: Õpetus karistusest*. I osa. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, www.digar.ee/id/nlib-digar:655427
- R e b a n e, Ilmar 1973. *Nõukogude kriminaalõigus. Üldosa: Sissejuhat. Õpetus kriminaalseadusest*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- S a a r m a n n, Karl 1930. Kriminaalõigus: Üld- ja eriosa. Koostanud prof. K. Saarmann'i 1929. a. loengute järele grupp õigusteaduse üliõpilasi. Tartu, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:191607
- S c h i t t e n h e l m, Ulrike 1994. *Strafe und Sanktionensystem im sowjetischen Recht: Grundlinien der Kriminalpolitik von den Anfängen bis zum Ende des Sowjetstaates*. (Beiträge und Materialien aus dem Max-Planck-Institut für Ausländisches und Internationales Strafrecht Freiburg i. Br., Bd. S 46.) Freiburg im Bresgau: Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht
- S o o t a k, Jaan 1990. Mis on Eesti kriminaalõigus? — *Kriminaaljuristika küsimusi: Õigusteaduslikke töid*. (Tartu Ülikooli toimetised 916.) Vast. toim. Heldur Saarsoo. Tartu: Tartu Ülikool, lk 3–9, hdl.handle.net/10062/51001
- S o o t a k, Jaan 2008. Kriminaalõigus saab valmis. — Jaan Sootak. *Kuri karjas*. (Eesti mõttelugu 83.) Tartu: Ilmamaa, lk 472–498
- S o o t a k, Jaan 2015. *Kriminaalpoliitika*. Tallinn: Juura
- S o o t a k, Jaan (koost.) 2018. *Karistusõigus: Üldosa*. Tallinn: Juura
- S o o t a k, Jaan 2024. Nõukogude kriminaalõiguse rakendamine Eestis 1940–1941. I–III. — *Akadeemia*, nr 1, lk 41–56; nr 2, lk 304–324; nr 3, lk 391–432, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2024/01/0/8, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2024/02/0/13, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2024/03/0/7

- Sovetskoeje...* 1950 = *Советское социалистическое уголовное право. Учебник для вузов: Часть общая. Для обсуждения.* Под ред. проф. Б. С. Утевского. Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- Sovetskoeje...* 1958 = *Советское уголовное право: Особенная часть.* Отв. ред. проф. Б. С. Утевский. Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- Šargorodski* 1958 = Шаргородский, Михаил Д. *Наказание по уголовному праву. Часть 2, Наказание по советскому уголовному праву.* Москва: Государственное Издательство Юридической Литературы
- Trainin* 1946 = Трайнин, Арон Н. Система общей части уголовного права. — *Советское государство и право*, № 5–6, с. 8–21
- Ugolovnoje...* 1938 = *Уголовное право: Общая часть.* Москва: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- Ugolovnoje...* 1943 = *Уголовное право: Особенная часть.* Под общей ред. И. Т. Голякова. Изд. третье. Москва: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- Ugolovnoje...* 1948 = *Уголовное право: Общая часть.* Изд. четвертое. Москва: Юридическое Издательство Министерства Юстиции СССР
- Ugolovnõi...* 1926 = *Уголовный кодекс РСФСР 1926 года*, museumreforms.ru/node/13973
- Ugolovnõi...* 1941 = Трайнин, А., В. Меньшагин, З. Вышинская. *Уголовный кодекс РСФСР: Комментарий.* Москва: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- Ugolovnõi...* 1946 = Трайнин, А., В. Меньшагин, З. Вышинская. *Уголовный кодекс РСФСР: Комментарий.* 2-ое изд. Москва: Юридическое Издательство НКЮ СССР
- U n d u s k, Jaan 2023. Stalinistlik keelediskursus: Keskkond ja pärilikkus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 7–43, doi.org/10.54013/kk782a2
- VNF SV k r i m i n a l k o o d e k s: Muudatustega kuni 1. detsembrini* 1938. *Ametlik tekst ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud materjale sisaldava lisaga. Ametlik tõlge.* 1940. Tallinn: ENSV Kohutu Rahvakomissariat
- VNF SV k r i m i n a l k o o d e k s: Ametlik tekst muudatustega kuni 1. aug. 1944. a. ühes paragrahvide järgi süstematiseeritud ma-*

terjale sisaldava lisaga. Ametlik tõlge. 1944. Moskva: NSVL Kohuturk Juriidiline Kirjastus

JAAN SOOTAK (1948) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1971, õigusteaduse kandidaat 1980 (Moskva Juriidiline Kaugõppeinstituut). ENSV Prokuratuuri kriminaalkohtu osakonna prokurör 1971–1974, TÜ õigusteaduskonna kriminaalõiguse ja -protsessi kateedri vanemõpetaja 1974–1982, dotsent 1982–1992, kriminaalõiguse professor a-st 1992, praegu emeritprofessor. Riigikohtu kriminaalkollegiumi nõunik a-st 1994. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kain, kus on su vend Aabel? (Kes kuidas kaitseb ja ründab inimest)” (1989, nr 3, lk 451–471), “Mõõgaga leegi vastu: Mis õigusega ja mis mõttega karistatakse kurjategijat?” (1990, nr 4, lk 775–799), “Keelatud, järelikult paha: Kui kriminaalõiguse kaitseb kõlblust, siis mida ta kaitseb” (1991, nr 3, lk 451–471), “Kelle ees on kurjategija süüdi?: Keskaja kriminaalõiguse era- ja avalik-õiguslikust iseloomust” (1992, nr 2, lk 319–336), “Nägija Themis: Õigusemõistmine või kriminaalhoolekanne?” (1993, nr 1, lk 69–91), “Kaheksas loomispäev?: Inimengotehnika eetilisi ja õiguslikke probleeme” (1994, nr 4, lk 773–797), “Juristi lisandusi Kurt Stellamori artiklile” (1995, nr 11, lk 2390–2393), “Surm kui kokkulepe: Surma mõiste õiguslikke ja eetilisi probleeme” (1996, nr 9, lk 1814–1839), “Eetiline või normatiivne etteheide?: Süü mõistest kriminaalõiguses” (1998, nr 2, lk 298–328), “Kuritegevusehirm, sotsiaalkontroll ja kommunitarism: Kas kriminaalõiguse suund suuremale ühiskondlikkusele?” (2000, nr 10, lk 2069–2102), “Norm ja käitumine: Karistusõigusliku normiteooria paradokse” (2005, nr 5, lk 1005–1032), “Narkokriminaalpoliitika või narkopoliitika?” (koos Paavo Randmaga; 2006, nr 6, lk 1325–1364), “Sõber, kodanik, vastane ja vaenlane: Kellele on suunatud tänapäeva karistusõigus?” (2007, nr 8, lk 1714–1741), “Karistusõiguse arengumudelid: Enklaavid ja nende iseseisvumine” (2014, nr 4, lk 687–713), “Täiesti tavaline äärmine abinõu: Kuidas karistusõiguslik põhimõte *ultima ratio* püüab piirata kriminaliseerimist” (koos Kristel Siitam-Nyiriga; 2015, nr 11, lk 1944–1967), “Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalseosest” (2020, nr 7, lk 1155–1176) “Karistusseaduse kohaldamine: Seadus ise ja mõnda, mis sinna juurde kuulub” (2021, nr 11, lk 1947–1981) ja “Nõukogude kriminaalõiguse rakendamine Eestis 1940–1941” (2024, nr 1, lk 41–56; nr 2, lk 304–324; nr 3, lk 391–432).

ERIK OBERMANN. Susanna (1910)

ARVUSTUS

RAHVUSVAHELINE ÕIGUS MUUTUVAS AJAS

Lauri Mälksoo. *Rahvusvahelisest õigusest*. (Eesti mõtte-lugu 175.) Toimetanud Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 567 lk.

“Rahvusvahelisel õigusel on Eesti Vabariigi kui väikeriigi sünni- ja arenguloos olnud oluline roll ja selle õiguse hea tundmine aitab Eesti riigi julgeolekule ning edule kindlasti kaasa ka edaspidi.” Selliste sõnadega lõpetas Eesti õigusteadlane, rahvusvahelise õiguse professor Lauri Mälksoo oma eessõna Jan Klabbersi 2018. aastal eesti tõlkes ilmunud rahvusvahelise õiguse õpikule.¹

Sellega on sobiv alustada ka mõttevahetust Lauri Mälksoolt “Eesti mõtteloo” sarjas ilmunud kogumikuga, kuhu on koondatud tema aastail 1998–2023 eesti keeles ilmunud rahvusvahelisse õigusse puutuvad tekstid. Kogumiku artiklis “Väikeriik ja rahvusvaheline õigus” (esmatrükk 2008) meenutab autor president Lennart Mere kõlama jäänud metafoori, et väikeriigi aatomipomm on rahvusvaheline õigus (lk 398), ning asub selle lausungiga kriitilisse dialoogi. Mälksoo nendib, et “Meri rahvusvahelise õiguse suhtes optimistlike mõtete osas kehtib dilemma: kas klaas on pooltühi või pooltäis?”. Ta jätkab arutelu mõttega, et kui klaas on pooltühi, siis rahvusvaheline õigus Eestil aastail 1940–1991 tegelikult ei kaitsnud. Samas esitab ta retoorilise küsimuse: kas aga tuleks just rahvusvahelist õigust tänada, et Eesti Vabariigile jäi ametlik surmatunnistus välja kirjutamata? Sellega tuleb nõustuda, sest kui riiki on korra rahvusvaheliselt tunnustatud, ta on pääsenud rahvusvahelise õiguse müüride vahele, pakub rahvusvahelise õiguse subjekti staatust ikkagi kaitset (lk 399). Rünnakut riigi vastu käsitatakse rünnakuna riikluse kui sellise vastu. Võiks öelda, et selline hoiak on põhimõtteliselt kasulik kõigile, eriti aga väikeriikidele nagu Eesti, kes keerulises geopoliitilises asukohas on pidanud kaitsma oma olemasolu.

Eesti suveräänsuse ja riikluse teema on väga osavalt põimitud ka Mälksoo artiklisse “Riikide elu ja surm Austria-Ungaris” (esmatrükk

---

¹Jan Klabbers. *Rahvusvaheline õigus*. Tlk Alar Helstein. Tallinn: Juura, 2018, lk 7.

2023), kus autor arvustab USA Princetoni Ülikooli ajaloolase Natasha Wheatley 2023. aastal ilmunud sisukat monograafiat *Riikide elu ja surm: Kesk-Euroopa ja nüüdisaegse suveräänsuse ümberkujundamine* (The Life and Death of States: Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty). Monograafia pealkiri on jäänud artiklis küll mainimata (ajakirjas *Diplomaatia* ilmus foto esikaanest), aga selle leiab huviline kerge vaevaga üles. Artiklis juhib Mälksöö tähelepanu, kuidas õigusteadlaste tegevus, juriidiliste teooriate areng ja kontekst võimaldavad mõista, kuidas rahvusvahelise õiguse pelgupaigas oli Eesti Vabariigil võimalik ennast suveräänse riigina taastada ning toetuda riiklikule järjepidevusele 1940. aastal Nõukogude Liidu poolt annekteeritud Eesti Vabariigiga. Teatud ajaloolises kontekstis varasemate õigusteadlaste panusest sündinud õiguslikud konstruktsioonid, nagu riiklik järjepidevus, andsid Eestile argumendid hoolimata sellest, et tegelikult oli riik pikka aega reaalsusest kadunud.

Rahvusvahelise õiguse toimimine praktikas ei ole siiski ideaalne ega isegi moraalne, nagu autor kirjutab, ning on paraku ka suurriikide mõjutada. Kui rahvusvaheline õigus on argument ja sellisena relv, võib seda relva eri viisidel kasutada (lk 400). Autor toob näiteks Hitleri Saksamaa ja Stalini Venemaa. Võiks lisada, et Venemaa kasutab rahvusvahelise õiguse argumente praegu ka Ukraina-vastases sõjas ja näiteks Rahvusvahelises Kohtus, kus 2024. aasta veebruaris tehti kaasuse eri aspektide üle jurisdiktsiooniline otsus, mis olenevalt sellest, kuidas seda vaadata skaalal pooltühi-pooltäis, ei andnud Ukrainale kõiki soovitud võimalusi.² Samas, arvustuse avalausega haakuvalt märgib autor tabavalt, et Mere kujund rahvusvahelisest õigusest kui väikeriigi aatomipommist tähendab, et rahvusvaheline õigus “loeb” — “see on keel, milles rääkimist maksab väikeriigi poliitikutel, ametnikel ja kodanikel õppida ning harjutada” (lk 404). Väikeriikidel on rahvusvahelisest õigusest kasu — see annab mingi olemasolu ja riikide võrdsu-

---

²Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation: 32 States intervening). Preliminary Objections, 2 February 2024. Kohus leidis, et tal on jurisdiktsioon (pädevus menetleda) Ukraina nõudeid selles osas, mis puudutab kohtu hinnangut, kas Ukraina rikkus genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooni Donetskis ja Luhanskis (Venemaa on kasutanud seda ettekäändena Ukraina ründamiseks). Samas leidis kohus, et ei saa menetleda Ukraina nõuet hindamaks, kas Venemaa ise rikkus konventsiooni 24. veebruaril 2022 alanud jõukasutamisega ning nn Donetsk ja Luhanski vabariikide iseseisvuse tunnustamisega.

se tagatise (samas). Ühtlasi tuleb olla teadlik, et rahvusvahelise õiguse diskursuses osalemiseks, või nagu autor märgib, rahvusvahelise õiguse reaalsuse mõistmiseks tuleb üha rohkem tähelepanu pöörata ka regionaalsele, partikulaarsele ja kultuurilisele kontekstile, s.t sellele, et rahvusvahelist õigust mõistetakse vahel ka erinevalt (lk 215, “Rahvusvahelise õiguse muutuv kaleidoskoop ja Eesti”, esmatrükk 2014). Sisuliselt võiks see tähendada, et ka see keel tuleb endale selgeks teha, et edukalt rahvusvahelisel tasandil tegutseda.

Kas Mälksoo käsitlus rahvusvahelisest õigusest on üdini instrumentaalne,³ on siinkirjutaja arvates vähemalt vaieldav. Raamat kajastab ka fakti, et rahvusvahelise õiguse kontekst on muutunud kirjumaks. Tegijaid on juurde tulnud. Peale riikide tegutsevad arvukad rahvusvahelised organisatsioonid ning rahvusvaheliselt mõjukad korporatsioonid. Veelgi enam, ka üksikisiku osa, vastutus ja võimalused oma õigusi kaitsta on aja jooksul muutunud — rahvusvaheline õigus on n-ö tuumarelvaks ka paljude teiste tegijate käes (lk 404). Mitmes artiklis puudutab autor näiteks individuaalset kriminaalvastutust, mis on ka praegu silmatorikavalt päevakorral Venemaa sõja tõttu Ukrainas. 1998. aastal Roomas sõlmitud lepingu, nn Rooma statuudiga loodud Rahvusvaheline Kriminaalkohus on andnud välja arreteerimiskäsu Venemaa presidendile Vladimir Putinile ja mitmele teisele Venemaa ametnikule seoses rahvusvaheliste kuritegude — sõjakuritegude — toimepanemisega. Iga selle kohta statuudiga liitunud riik, sh näiteks Eesti, on kohustatud sellise isiku arreteerima, kui too riiki siseneb. Suuresti põhineb see ikkagi riikide koostöövalmidusel. Seda oli näha ka üsnagi hiljutisest Putini segamatust visiidist statuudiga ühinenud Mongooliasse,⁴ mis on geopoliitiliselt kehvast seisust pikituna kahe suuriigi, Hiina ja Venemaa vahele. Samas on Rahvusvahelise Kriminaalkohtu ja eelnevate tribunaliide (nt Tokyo, Nürnberg,⁵ Rwanda, Jugoslaavia) eksisteerimine ning rahvusvahelise

---

³Vt nt Ahto Lobjaka arvustust Mälksoo raamatule “Toolide mäng”. — *Sirp*, 11. X 2024, www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/toolide-mang.

⁴“Ukraina nõuab meetmeid Putini vahistamisest keeldunud Mongoolia suhtes”. — BNS 3. IX 2024, vt www.postimees.ee/8088799/ukraina-nouab-meetmeid-putini-vahistamisest-keeldunud-mongoolia-suhtes.

⁵1945 Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, 82 UNTS 279. Nürnbergi tribunali võib pidada tänapäeva rahvusvahelise kriminaalõiguse alguseks. Samuti tähtsaks, kustmaalt riigi kõrval käsitatakse üksikisikut rahvusvahelise

kriminaalvastutuse areng juba iseenesest märkimisväärne. Nende rahvusvaheliste tribunalide töö tulemusena on mitu rahvusvahelist kurjategijat ka süüdi mõistetud ja tegelikult karistust kandma pandud.⁶ Sisuliselt annab see ka sõnumi, et rahvusvahelised kurjategijad ei saa olla täiesti kindlad oma karistamatuses.

Rahvusvaheline Kriminaalkohus tegeleb üksikisiku kriminaalvastutusega ning tuleb mänu, kui lepinguga ühinenud riik ei suuda või ei soovi ise kuritegusid uurida (täiendavuse põhimõte, *complementarity*). Kohut mõistetakse konkreetsete isikute üle ning ei lahendata riikide lahkavamusi ega koostata soovituslikke arvamusi liikmesriikidele, erinevalt näiteks Euroopa Inimõiguste Kohtust ja Rahvusvahelisest Kohtust. Kohtus kehtib *in absentia* ehk tagaselja kohtupidamise keeld.

Rahvusvahelist kriminaalõigust rakendatakse ka kohalikul tasandil. Peale rahvusvaheliste tribunalide on ka siseriiklikes kohtutes isikuid rahvusvahelistes kuritegudes süüdi mõistetud. Näiteks on genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooniga ühinenud riikidel kohustus kriminaliseerida genotsiid kuriteona. Riikidel on teatud tingimustel võimalus võtta rahvusvahelisi kurjategijaid vastutusele ka universaalse jurisdiktsiooni alusel. Hiljuti on süüdi mõistetud või kohtu alla antud ISISe liikmeid Hollandi,⁷ Saksamaa,⁸ ja Prantsusmaa⁹ kohtutes seoses

õiguse subjektina, kellel on nii õigused kui ka kohustused, sh ta võib kanda vastutust rahvusvaheliste kuritegude eest.

⁶Jugoslaavia tribunal mõistis süüdi 93 inimest, sh Prosecutor v. Tadić (ICTY) (1995); Prosecutor v. Plavšić (ICTY) (2003); Prosecutor v. Mladić (ICTY) (2017); Prosecutor v. Karadžić (ICTY) (2016). Rwanda tribunal mõistis süüdi 61 inimest, sh Akayesu, Jean-Paul (ICTR-96-4); Bagosora, Théoneste (ICTR-98-41); Gatete, Jean-Baptiste (ICTR-00-61). Rahvusvaheline Kriminaalkohus on riikidega koostöös kinni pidanud ja kohut mõistnud 21 inimese üle. Kokku on kohtus olnud 32 kaasust, millest mõne puhul on tegu mitme kahtlusalusega.

⁷Hasna A. case, District Court of The Hague, Case No:71/283722-22; 71/256885-24 — 11 December 2024.

⁸Taha Al-J, Federal Court of Justice (BGH) — Appeal judgment of November 30, 2022 (3 StR 230/22), vt ka Case Information Sheet, vstgb-datenbank.de/media/pdfs/CIS_Mustervorlage_TahaAlJ_englisch_KB.pdf (10.01.25).

⁹International Federation for Human Rights, “Syria: French national Sabri ESSID to stand trial for genocide and crimes against humanity” 9.10.2024, www.fidh.org/en/region/north-africa-middle-east/

genotsiidi, inimsusevastaste ja sõjakuritegude toimepanemisega jaziidi-
de vastu 2014. aastal.

Kui Rahvusvaheline Kriminaalkohus tegeleb üksikisiku vastutusega, siis Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK) üksikisiku õiguste kaitsega. Ka Balti riikides on isikuid genotsiidis, inimsusevastastes kuritegudes ja sõjakuritegudes süüdi mõistetud. Pärast siseriiklike õiguskaitsevahendite ammendamist on isikutel võimalus viia oma kaasus rahvusvahelisele tasandile, nt Euroopa Inimõiguste Kohtusse. Artiklis “Euroopa Inimõiguste Kohus ja Nõukogude kuritegude kvalifitseerimine Balti riikides” (esmatrükk 2020) käsitleb autor mitut olulist kaasust kolmest Balti riigist, kus kohtusse kaebajad (endised okupatsioonivõimu funktsionäärid) arvasid, et see, kuidas Balti riigid kohaldasid rahvusvahelise kriminaalõiguse norme ja printsiipe Nõukogude ajal toimepandud kuritegude ja repressioonide suhtes, kujutas endast Euroopa inimõiguste konventsiooni rikkumist riigi poolt. Kuigi konventsiooni järgi üldjuhul ei tohi rakendada kriminaalseadusi tagasiulatuvalt, on rahvusvaheliste kuritegude puhul tehtud erand.¹⁰ Mälksoo kirjeldab kohtukadalippu ning nendib, et Balti riigid on pidanud võitlema Nõukogude Liidu kuritegude ja okupatsiooni ajaloolise eitamise vastu, eriti Venemaa poolt (lk 298).

Kui EIK aktsepteeris siseriiklikke lahendusi ega tuvastanud lõppkokkuvõttes rikkumisi inimsusevastastes kuritegudes (Eesti) ja sõjakuritegudes (Läti) süüdimõistetud isikute puhul, siis genotsiidikuritegudes süüdi mõistetud Leedu isikute puhul kohtutee nii libedalt ei läinud. Märkusena olgu öeldud, et EIKi Balti riikidele positiivsete otsuste üle väljendas Venemaa jällegi oma pahameelt (lk 292). Läti kaasusest on põhjalikumalt juttu ka kogumiku artiklis “Euroopa Inimõiguste Kohu (suurkoja) otsus asjas Kononov vs. Läti” (esmatrükk 2011). Läti kaasusest EIKis sai oluline pretsedent sedastamaks, et sõjakuritegude puhul võib Teise maailmasõja võitjaid mõõta sama normatiivse mõõdupuu-
ga kui kaotajaid (lk 206). Siinkirjutajale jäi sellest artiklist kummitama Venemaa juuraprofessori ja endise Venemaa ametliku esindaja kohtu juures Pavel Laptevi intervjuu, kus ta kritiseeris suurkoja otsust Kononovi kaasuses ning sisuliselt väljendas mõtet, et iga vahend on hea “natsismi” vastu võitlemiseks (diskrimineeriv sõjapidamise kontseptsioon).

---

syria/syria-french-national-sabri-essid-to-stand-trial-for-genocide-and
(10.01.25).

¹⁰EIK art. 7 (2): “See artikkel ei takista ühegi isiku mis tahes teo või tegevusetuse suhtes, mis selle toimepanemise ajal oli kuritegu tsiviiliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõtete järgi, kohtumenetluse läbiviimist ja isiku karistamist.”

Venemaa kasutab ka praegu “natsismi” vastu võitlemise ettekäändet, et õigustada oma tegusid Ukrainas. Tundub, et vähemalt Venemaa seisukohast on endiselt iga vahend lubatud, sest ta arvab, et peab õiglast sõda.

Mälksoo võtab ette selgitada veidi ka genotsiidikuritegude siseriiklikku ja rahvusvahelist koosseisu ning vaidlusi selle üle, kuivõrd siseriiklikult võib või saab koosseisu laiendada. Autor märgib, et rahvusvaheline määratlus loob massikuritegude hierarhia (lk 296). Tõenäoliselt peab ta siinkohal silmas Nõukogude Liidu vetot sotsiaalsete ja poliitiliste gruppide lisamisele genotsiidivastasesse konventsiooni, mis justkui välistab genotsiidina olukorrad, kus tegu pandi toime ühe rahvusliku, etnilise, rassilise ja usulise üksuse sees.¹¹ Selge on aga see, et paljude silmis on olemas hierarhia rahvusvaheliste kuritegude endi seas. Siit ehk ka Leedu soov kätte saada just seda genotsiidikuritegu. Kuigi artikkel “Euroopa Inimõiguste Kohus ja Nõukogude kuritegude kvalifitseerimine Balti riikides” põhineb autori ettekandel 2019. aastast, võinuks oodata, et täiendamise käigus oleks talle omase nüansirohkusega lisatud genotsiiditeemale ka Venemaa Ukraina-sõja kontekstis. Ehk kas või sellest aspektist, et genotsiidikuritegudel on väga kõrge lävend ja strateegilises mõttes (õigluse jaluleseadmise mõttes) on mõningatel juhtudel ehk mõistlikum minna inimsusevastaste või sõjakuritegude tuvastamise teed, mis pole sugugi “kehvemad” karistamaks rikkujaid. Märk sellest on ehk ka hiljutine ÜRO Peaassamblee resolutsioon, mis näeb ette eraldi inimsusevastaste kuritegude konventsiooni väljatöötamise.¹² Genotsiiditeemat on Mälksoo käsitlenud ka ühes kogumikku võetud artiklis “Nõukogude genotsiid?: Massiküüditamine Balti riikides ja rahvusvaheline õigus” (esmatrükk 2004), mis annab väga põhjaliku ajaloolise tausta, sh genotsiidikuriteo kujunemisest Eesti karistusseadustikus ning selle vastavusest rahvusvahelistele standarditele, et mõista kahte eelmainitud ja hiljem avaldatud artiklit.

Kronoloogiliselt ja põhjendatult eelneb sellele artiklile peamiselt riikide (Venemaa) rahvusvahelist vastutust käsitlev artikkel “Õigusrikkumisest vastutuseeni?: Eesti elanikkonna küüditamised Nõukogude Liidu poolt ja rahvusvaheline õigus” (esmatrükk eesti ja inglise keeles 2001). Sellest artiklist jäi siinkirjutajale silma autori soovitus Eestile

¹¹Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon, art II: “Käesoleva konventsiooni kohaselt mõistetakse genotsiidi all iga allpool loetletud tegu, mis on toime pandud kavatsusega hävitada osaliselt või täielikult rahvuslikke, etnilisi, rassilisi või usulisi üksusi.”

¹²UN GA, Sixth Committee, A/C.6/79/L.2/Rev.1, 15 November 2024.

teha ettepanek Venemaale anda Nõukogude ajast ja Eesti kontinuiteetist tulenevad juriidilised küsimused Haagis asuva ÜRO Rahvusvahelise Kohtu lahendada. Autor märgib, et Eesti vajab õiguslikku selgust lähiminekiviku ülekohtu suhtes, sh seda, et Venemaa tunnistas 1940. aasta sündmuste ja okupatsiooni õigusvastasust, seega ka Eesti Vabariigi kontinuiteeti. Autor rõhutab, et oluline on tulevik ning mineviku probleemid vaevaku meid üksnes niipalju, kui see mõjutab eesseisvat. Mälksöö hinnangul teebki tuleviku seisukohast muret, et Venemaa ei tunnista agressiooni õigusvastasust ning okupatsioonivõimu repressiivpoliitika kuritegelikkust iseloomu.

Sellele soovitusel eelneb arutelu sellise käigu poliitiliste tagajärgede üle. Teatavasti ei ole Eesti kunagi seda kohtuteed ette võtnud. 2001. aasta oli rahvusvahelises poliitikas loomulikult midagi muud kui 2024. aasta. Arvestades, milliseks on kujunenud rahvusvaheline olukord ja suhted Venemaaga praeguseks, ehk olekski olnud mõistlikum Eestil võtta siis julgemaid samme, et vähemalt mõni õiguslik vaidlus oleks saanud rahvusvahelise kohtuliku hinnangu ja juriidilise punkti.

Artiklis “Vaidlused inimõiguste ja ÜRO paktide üle ning Nõukogude Liidu lagunemine” (esmatrükk 2019) kirjutab autor, et inimõigused olid üks idee, mis lagundas Nõukogude Liitu. “Rahulolematud ühiskondlikud jõud said perestroika ajal inimõiguste sõnavara kasutades öelda, mis nende arvates Nõukogude Liidus valesti on” (lk 245). Autori esmapilgul isegi idealistlik käsitlus inimõiguste rollist selles protsessis osutab siiski ka hilisemale arengule, nimelt Venemaa tagasipöördumisele oma vana seisukoha juurde (vähemalt selles, mis puudutab teda ennast), et riiklik suveräänsus on esmane ja inimõigused on Venemaa siseriiklik asi. Paradoksaalselt on inimõigustest rääkimine Venemaale ja eelnevalt Nõukogude Liidule siiski olnud oluline. Samas on inimõiguste aluskontseptsioonide tõlgendamisel olemas selge erinevus Ida ja Lääne vahel.¹³ Näiteks 2006. aastal X Ülemaailmsel Vene Rahvuskogul vastu võetud “Õigeusu inimõiguste deklaratsioon” seadis kahtluse alla inimväärikuse kui inimõiguste alusidee (lk 272). Selle deklaratsiooni seisukohast ei ole inimväärikus võõrandamatu. Seda võib elu jooksul hea käitumisega juurde teenida, aga ka kaotada (lk 446, “Patriarh Kirill ja inimõiguste talumatu raskus”, esmatrükk 2013). ÜRO eriraportöör Mariana Katzarova, kelle ülesandeks on tegeleda inimõiguste olukorraga Venemaal, märkis ühes oma 2024. aasta septembri raportis, et Vene-

---

¹³Muu hulgas pidas näiteks nn sotsialismileer sotsiaalseid, majanduslikke ja kultuurilisi õigusi esmaseks kodaniku- ja poliitiliste õiguste ees.

maal on nüüdseks kujunenud riiklik inimõiguste rikkumiste süsteem, mida toetab siseriiklik õigus ja mille eesmärgiks on tsiviilühiskonna, dissidentide ja poliitilise opositsiooni mahasurumine.¹⁴ Detsembris lisas eriraportöör, et piinamine ja väärkohtlemine on Venemaal süstemaatiline.¹⁵ Mälksõo märgib, et “teatud valitsemise ja mõtlemise viise, näiteks autoritarismi ja kollektivismi, ei saa nii lihtsalt kõrvale heita, kui neil on kultuuris ja inimeste mõttemaailmas pikk traditsioon” (lk 273).

Kui aga vaadata olukorda skaalal pooltühi-pooltäis, on siin ehk siiski ka positiivne noot. Kui inimõiguste mahasurumiseks on vaja nii tugevat kätt, annab see märku, et sellised ajaloolised hetked totalitaarse riigi lagunemisel nagu 1991. aastal võivad korduda.

Selles kogumikus on palju muudki, mida tasub lugeda. Kõike ühte lühikesse arvustusse kokku ei võta. Kindlasti sõltus siinkirjutaja valik hetkel päevakorral olevast ning minu enese huvist. Kogumiku artiklid võib tegelikult jagada kolme suurde kategooriasse: rahvusvaheline õigus, rahvusvaheline õigus ja riigiõigus ning kuulsad inimesed. Väga põneva osa kogumikust moodustavadki lood isiksustest, nagu õigustõppinud Jaan Kross, eesti päritolu Friedrich Martens, professor Ants Piip, jurist ja diplomaat Nikolai Kaasik. Nagu ka Lauri Mälksõo ise märgib, on kogumikus avaldatud tekstidel üks ühine nimetaja: ajalugu loeb, ka õiguses ja õiguse mõtestamisel (lk 12). Selles osas on igati põhjendatud kogumiku kronoloogiline esitus.

Kogumik ise on jagatud kahte ossa. Esimeses leiduvad autori pikemad kirjutised ning teises lühemad sõnavõtud ja raamatuarvustused. Kahtlemata on tegemist põneva ja õpetliku teosega avaldatud artiklitest, mis näitab, et juuramaailm ei koosne ainult seadustest ja paragrahvidest. Kontekstil ja miks mitte ka isikutel on oma osa selles, kuidas rahvusvaheline õigus toimib. Kindlasti ei ole tegemist igava ja kuiva juuralugemisega. Mälksõo puhul ongi põnev tema oskus põimida erinevad lood, kontekstid, ajaloolised sündmused ja isikud õigusteadusliku käsitlusega, mis muudab tekstid nüansirikkaks lugemiseks, ja mitte ainult

---

¹⁴Special Rapporteur on the situation of human rights in the Russian Federation, “Situation of human rights in the Russian Federation — Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in the Russian Federation”, A/HRC/57/59, 13 September 2024.

¹⁵Special Rapporteur on the situation of human rights in the Russian Federation, “Situation of human rights in the Russian Federation — Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in the Russian Federation, “Torture in the Russian Federation: A tool for repression at home and aggression abroad””, A/79/508, 28 October 2024.

juristidele. Nii otse kui kaude on autor teinud ka mõtlema panevat kriitikat Eesti välispoliitiliste valikute kohta eri ajajärkudel.

Eestikeelset ja Eestiga seonduvat rahvusvahelist õigust käsitlevat trükisõna ei ole palju. Kõnealune kogumik võiks olla kohustuslik lugemine kõigile, kes on vähegi huvitatud rahvusvahelise õiguse keele omandamisest, et aru saada selle õiguse toimimisest ja mõjust tänapäeva muutuvast maailmast.

Merilin Kiviorg

MERILIN KIVIORG (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli õigusteaduse bakalaureuseõppe 1996, magistriõppe 2000 ning omandanud õigusteaduste doktori kraadi Oxfordi Ülikoolis 2001. Ta on olnud rahvusvahelise õiguse õppejõud Oxfordi Ülikoolis ja teadur (Max Weber Fellow) Euroopa Ülikooli Instituudis; Oxfordi Kuningliku Akadeemia poliitika ja rahvusvaheliste suhete õppejõud 2012–2015, Julgeoleku ja Koostööorganisatsiooni usu- ja veendumusvabaduse ekspertide paneeli liige 2016–2022 ning õiguskantsleri inimõiguste nõukoja liige 2019–2023, TÜ õigusteaduskonna nõukogu liige 2019–2023, Euroopa Riigi ja Religiooniuuringute Konsortsiumi president 2018 ning juhatuse liige 2018. aastast, SA Juridicum nõukogu liige 2024. aastast. Töötanud Tartu Ülikoolis 1998. aastast, praegu õigusteaduskonna rahvusvahelise õiguse kaasprofessor.

ABSTRACTS

TÔNIS TOOTSEN. **Meet your new DumbAssistant™**

Rapid advancements in large diffusion and language models have sparked visions of a utopian future where super-smart personal assistants do everything for us. However, these technologies emerge in a world fraught with conflict, cultural obsessions, and power struggles. Thus, their democratizing potential is undercut by vested interests and security concerns, although AI is, oddly, often portrayed as an ownerless, public good.

Neural nets are beginning to have a kinetic effect on the world. In a time of autonomous information systems, communicated with via natural language, anyone can be a hacker, which means that everything we say and even think will fall under ever greater scrutiny, since the actions of any single person potentially carry ever more weight. The proliferation of intelligent systems capable of synthesizing sensitive, classified, or harmful information inevitably necessitates curbing that very intelligence. The key question of the future seems to be: how smart is your smart assistant allowed to be — not to mention yourself? It is easy to imagine higher-learning institutions becoming certification centres granting access to more potent AI systems than those available to the general public.

In addition to personal safety, another intriguing dynamic is corporate safety. There are no reasons for any company to develop tech that would undermine their position of power or, worse yet, render them absolutely irrelevant. There are, however, countless reasons to develop information systems that would make the developer more relevant than ever — systems that are still firmly rooted in corporate ground. When it is much safer, easier, and more profitable to develop curbed and controlled systems that are presented and marketed as super-intelligence, what incentive is there to pursue genuine super-

intelligence? Or to share it, at least? Why give your customer the last gift they'll ever need? Those promising endless independence are the same ones who are interested in never-ending dependence.

Smart assistants programmed to prioritize corporate interests, providing partial or biased answers that align with the agendas of their developers, threaten to usher in an era of subscription-based cyber-feudalism where a select few can afford unfiltered quality information. OpenAI's shift from a non-profit to a for-profit model epitomizes the tension between AI's potential as a democratizing force and, on the other hand, its role in reinforcing existing power structures. Massive data collection and increasing predictive capabilities centralize power in the hands of a few entities who are able to influence human behaviour with considerable precision. They know everything you know, and you have no idea what they know — how will that promote transparency and equality? (Auth.)

NIELS HAV. **Poetry**

MATI RAHU. On the path of cancer prevention: An interview with Elisabete Weiderpass, director of the International Agency for Research on Cancer

This interview took place via email between December 2024 and January 2025. In it, Elisabete Weiderpass, a renowned epidemiologist and director of the International Agency for Research on Cancer (IARC, based in Lyon), shed light on the main activities of her organization. Founded in May 1965, IARC conducts interdisciplinary epidemiological and mechanistic research on the causes of cancer to provide evidence-based foundations for the development of cancer prevention and control policies by the WHO headquarters. The research monitors the global burden of cancer, identifies its causes and lays the groundwork for the implementation of prevention strategies. Significant attention is given to collaboration with institutions and researchers in low- and middle-income countries.

The latest edition of the collection Cancer Incidence in Five Continents includes data from 459 population-based cancer registries on cancer cases diagnosed between 2013 and 2017. Country-specific data on cancer incidence, mortality, prevalence and survival are available on IARC's website. According to IARC estimates, the number of new cancer cases worldwide will increase from the current 20 million to over 35 million by 2050, driven by population aging, growth and increased exposure to key risk factors such as tobacco, alcohol, obesity and air pollution. Globally, an estimated 741,000 new cancer cases in 2020 were associated with alcohol consumption. IARC's position is that there is no safe level of alcohol consumption when it comes to cancer risk. Another concern is the consumption of ultra-processed foods, which contribute to various chronic diseases, including cancer.

In 1972, the IARC launched an international interdisciplinary Monographs Programme to identify environmental factors that may pose a carcinogenic risk to humans. Hazards are addressed by working groups that have involved over 1,200 scientists selected for their contributions to the relevant fields. To date, the carcinogenicity of more than 1,000 chemicals, complex mixtures, occupational exposures, physical factors, biological agents, pharmaceuticals, personal habits and household exposures has been assessed.

Other topics discussed include socioeconomic status as a cancer risk factor, lung cancer screening, IARC's research activities and WHO's public health initiatives, the impact of the COVID-19 pandemic on IARC's work and global cancer control, dissemination of scientific findings, IARC's new building in the Gerland district of Lyon and challenges in IARC's work. According to Elisabete Weiderpass, the individuals who have most influenced the development of epidemiological thought over the past 70 years are Austin Bradford Hill, Richard Doll, Nubia Muñoz, Richard Peto, Geoffrey Rose and Michael Marmot.

It is noteworthy that Elisabete Weiderpass's paternal grandfather comes from an Estonian family, with records of her family tree dating back to the late 17th century when her

ancestors lived in the Saksi manor region. Meanwhile, her paternal grandmother has Lithuanian roots. (Auth.)

LAURI PILTER. **Three stories**

DIETER HENRICH. **Fichte's original insight**

"Fichte's Original Insight" (1966) was the most famous essay by the distinguished German philosopher Dieter Henrich (1927–2022) in which his two main areas of interest converge: the interpretation of German classical philosophy and the conceptualization of the self-consciousness. According to Henrich, Johann Gottlieb Fichte arrived at a fundamental insight that self-consciousness cannot be explained through the so-called reflection model which holds that self-consciousness consists in the subject recognizing itself as the object of its own cognition. One problem with the reflection model is infinite regress, which continuously postpones the explanation of consciousness. An even more serious issue is the circularity of the reflection model — its question begging entanglement in the vicious circle of assuming what is to be proven. The essay maps out Fichte's intellectual journey through three formulas concerning the "I". The first formula is "Ich setzt sich schlechthin" ("The I posits itself absolutely"). The second formula is "Ich setzt sich als sich setzend" ("The I posits itself as positing itself"). The third formula employs a mystical image of an eye that sees itself: "Ich ist Kraft, der ein Auge eingesetzt ist" ("The I is a force into which an eye has been placed"). Finally, Fichte's hypothesis that the "I" is a manifestation of some unconditional hidden ground, absolute, or God can be regarded as his fourth formula. In Henrich's interpretation, Fichte sought to overcome the reflection model of his predecessors but repeatedly fell back into its circular traps from which he attempted to escape by proposing ever more refined formulas. (Transl.)

JAAN SOOTAK. The 1926 Criminal Code of the Russian SFSR in Estonia

The Soviet Union occupied Estonia in 1940 and turned it into one of its union republics. The legislation of the union provided for the codes of the union republics, and thus the 1926 criminal code of the Russian Soviet Federative Socialist Republic was validated in Estonia. The article examines the code as valid in post-war Estonia, i.e. between 1944 and 1961 (the Estonian SSR's own criminal code was adopted on 6 January 1961 and came into force on 1 April of the same year). There are three reasons to write about the Soviet Russian Criminal Code of 1926: firstly, its relatively long period of validity in the Estonian SSR; secondly, the preservation and transfer of many concepts specific to Soviet criminal law, bases of responsibility and constituent elements of criminal acts in the specific part of the Code into the 1961 Code of the Estonian SSR; thirdly, the fact that next to nothing has been written about this legal act in Estonian.

The code in question, like its predecessor from 1922, had to serve the socialist legal order as one of its constituents. The code was significantly influenced by the principles of the sociological school of criminal law, including the criminal code project (It progetto Ferri) drawn up in 1919–1921 under the leadership of the Italian socialist legal scholar and politician Enrico Ferri. The Italian variant of the sociological trend in criminal law — the criminal law of social protection — argued that the basis for punishing a person is not the ethical reprehensibility of his/her behaviour but the fact that s/he has harmed the society in which s/he lives. The material definition of crime in § 6 of the Criminal Code of the Russian SFSR was also written in this vein: an act dangerous to the society which is aimed at the Soviet order or which violates the legal order established by the power of workers and peasants during the transition to the communist order and harms the interests of all the working people who build a communist society under the leadership of the working class. It is also important to emphasize that the code did not recognize the concept of

punishment, *using the expression* means of social protection instead.

The period of validity of the code was characterized by legal pluralism — in addition to the provisions of the code, there were also many individual laws in force (for example, the decree on crimes against property of 7 August 1932), which made the legal regulation unclear and hindered the development of uniform legal practice. In the second half of the 1950s, it became clear that the code was outdated, and the central authorities started to facilitate the development of the new codes of the union republics. (Auth.)

Review

MERILIN KIVIORG. **International law in changing times**

Lauri Mälksoo. Rahvusvahelisest õigusest. (Eesti mõttelugu 175.) [On International Law. (History of Estonian Thought 175.)] Ed. Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, 2024. 567 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXV**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

NIELS HAV (1949), Danish writer and poet

DIETER HENRICH (1927–2022), German philosopher

MERILIN KIVIORG PhD (Law) (1973), associate professor of international law at the Department of Public Law, University of Tartu

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

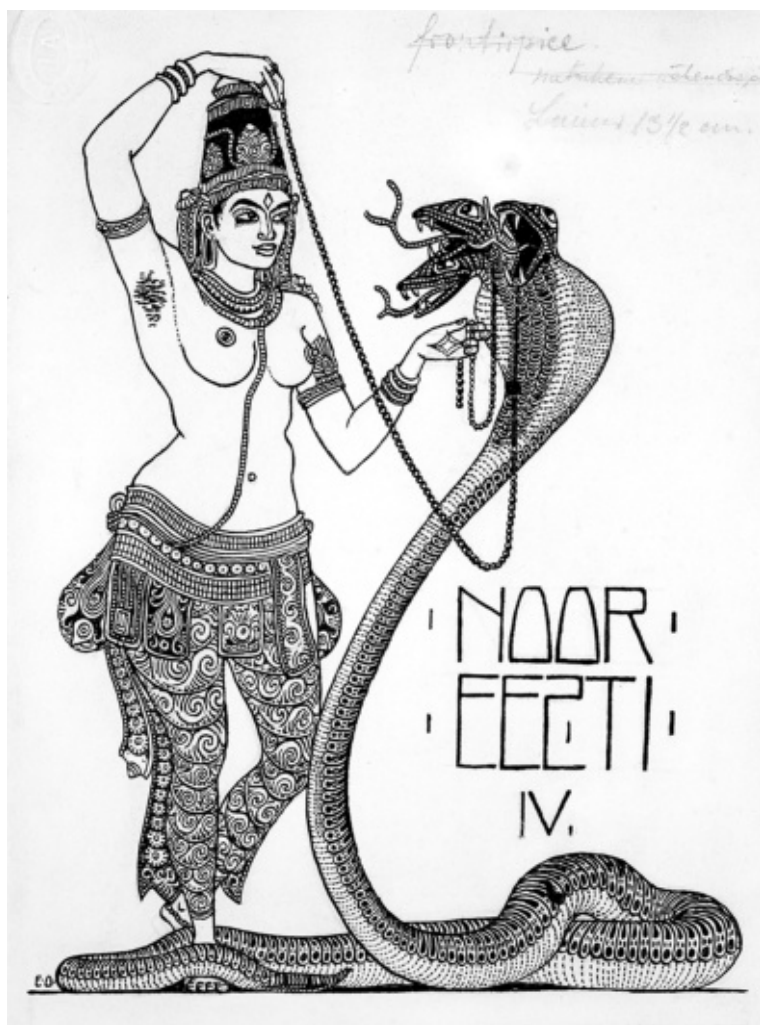
ERIK OBERMANN (1890–1911), artist

LAURI PILTER PhD (1971), writer, translator and literary scholar

MATI RAHU PhD (1942), epidemiologist and medical geographer

JAAN SOOTAK PhD (1948), professor emeritus of criminal law at the University of Tartu, adviser to the Criminal Law Chamber of the Supreme Court of Estonia

TÕNIS TOOTSEN (1988), freelance writer, editor and translator

ERIK OBERMANN. Kaaneillustratsioon
“Noor-Eesti” IV albumile (1910)

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXV

22. veebruar 1951 [järg]. Kadriorus suusatab kõverate, latvadeta tammede all salkkond elurõõmsaid tütarlapsi.

Külma hoovav meri lainetab oliivrohelisena, muutudes kaudgemal halliks, heledast kuni tumedaimate varjunditeni. Kaldal murduvad lained rahutult kitsa jääriba vastu. Uduvinest vaatavad valge vööna Pirita ja Merivälja. Mäkke tõusev Pirita tee esineb pruunja lindina.

Linna süttivad hulgiselt tuled. Raekoja väljakul särab punases neonvalguses loosung: Au suurele Stalinile. Pikalt Hermanilt kutsub ere valgushüüdlause kodanikke ülemnõukogu valimistele.²⁹⁹³ Võidu väljakul tähistab mitmevärvuseline valgusreklaam sissekäiku alles mõne päeva eest omaaegse "Kultase" kohviku ruumides avatud esinduslikku "Moskva" kohvikusse.²⁹⁹⁴

Siis väljub Tartu rong õhtupimedusse. Vastasistmel harutavad kaks vanemat naist sõrmedega heeringaliha oskuslikult luu küljest lahti, süües seda kuiva leivaga. Levib teravat heeringalõhna. Siis pühivad nad sõrmed ajalehepaberisse, asetavad oma hõredad mantlikesed pea alla ja heidavad pikali. Varsti norskavad nad valjusti ja samakõlaliselt üle kogu vaguni.

Järjest süvenevas pimeduses taovad oma monotoonset takti rööbastel kiiresti veerevad rattad...

23. veebruar. Teatan Muraševile oma Tallinna-sõidu tulemustest, küsin nõu, kuidas toimida edasi.

– Ma räägin ise Grossiga, — otsustab ta lühikese mõtlemise järel, — ja teatan teile tulemused.

Õhtul ta helistabki, et Gross soovib mind isiklikult näha...

---

²⁹⁹³ ENSV Ülemnõukogu valimised toimusid 25. veebruaril 1951.

²⁹⁹⁴ Kohvik Moskva avati ametlikult 28. jaanuaril 1951.

24. veebruar. Seltsimees Gross on sõbralik ja lahke. Surub muheda naeratusega kätt. Sirvib siis minu ankeetlehte, loeb dr. Rangi soovitusi.

– Juhtivatel nõukogudevastastel kohtadel kusagil olnud ei ole? — küsib ta lühidalt.

– Ei! — on minu vastus.

– Kaitseliidus kõrgema komandörini välja pole jõudnud? — pärib ta edasi.

– Ei ole!²⁹⁹⁵

– Tulge siis mõne päeva pärast läbi, — lõpetab Gross viimaks küsitlemise, — ma pean teie avaldise esitama veel täitevkomitee esimehele.

Ta surub mul taas muheda naeratusega kätt.

Oma osakonnas Grossi ei sallita. Ta ajavat pidevalt “asjad sassis”, olla “kirjaoskamatu”. Ta on 50-tes aastates mees, sileda ümmarja näoga.

27. veebruar. Ilmun seltsimees Grossi juurde vastuse järgi. Ta on täna reserveeritud, jahe...

– Seekord teid võtta ei saa! — teatab ta lühidalt mind nähes ja annab mulle üle laua ankeetlehe ja elulookirjelduse tagasi. Hakkab siis lugema mingisugust ametlikku kirja, mõista andes, et pikemalt minuga rääkida ei soovi. Lahkume kätt andmata...

Viimane Tartu jäämise lootus on luhtunud...

28. veebruar. Veebruarikuu 24. päeval tähistas prof. V. Vadi oma 60. sünnipäeva. Ma teda ei õnnitlenud. Ta on kusagil öelnud, et ei soovi oma endiste sõprade ja tuttavatega läbi käia või telefonilist sidet pidada. Ütelus on toimunud seoses kirjutisega ajalehtedes, milles teda nimetati[.]²⁹⁹⁶ Ei sobinud siis, eriti veel minul, teda õnnitleda, kuigi seda heal meelel oleks teinud.

---

²⁹⁹⁵Herbert Normann oli Kaitseliidu Tartu Malevkonna õhukaitsekuulipildujate patarei sanitaarpealik 1936–1940 ja Kaitseliidu esmaabikursuste lektor 1936–1938.

²⁹⁹⁶Sõnale “ajalehtedes” on päevikus lisatud tärn, kuid joonealust viidet mitte. Pärast sõna “nimetati” on jäetud ruumi teksti lisamiseks.

5. märts. Näen und. Olen kolimas maale... Kogu mu "vara" on asetatud tsementtõrredesse, millede kaaned tugevasti tsementteeritud. Keegi naisvõimukandja nõuab tõrrede avamist, millest aga keeldun. Ta helistab mingisugusesse ametasutisse...

Siis istub ühe tõrre najal maas vaeselt rõivastatud naine rätти mähitud peaga. Ta hoiab käes pappkarbikest vitamiin B₁ dražeedega...

*

Viimasel ülikooli nõukogu koosolekul 2. märtsil 1951 olnud, nagu kuulnud hästi informeeritud ringkondadest, teiskordselt päevakorras aruanne möödunud aasta sügissemestri õppe-metoodilisest tööst.²⁹⁹⁷ Eelmisel koosolekul antud aruanne, mille kandnud ette õppeosakonna ülema kt. Ü. Kurvits,²⁹⁹⁸ parandus-te tegemiseks õppeosakonnale tagasi.

Parandatud aruandes konstateerinud muide õppeprorektor R. Antons, et mõnede õppejõudude, nagu dots. K. Kõrge, loengud on objektivistlikud ja formalistlikud. Konstateering võetud resolutsiooni.

Dots. K. Kaur on vaevalt tunniajalise vältusega kateedrikoosolekul²⁹⁹⁹ läbi arutanud oma kateedri liikmetega Pavlovi, Bošja-

---

²⁹⁹⁷Vt "Õppe-metoodiline töö tähelepanu tulipunkti!". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 8, 9. III 1951, lk 1.

²⁹⁹⁸Ülo Kurvits (1920 – 16. II 2006 Tallinn) õppis T(R)Ü õigusteaduskonnas 1938–1945, korp! Rotalia liige. Tartu 6. keskkooli inglise ja saksa keele õpetaja 1944–1945; TRÜ õigusteaduskonna riigi- ja rahvusvahelise õiguse kateedri vanemlaborant 1945–1946, aspirant riigi- ja õiguse ajaloo ja teooria alal 1946–1949, TRÜ õppeosakonna menetluspraktika juhataja 1949–1950, õppeosakonna ülema kt 1950–1951, TRÜ majandusosakonna juhataja 1951; Eesti Põllumajanduse Akadeemia õppeosakonna menetluspraktika juhataja 1951–1952; ENSV Teaduste Akadeemia toimetuse- ja kirjastusnõukogu vastutav toimetaja 1952–1968, kirjastusosakonna (teadusliku informatsiooni osakonna) juhataja ja seejärel vanemtoimetaja; tõlkija.

²⁹⁹⁹Mõeldud on pediaatriakateedrit.

ni³⁰⁰⁰ ja Lepešinskaja³⁰⁰¹ õpetused, milline pinnalisus on lubamatu.

Head on õppe-metoodilised tulemused olnud patoloogilise anatoomia kateedris. Selle kateedri juhataja A. Valdes töötab eesrindlikult. ... Oskab koostada aruandeid, naernud omavahel mitmed nõukogu liikmed. ...

*

Ülikooli häälekandja "Tartu Riiklik Ülikool" kirjutab oma 2. märtsi numbri juhtkirjas "Loengute ideelis-teoreetilise taseme tõstmine on meie tähtsaim ülesanne" ("Tartu Riiklik Ülikool" IV aastakäik, nr. 7 (95), lk. 1, (1951)), et osal ülikooli õppejõududest ilmneb "kõrvalekaldumisi õppeprogrammist ning aine objektivistlikku ja formalistlikku käsitlust (... dots. K. Kõrge, prof. Veiderpass jt.)."³⁰⁰² "See näitab", — kirjutab leht edasi, —

---

³⁰⁰⁰Gevork Bošjan (1908–1997), Üleliidulise Eksperimentaalveterinaaria Instituudi biokeemia ja mikrobioloogia osakonna juhataja Moskvast a-ni 1949, NSVL TA Epidemioloogia ja Mikrobioloogia Teadusliku Uurimise Instituudi mikroobide muutuvuse laboratooriumi juhataja 1949–1954, mil labor suleti; VNFSV Ülemnõukogu III koosseisu saadik a-st 1951. Propageeris kristallide, viiruste ja bakterite üksteiseks ülemineku "teooriat".

³⁰⁰¹Olga Lepešinskaja (Protopopova; 1871–1963), Vene revolutsionäär ja Nõukogude bioloog. Lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1915, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1950. K. Timirjazevi nimelise Bioloogiainstituudi histoloogialaboratooriumi töötaja Moskvast a-st 1926, Üleliidulise Eksperimentaalmeditsiini Instituudi ja NSVLi Meditsiiniakadeemia laboratooriumide töötaja a-st 1936, juhatas NSVLi TA Eksperimentaalbioloogia Instituudi elusaine arengu osakonda a-st 1949; Stalini preemia laureaat 1950. Esitas "teooria" rakkude taastekkest struktuuritust "elavainest". Eesti keeles on ilmunud tema raamatud *Rakk ja tema tekkimine* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952; tlk Georg Loogna) ja *Elu lätetel* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954). — Vt lähemalt ka Ken Kalling, "Arstiteaduskond stalinlike pseudoteaduste haardes". — Lea Leppik (toim.). *Muutuste sajand Eesti meditsiinis*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLV.) Tartu: Tartu Ülikooli Muuseum, 2017, lk 24–51, doi.org/10.15157/tyak.v0i45.13898.

³⁰⁰²Ajalehes on enne Kuno Kõrget nimetatud veel dotsent Jaan Konksu ja vanemõpetaja Heinrich Aasamaad.

et mitte kõik õppejõud ei tööta pidevalt marksistlik-leninliku teooria³⁰⁰³ ja oma aine metodoloogia omandamise alal, ei jälgi süstemaatiliselt nõukogude eesrindliku teaduse arengut ja ei omista vajalikul määral tähelepanu õppe-metoodilistele küsimustele.

Kõik need puudused tulenevad sellest, et mitte kõik kateedrid pole veel kujunenud õppe-metoodilise töö tõeliseks keskusteks. Puudub loengukonspektide plaanikindel läbiarutamine ja metoodiliste küsimuste käsitlemine (hospitaal-sisehaiguste kateeder,³⁰⁰⁴ hospitaal-kirurgia kateeder³⁰⁰⁵ ...³⁰⁰⁶ jt.).

Paljud kateedrid elavad omaette elu. Nad on nõrgalt seotud isegi naaberkateedritega. Paljud kateedrijuhatajad lähtuvad... ainult isoleeritult oma aine õpetamise seisukohalt...

Vaene Savisaar ja Petlem, ka nemad on juba rattal... Veiderpassi vastu käib pikemat aega plaanikindel ründamiskampaania. Kõrge õppetööd pole varem puudutatud. Ta on hea ja sisukas lektor...

7. märts. "Elu on mägi. Kuni minnakse üles, vaadeldakse harja ja tuntakse end õnnelikuna; ent jõudes üles, silmatakse äkki allaminevat nõlvakut, mille lõpul on surm. Üles minnakse pikkamisi, kuid allatulek on kiire."

Nii räägib kirjanik ja poeet Norbert de Varenne noorele reporterile ja õnnekütile Georges Duroy'le Guy de Maupassant'³⁰⁰⁷ romaanis "Bel-Ami".³⁰⁰⁸ Ja ta jätkab: "Teie vanaduses [---] loode-

---

³⁰⁰³"K. Kõrge lõpetas 1950. a. marksisimi-leninismi õhtuülikooli." *Herbert Normanni märkus.*

³⁰⁰⁴"Juhataja J. Savisaar. Üliõpilased pole tema loengutega rahul, ta loeb aga ju ka esimest aastat, pole saanud loengulist kooli." *Herbert Normanni märkus.*

³⁰⁰⁵"Juhataja H. Petlem." *Herbert Normanni märkus.*

³⁰⁰⁶Ajalehes on nimetatud veel taimesüstemaatika ja geobotaanika kateedrit ning põllumajanduse mehhaniseerimise kateedrit.

³⁰⁰⁷Guy de Maupassant (1850–1893), Prantsuse novellikirjanik.

³⁰⁰⁸"Guy de Maupassant: Ilus sõber. Prantsuse keelest tõlkinud Erna Luisk. Esimene osa. Tartu 1931, lk. 150." *Herbert Normanni märkus.*

takse palju asju, mida muide iialgi kätte ei saada. Minu vanaduses ei oodata enam midagi... ainult surma.”

Surma- ja muremõtted on ka minul täna peas. Rahvusvahelise naistepäeva puhul taheti akadeemias premeerida minu abi-kaasat, kelle folklooritundmist ja erialalist tööd kõik hindavad, kuid ta tõmmati nimestikust maha, sest... mees ei tööta... Tervis jälle ei luba mul igat arstikohta vastu võtta.

Tööta olemine aga kestab ja süveneb. Elan Lermontovi järgi “как птицы — даром Божьей пищи”³⁰⁰⁹ ehk Marie Underi tõlkes kui lind, “keda toidab taevas”.³⁰¹⁰ Kuid kaua nii olla on võimatu...

Tervis on viimasel ajal tunduvalt halvenenud. Sagenenud on ekstrasüstoolia,³⁰¹¹ tekkinud vaevav kardialgia...³⁰¹² Närvikond ei kuula juba kaua sõna; pole enam elutahet ega energiat... Tahtmatult kerkivad surmamõtted. Hetketi tundub surm lunastusena...

Muide on minu 54. sünnipäev, võib-olla ka viimane. Vähesed järele jäänud sõbrad on mu eluruumi muutnud õitsvaks lilleaiaks: igal pool on sirelid, nartsissid, nelgid, *cineraria*’d³⁰¹³ ja isegi orhideed...

Aitäh neile, kes mind veel meeles pidanud...

Norbert de Varenne jätkab: “Nüüd ma näen surma nii lähedal, et sageli tahaks kätt välja sirutada ja teda eemale tõugata. Ma leian teda kõikjal...”³⁰¹⁴

Ja mis on elu? Mis on olnud minugi senine elu? Vastuse annab Lermontov:

---

³⁰⁰⁹“Пророк (1841). Сочинения М. Ю. Лермонтова. Москва 1906, lk 160.” *Herbert Normanni märkus*.

³⁰¹⁰“Prohvet. M. Lermontov. Valik luuletusi. Tartu 1941, lk. 82.” *Herbert Normanni märkus*.

³⁰¹¹S.t lisalöökide ehk ekstrasüstolite esinemine väljaspool normaalset südamerütmi.

³⁰¹²S.t valu südame piirkonnas.

³⁰¹³S.t tuhalill.

³⁰¹⁴“Ma näen teda nüüd nii lähedal, et tunnen sageli himu käed välja sirutada ja teda tagasi tõrjuda. [...] Ma avastan teda kõikjal.” — Guy de Maupassant. *Ilus sõber*, lk 151–152.

“Что жизнь? давно известная парада
Для упражнения детей,
Где первое – рождение! где второе –
Ужасный ряд забот и муки тайных ран,
Где смерть – последнее, а целое – обман!”³⁰¹⁵

8. märts. Minu ees on õliportree... See kujutab tumejuukselist naist sobivas hallis kübaras ja punases sametkleidis. Naise pilk on mõtlikult suunatud kaugusesse, põlvedel lebab raamat, mille sõrmed hoiavad avatuna...

See on minu abikaasa portree, mille ta mulle sünnipäevaks kinkinud. Portree on Elmar Kitse³⁰¹⁶ maalitud (1951) ja mõjub õnnestunult ja värvikalt...

*

Märts 1951. Kirjutises “Iga ülikooli kollektiivi liige peab olema teatrisõber” kurdab keegi K. Paas³⁰¹⁷ ajalehes “Tartu Riiklik Ülikool”³⁰¹⁸ 16. märtsist 1951, et valdav enamik ülikooli õppejõude on “Vanemuise” teatrietenduste külastamises passiivsed. “Ometi just õppejõud”, — jätkab autor, —

³⁰¹⁵“М. Лермонтов: Маскарад. Москва 1949, lk 123.” *Herbert Normanni märkus.* — “Mis on me elu? Üsna vana / ja tuntud laste mõistumäng: kus esimene — sünd ja lapseiga, / kus teine — murevirm ja põues peituv äng, / kõik kokku — pettumus, ja viimaks — surisäng.” Mihhail Lermontov. *Maskeraad: Draama 4 vaatuses*. Tlk V. Daniel ja A. Sikka. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956, lk 94.

³⁰¹⁶Elmar Kits (1913 – 24. III 1972 Tartu) õppis Kõrgemas Kunstikoolis Pallas 1935–1939, lõpetades selle. Töötas suviti koos isaga müüritöodel, O/ü Ilutrükk tsinkograaf Tartus 1933–1934, K. Mäe nimelise Tartu Kõrgema Kunstikooli joonistusõpetaja 1940–1941, vabakutseline kunstnik a-ni 1944, elades Viljandimaal Uus-Suislepa vallas; Tartu Riikliku Kunstiinstituudi õppejõud 1944–1947, dotsent 1947–1949, monumentaalmaalikateedri juhataja 1947–1949, seejärel taas vabakutseline.

³⁰¹⁷Tuvastamata isik.

³⁰¹⁸“Tartu Riiklik Ülikool IV, nr. 9 (97), lk. 2, (1951).” *Herbert Normanni märkus.*

saaksid edukalt kasutada teatrietendusi üliõpilaskonna kommunistlikus kasvatustöös, esile tõstes nõukogude silmapaistvate autorite ja klassikute paremaid teoseid, ühtlasi paljastades kodanliku teaduse ja kunsti rahvavaenuliku olemust, võideldes nõukogude eesrindliku teaduse ja kunsti alahindamise vastu, kasvatades üliõpilastes uhkustunnet nõukogude kultuuri saavutuste üle.

RT "Vanemuine" on eriti käesoleval aastal repertuaari valikul rangelt juhindunud ÜK(b)P KK ajaloolistest otsustest ja püüdnud samaaegselt luua TRÜ ringkondadest alalist külastajaskonda.

Abonementkaartidest rääkides tähendab K. Paas, et neid "teliti ülikoolis käesoleval hooajal poole vähem ... — 167 möödunud hooaja 366 asemel."

"Kui aga vaadata nende kasutamist", — kirjutab autor edasi, —

siis on olukord veelgi imelikum. 37 abonementkaardi omanikku polnud kuni 1. veebruarini 1951. a. oma kaarte kordagi kasutanud, 20 isikut olid seda teinud ainult üks kord. Sellest 26 tellijat ülikoolist on samal ajal abonementkaartidega teatrit külastanud 5 kuni 7 korda. On ju teada, et ülikooli õppejõududel on vähe aega. Aga kuidas leidsid teatri külastamiseks aega sellised seltsimehed nagu A. Kask ja K. Kann ajaloo-keeleteaduskonnast, E. Peebsen, V. Ridala, O. Tomberg, A. Laas veterinaarteaduskonnast, V. Veermaa³⁰¹⁹ ja D. Jürimäe³⁰²⁰ — metsandusteaduskon-

---

³⁰¹⁹Tuvastamata isik; võimalik, et Kaarel Veermets (Karl Friedrich Verberg; 1893 – 20. XI 1969 Tartu), kes oli TRÜ metsakasutuse kateedri vanemõpetaja 1948–1951 ja EPA metsakorralduse kateedri dotsent 1951–1969.

³⁰²⁰Nii Herbert Normann, ajalehes D. Jürimaa, võimalik, et tegelikult metsateadlane Arnold Jürimäe (Jürjenson; 1919 – 2. IV 2004 Tartu), kes õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli põllumajandusteaduskonna metsaosakonnas 1939–1945, mil selle lõpetas, põllumajanduskandidaat 1958 (Eesti Põllumajanduse Akadeemia). Ajateenistuses Eesti Vabariigi kaitseväes Sakala Partisanide Pataljonis 1938–1939; TRÜ õppe-

nast, ...³⁰²¹ J. Piiper, H. Riikoja ...³⁰²² mat.-loodusteaduskonnast jne.? Kas neil on palju enam aega kui seltsimeestel V. Vagal, Freyman[n]il, Pravdinil, Konksul, ...³⁰²³ V. Savil, L. Nurmandil, ...³⁰²⁴ ja paljudel teistel, kes polnud kordagi oma kaarte kasutanud?

Ja autor lõpetab:

Kas selline passiivsus teatri vastu, mis valitseb TRÜ õppejõudude tunduva osa hulgas on endassesulgumise ja apoliitilisuse nähtus, või on tõesti tingitud objektiivsetest põhjustest, see on küsimus, mille peaksid kiirelt lahendama TRÜ a/ü komitee ja partei-algorganisatsioon. Iga ülikooli kollektiivi liige peab olema teatrisõber.

17. märts. Kaks mõnepäevase vaheajaga nähtud unenägu...

Seisan kõrge ja järsu raudteetammi ees, mida tahan ületada. Vaevu üles roninud, veendun, et allapääs teisele poole on veelgi

---

ja katsemetskonna metsaülema kt 1945, põllumajandusteaduskonna taimehaiguste kateedri aspirant metsapatoloogia alal 1946–1949, metsakasvatuse kateedri vanemlaborant 1945, metsatakseerimise kateedri vanemlaborant 1949, metsateaduskonna bioloogialaboratooriumi vanemtehnik 1949–1950, metsakultuuride kateedri assistent 1950–1951; EPA metsateaduskonna metsakultuuride kateedri assistent ja vanemõpetaja 1951–1953; RPI Eesti Põllumajandusprojekt Tartu grupi ajutine tööjõud maaparanduse alal 1953, tehniku kt 1953–1954, vanemtehnik 1954–1955, inseneri kt 1955–1956, vaneminsener 1956–1957; EPA maaparanduskateedri (hüdromelioratsiooni kateedri) assistent 1957–1958, vanemõpetaja 1958–1963, dotsendi kt 1963–1965 ja dotsent 1965–1983, seejärel periooditi lepinguline töötaja vanemteaduri ametikohal.

³⁰²¹ Ajalehes on siinkohal nimetatud Lev Vassiljevit ja Mihhail Jegorovit põllumajandusteaduskonnast, Alma Ruubelit ja Paul-Egon Prüllertit matemaatika-loodusteaduskonnast.

³⁰²² Ajalehes on siinkohal nimetatud Linda Aru.

³⁰²³ Ajalehes on siinkohal nimetatud Paula Koppelit.

³⁰²⁴ Ajalehes on siinkohal nimetatud V. Parist (p.o Peeter Paris või Hilja-Liivia Paris?), Aleksander Rünka ja V. Tennust (p.o Mihkel Tennus?).

raskem. Libisen siis tulnud nõlva mööda aeglaselt tagasi ja vaatlen oma lähtekohast rahuldatult ületamata jäänud tammi...

Siis olen ülikoolis. Pean esinema mingisugusel pidulikul koosolekul. Kõrvalruumis seisavad hobuserauakujuliselt reas mingisugused tundmatud mehed ja eesotsas õppeosakonna ülema k.t. Ü. Kurvitsaga ootavad minu ilmumist. Ma väljun nende ette paljajalu, peatun ja vaatan kella. On täpis akadeemiline veevand. Tähendan seepeale Ü. Kurvitsale, oma paljastele jalgadele pilku heites, et "nii" koosolekule minna siiski ei sobi. Ruttan tagasi ruumi, millest tulin, ja tõmban endale kärmesti sokid ja kingad jalga...

Muide, ülikoolis on toimunud õppeprorektorite vahetus: lahkunud on R. Antons ja asemele tulnud V. Reiman. Ja see on kohe, paugupealt, ilma igasuguse ülesütlemiseta vallandanud õppeosakonna ülema k.t. Ü. Kurvitsa³⁰²⁵ ja tema asemele võtnud [TRÜ sõjalise kateedri] juhataja [Georgi]³⁰²⁶ Issakovi³⁰²⁷ abikaa-

---

³⁰²⁵Ülo Kurvits vabastati ametist alates 15. märtsist 1951. a. Tema ametist vabastamise ja Rozalia Issakova sellesse ametisse määramise ettepaneku on rektorile teinud kaadrite osakonna ülem Helene Kurg.

³⁰²⁶Siinsete nurksulgude kohale on päevikusse jäetud tühjad kohad.

³⁰²⁷Georgi Issakov (1896 – 4. II 1961 Riia) lõpetas Valgevene Riikliku Ülikooli majandusteaduskonna 1929, M. Frunze nimelise Sõjaväeakadeemia kaugõppes Moskvast 1941 ja K. Vorošilovi nimelise Sõjaväeakadeemia kiirkursuse Moskvast 1944. Keisririigi armee Vitebski tagavarapataljonis 1915 ja Thbilisi sõjakoolis 1915–1916, osales Esimese maailmasõja lahingutes 6. Turkestani laskurpolgu ridades, kuulipildujakomando ülema abi ja ülem, jalaväepataljoni komandör, pärast 1917. a veebruarirevolutsiooni polgu ja diviisi sõdurite komiteede liige, demobiliseeriti 1918. a veebruaris; sama aasta aprillist Punaarmee, võttis osa kodusõjast, juhtivkoosseisu kooli ülem 7. armee staabi juures Petrogradi rajoonis, 1919. a septembrist armee staabi laskuosakonna ülem, võttis osa lahinguist kindral Judenitši vägede vastu ja Petrogradi kaitsest; 1920. a jaanuarist 8. laskurdiviisi 68. laskurpolgu komandöri abi ja komandör, osales Nõukogude Venemaa ja Poola sõjas ning pärast lahingutegevuse lõppu võitlustes kindral Bułak-Bałałowicz relvastatud üksuste vastu Valgevenes, demobiliseeriti haiguse tõttu 1922. a märtsis; Nõukogude ja ametiühingutööl Gomeli oblastis ja Minskis 1922–1940; mobiliseeriti 1940. a veebruaris taas Punaarmeesse, Valgevene erisõjaväeringkonna tagavarajuhtivkoosseisu kursuste õppepataljoni koman-

sa.³⁰²⁸ See olla kuulu järgi umbkeelne blaseeritud daam, kes sü-

dör Vitebskis; Teise maailmasõja ajal Läänerinde 20. armee 229. laskurdiviisi 811. laskurpolgu komandör 1941, võttis osa lahinguist Smolenski all, sai 23. augustil raskesti haavata ja evakueeriti hospitali; sama aasta oktoobrist Orjoli sõjaväeringkonna 19. üksiku laskurbrigadi komandör, rinde lähenedes viidi brigaad üle Volga-äärsesse sõjaväeringkonda ja sama aasta lõpul 49. armee koosseisu Läänerindel, võttis osa Tuula, Kaluuga ja Rževi-Vjazma pealetungioperatsioonidest, 20. armee 49. laskurbrigadi komandör ja seejärel Lõuna-Uurali sõjaväeringkonnas formeeritud 17. üksiku hävitusbrigadi komandör 1942, osales Stalingradi lahinguis, Stalingradi rinde 21. armee 76. laskurdiviisi komandöri asetäitja ning 96. laskurdiviisi (hiljem 68. kaardiväe laskurdiviisi) komandör, Stepi sõjaväeringkonna koosseisus osales diviis Kurski kaare lahinguis, seejärel Voroneži rindel Belgorodi-Harkivi pealetungioperatsioonis, sai 1943. a oktoobris raskesti haavata Dnepri ületamisel loodud platsdarmil Kiievi oblastis, oli ravil hospitalis Moskvast; 3. Valgevene rinde 11. armee 18. laskurdiviisi komandör 1944. a septembrist, 16. laskurkorpuse komandöri asetäitja 1945. a jaanuarist, osales Ida-Preisimaa pealetungioperatsioonis, Insterburgi grupeeringu purustamises ning Königsbergi vallutamises; 11. armee 36. laskurkorpuse 16. laskurdiviisi komandör 1945. a aprillist kuni 1946. a maini, seejärel hospitalis ravil; Leningradi sõjaväeringkonna 64. laskurdiviisi komandöri asetäitja 1946. a oktoobrist; TRÜ sõjalise kateedri ülem 1951–1955; detsembrist 1955 erus, elas hiljem Riias; TRÜ kommunistliku partei algorganisatsiooni büroo liige; Nõukogude Liidu kangelane ja Lenini ordeni kavaler 1943, Suvorovi II järgu ordeni kavaler 1943 ning kahe Punalipu ordeni kavaler 1944 ja 1945, Punatähe orden 1952; Tartu linna TSNi saadik 1955.

³⁰²⁸Rozalia Issakova (Geišina; Rosalia I.; Rosalie I.; 1903 – 22. III 1990 Moskva) õppis Kommunaalehituse Inseneride Instituudis Leningradis 1932–1937, saades kommunaalmajanduse ja -ehituse organiseerimise ja planeerimise insener-ökonomisti kutse. Fotograafi õpilane-teenija a-st 1916 Valgevenes Rogatšovis, samas üks esimesi kommunistlikke noori 1919 ja kommunaar (eriväeosa liige), osaledes mh enamlastevastase nn Strekopõtovi mässu mahasurumises Gomelis sama aasta märtsis, VK(b)P liikmekandidaat 1920 ja liige 1922; töötas partei-, ametiühingu-, kooperatiivi-, prokuratuuri ja erakorralise komisjoni organeis Klintsõs, Gomelis, Novozõbkovos ja Brjanskis a-ni 1930, seejärel kuni instituuti õppima asumiseni lühikest aega Kislovodskis; pärast instituudi lõpetamist Jaroslavli oblastinõukogu täitevkomitee kom-

gava põlgusega vaatlevat läbi sigareti suitsupilvede igat [...] ³⁰²⁹ paberit.

Kuid need on esialgu kontrollimata jutud...

(Järgneb)

---

munaalmajanduse osakonna juhataja 1937–1941, ühtlasi linnanõukogu saadik ja täitevkomitee liige; VNFSV Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadi saunade ja pesupesemise peavalitsuse töötaja Moskvast 1941–1945; abikaasa haiguse tõttu partei- ja ühiskondlikul tööol Nõukogude väeosas Karjala kannasel 1945–1951, pärast abikaasa üleviimist Tartusse TRÜ õppeosakonna ülem 15. märtsist 1951 kuni 28. detsembrini 1955, mil vabastati ametist seoses abikaasa üleviimisega Moskvasse; ühtlasi marksismi-leninismi kateedri õppeülesandetäitja 1953–1955, ülikooli kommunistliku partei algorganisatsiooni büroo liige ja sekretäri asetäitja; Leningradi linnanõukogu saadik 1933–1935. Vt temast ka nt Daniel Palgi. *Murduvas maailmas: Mälestusi I–III*. (Eesti mälu 36.) Tallinn: Eesti Päevaleht — Akadeemia, 2010, lk 320, 322.

³⁰²⁹Päevikusse on jäetud tühi koht.